

TÜRKİYE'DE ADEM-İ MERKEZİYET
DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

A. Tahsin YILDIRIM
(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir - 1999

TÜRKİYE'DE ADEM-İ MERKEZİYET
DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

A. Tahsin YILDIRIM /

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman : Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Şubat, 1999

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ

TÜRKİYE'DE ADEM-İ MERKEZİYET DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

A. Tahsin Yıldırım

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şubat, 1999

Danışman: Prof. Dr. İhsan Güneş

Türkiye'de adem-i merkeziyet düşüncesinin kökeninde Mithat Paşa yatmaktadır. Mithat Paşa adem-i merkeziyetçi görüşleriyle kendinden sonraki bu idari sistem savunucularına öncülük etmiştir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda adem-i merkeziyetin en önemli savunucusu Prens Sabahattin olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kötü gidişatını önlemek için özellikle Tanzimat Dönemi'nden itibaren idari yönetim açısından yeni nizamnameler çıkarılmıştır. Ancak bu düzenlemeler imparatorluğun yıkılmasını engelleyememiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde basında adem-i merkeziyet düşüncesi yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Öyle ki bu tartışmalar siyasi partilerin programlarına bile yansımıştır.

Yeni Türkiye Devleti'nin kuruluş aşamasında I. TBMM idari bakımından adem-i merkeziyete önem vermiştir. Nitekim bu durum 1921 Anayasa'sına da yansımıştır. 1924 Anayasası'nda ise daha bir merkeziyetçi açıdan yerel yönetimler ele alınmıştır. Ancak genç Türkiye Cumhuriyeti'ni çağdaş bir yapıya ulaştırmak için yerel yönetimlere önem verilmiştir.

ABSTRACT

Mithat Pasha was the guide of the idea of decetralization in Turkey. Mithat Pasha's decetralization idea was a guide for the other members who defended the administration system. Especially he was a real guide for Prens Sabahattin in the Ottoman state.

To prevent the bad course of the event, the administration management decided to arrange a new regulations but they couldn't abstract the ruin.

In the second constitutional government time, the decetralization system was thickly discussed by the press. They were so important that the parties took them to their scheclules.

In the foundation phase of the new Turkish gowernment, took care of the decetralization idea. That situations reflected to the contitution of 1921. In 1924 constitution, local administration managements were takenup seriously by the decetralizations. Making the new Turkish republic more contemporary the sournment took care of the local administration management.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.İhsan GÜNEŞ
Üye : Prof.Dr.Cahit BİLİM
Üye : Doç.Dr.Halime DOĞRU

A.Tahsin YILDIRIM'ın "Türkiye'de Adem-i Merkeziyet Düşüncesinin Doğuşu ve Gelişimi" başlıklı tezi **2 Şubat 1999** tarihinde, yukarıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Tarih Anabilim Dalında yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
DEĞERLENDİRME KURULU VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ	
ONAYI	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZGEÇMİŞ	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ADEM-İ MERKEZİYETİN DÜŞÜNSEL KÖKENLERİ

I. MİTHAT PAŞA	6
1. MİTHAT PAŞA'NIN VALİLİK DENEYİMİNDE ADEM-İ MERKEZİYET	7
2. MİTHAT PAŞA'NIN ADEM-İ MERKEZİYET GÖRÜŞLERİ	11
2.1. Atama	13
2.2. Meclisler	13
2.3. Resmi Dil	14
2.4. Askeriye	14
2.5. Adliye	14
2.6. Bütçe	15
II. PRENS SABAHATTİN	16
1. TEŞEBBÜS-İ ŞAHSİNİN ADEM-İ MERKEZİYET İLE BAĞLANTISI	18
2. ŞARK MESELESİNİN ÇÖZÜMÜNDE ADEM-İ MERKEZİYET	20

3. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YAŞAYAN GAYRİMÜSLÜMLERDE ADEM-İ MERKEZİYET	22
3.1. Vergi	23
3.2. Mahkemeler	25
3.3. Eğitim	25
4. PRENS SABAHATTİN'E GÖRE ADEM-İ MERKEZİYET BAĞLAMINDA YAPILMASI GEREKEN ISLAHATLAR	26
4.1. Yönetim	29
4.2. Yerel Yönetimler	30
4.3. İnzibat	31
4.4. Adliye	31
4.5. Mülkiyet.....	32
4.6. Ülke Servetlerinin İşletilmesi ve Bayındırlık	33
4.7. Eğitim	33
4.8. Maliye	34
4.9. Yapılacak Düzenlemelerde Dikkat Edilmesi Gereken Kurallar	34
III. MUSTAFA ZİHNİ BEY	35
1. MERKEZİYET	35
2. ADEM-İ MERKEZİYET	36
2.1. İdari Bakımdan Adem-i Merkeziyet	36
2.2. Siyasi Açıdan Adem-i Merkeziyet	37
3. MUSTAFA ZİHNİ BEY'E GÖRE ADEM-İ MERKEZİYET BAĞLAMINDA YAPILMASI GEREKEN ISLAHATLAR.	37
3.1. Nafia	37
3.2. İdare	39
3.3. Adliye	40
3.4. Maliye	42

IV. MUSLİHİDDİN ADİL BEY	44
1. MERKEZİYET	45
2. ADEM-İ MERKEZİYET	46
2.1. Siyasi Açıdan Adem-i Merkeziyet	46
2.2. İdari Bakımdan Adem-i Merkeziyet	47
3. ADEM-İ TEMERKÜZ	48

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
ADEM-İ MERKEZİYET

I. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN YÖNETİM	
YAPISINDA ADEM-İ MERKEZİYET	50
1. KLASİK DÖNEM	50
1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetim Yapısı	50
1.2. Taşra Yönetimi	53
1.2.1. Tımar ve İltizam Sistemi	53
1.2.2. Eyalet Yönetimi	56
1.2.3. Kaza Yönetimi	60
2. TANZİMAT DÖNEMİ	62
2.1. 1864 Vilayet Nizamnamesi	66
2.1.1. Nizamnamenin Tuna Vilayeti'ndeki Uygulaması.	70
2.2. 1871 Vilayet Nizamnamesi	72
3. I. MEŞRUTİYET VE İSTİBDAT DÖNEMİ	74
3.1. Kanun-ı Esasi	74
3.1.1. Devletin Bütünlüğü	76
3.1.2. Cemaat Meclisleri	77
3.1.3. Taşra Yönetimi	77
3.2. İstibdat Dönemi	81

4. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ	85
4.1. 1913 Vilayet Nizamnamesi	85
II. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE ADEM-İ MERKEZİYET.	89
1. II.MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ADEM-İ MERKEZİYET TARTIŞMALARI	89
1.1. Terminolojik Tartışmalar	89
1.1.1. Adem-i Merkeziyet Tevsi-i Mezuniyet ile Bağlantılı Görenler	89
1.1.2. Adem-i Merkeziyeti Tefrik-i Vezaif ile Bağlantılı Görenler	92
1.1.3. Adem-i Merkeziyeti Tevsi-i Mezuniyet ile Bağlantılı Görmeyenler	96
1.2. Basındaki Tartışmalar	98
2. SİYASİ DÜŞÜNCE AKIMLARINDA ADEM-İ MERKEZİYET	104
2.1. Osmanlıcılık	104
2.2. İslamcılık	109
2.3. Batıcılık	114
2.4. Türkçülük	120
3. SİYASİ PARTİLERDE ADEM-İ MERKEZİYET	124
3.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti	124
3.1.1. İstibdat Dönemi	124
3.1.2. Meşrutiyet Dönemi	135
3.2. Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti	148
3.2.1. İstibdat Dönemi	148
3.2.1.1. Erzurum Harekatı	153

3.2.1.2. Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Beyannamesi ve Nizamnamesi	156
3.2.2. Meşrutiyet Dönemi	163
3.3. Ahrar Fırkası	165
3.4. Hürriyet ve İtilaf Fırkası	169
3.5. Diğer Siyasi Partilerde Adem-i Merkeziyet	175

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ TÜRK DEVLETİNİN KURULUŞ AŞAMASINDA ADEM-İ MERKEZİYET

I. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE ADEM-İ MERKEZİYET...	182
II. I. TBMM'DE ADEM-İ MERKEZİYET	191
1. 1921 TEŞKİLATI ESASİYE KANUNU'NDA ADEM-İ MERKEZİYET	195
III. 1924 TEŞKİLATI ESASİYE KANUNU'NDA ADEM-İ MERKEZİYET	200
SONUÇ	206

BELGELER

1. Prens Sabahattin'in Terakki Gazetesinde Yayınlanan Merkeziyet ve Adem-i Merkeziyet Başlıklı Makalesi	211
2. Hüseyin Cahit'in Tanin Gazetesinde Yayınlanan Adem-i Merkeziyet Başlıklı Makalesi	212
3. Prens Sabahattin'in Varyete Tiyatrosu'nda Verdiği Konferansın Selanikli Tevfik Bey Tarafından Kaleme Alınmış Yazı Dizisinin İlki	213

4. Lütfi Fikri'nin Tanzimat Gazetesindeki İdare-i Vilayet Başlıklı Makalesi	214
5. Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Siyasi Programı	215
6. Prens Sabahattin'in Yeni Tasfir-i Efkar Gazetesi'nde yayınlanan Milli Vicdana Hitabesi	216
7. Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'nde Yayınlanan Asrın Prensipleri Başlıklı İmzasız Makale	217
KAYNAKÇA	218

GİRİŞ

Günümüzde tüm dünya ülkelerinde hizmetler merkezi ve yerinden yönetim kontrolü altında sürdürülmektedir. Diğer bir ifadeyle, hizmetlerin üretilmesinde her iki yönetiminde rolü bulunmaktadır. Ancak, uygulamada merkezi ve yerel yönetimler arası hizmet bölüşümü, ülkeden ülkeye değişmektedir. Bazı ülkelerde yetkilerin büyük ölçüde merkezde toplandığı, merkeziyetçi bir yönetim şekli benimsenirken; bazılarındaysa, merkezi ve yerel yönetimler arasında daha etkin bir hizmet, dolayısıyla yetki ve kaynak bölüşümüne gidildiği görülmektedir. Yönetimler arası hizmet, yetki ve kaynak bölüşümünde ülkelerin ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yapılarıyla birlikte, sunulacak hizmetlerin özelliğinin de önemli rol oynadığı görülmektedir.

Bu bağlamda günümüz yönetim hukukçularının ve siyaset bilimcilerinin tartışma konusu olan adem-i merkeziyet teriminin, yani yerinden yönetimin içerdiği anlam ve kavram üzerinde; gerek akademik çevreler gerekse uygulayıcılar arasında görüş birliğinin oluştuğu söyleyemeyiz. Nitekim Osmanlıca'dan miras kalan adem-i merkeziyet sözcüğü kavram ve terim karmaşasını iyice artırmaktadır. Bundan dolayı ülke yönetimlerinin idari yapısıyla ilgili kavramların giriş bölümünde açıklanmasının faydalı olacağı görüşündeyim.

Merkezden yönetim, yerinden yönetimin tam tersi bir anlamı içermektedir¹. Yani kamu gücünün tümünden merkezde yoğunlaştırılması ve işin merkezden yönetilmesini ifade etmektedir². Dolayısıyla merkezden yönetim ilkesi uyarınca ülkenin idaresi başkent denilen bir merkezden ve belli bir sayıdaki yetkililer tarafından sağlanır. Ancak

¹ Ruşen Keleş, *Yerinden Yönetim ve Siyaset*, İstanbul: 1994, s. 19.

² Sadık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, C. II, İstanbul: 1966, s. 589.

tüm işler bu yetkililer tarafından yürütülemeyeceği için ülke düzeyinde ve taşrada, merkez tarafından atanan ve merkezin emir ve direktifleri altında çalışan görevlilerden de yararlanılmaktadır³.

Özellikle, merkezden yönetim, yönetsel hizmetlerin merkezde toplanması ve bu hizmetlerin merkez ve merkezin hiyerarşisi içinde yer alan örgütlerce yürütülmesidir⁴.

Tevsi-i mezuniyet, yani yetki genişliği⁵ ise merkezi yönetimin yerel yönetimlerin lehine, kendi üstündeki yükü azaltarak mahalli yönetimlerin yetkilerini artırmasıdır⁶.

Tevsi-i mezuniyet, merkezi yönetimin bazı sakıncalarını gidermek için, merkez tarafından kendi memurlarına birtakım yetkilerini devretmesi şeklinde de tanımlanmaktadır⁷.

Her işin merkezden yürütülmesi bazı önemli ve acele işlerin gecikmesine sebep olabilir. Bu durumu önlemek için merkez kendi memuruna, örneğin valiye, yürütmeye ilişkin kimi konuları merkeze sormasızın karar alma yetkisini verir. Kısacası, Valinin yetkisini genişletir. Ancak Vali genişletilen bu yetkiyi yine merkez adına kullanmaktadır⁸.

Yönetim ve Anayasa Hukuku çerçevesinde adem-i merkeziyet terimi Fransızca "décentralisation" karşılığı olarak Osmanlıca da

³ Lütfi Duran, *İdare Hukuku*, İstanbul Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul: 1982, s. 47.

⁴ A. Şeref Gözübüyük, *Yönetim Hukuku*, Ankara: 1994, s. 36.

⁵ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat, (İlave)*, Ankara: 1984, s. 111.

⁶ Mukadder Öztekin, "İdare ve Hükümet Faaliyetinde Tevsi-i Mezuniyet ve Düzen", *İdare Dergisi*, 1956, Sayı: 243, s. 109.

⁷ Halil Nadaroğlu, *Mahalli İdareler*, İstanbul: 1982, s. 25.

⁸ Nadaroğlu, a.g.e., s. 25.

kullanılmıştır⁹.

Günümüz yönetim hukukçuları ve siyaset bilimcilerinin ortak bir tanım üzerinde birleşmediği adem-i merkeziyet kavramının karşılığı olarak, yerinden yönetim kullanılmaktadır¹⁰. Bu bağlamda Sami Onar İdare Hukukun Umumi Esasları adlı yapıtında adem-i merkeziyeti şöyle tanımlamaktadır: “Adem-i merkeziyet icra-i kararların merkez teşkilatına ve hiyerarşisine dahil olmayan birtakım organlar tarafından alınmasını tazanmun eder (içeren) bir sistemdir”¹¹.

Yine yönetim hukukçularından Metin Günday: “Yerinden Yönetim (=adem-i merkeziyet) topluma sunulacak bazı idari hizmetlerin devlet merkezinden ve tek elden değil, merkez idari teşkilatı içinde yer almayan ve merkezi idari hiyerarşisine dahil olmayan kamu tüzel kişileri tarafından yürütülmesi” şeklinde tanımlamaktadır¹².

Yerel yönetim uzmanlarından Halil Nadaroğlu’da adem-i merkeziyeti “bir kısım kamu güçlerinin daha yetkili otoriteye transfer edilmek amacıyla merkezi otoriteden geri çekilmesi”¹³ şeklinde ifade etmektedir.

Anayasa hukukçularından Yıldızhan Yayla ise tefrik-ı vezaif (görev ayrımı) terimi ile adem-i merkeziyet teriminin aynı anlamlara geldiğini, bunların da yerinden yönetim kavramı ile eş anlamlı olduğunu belirtmektedir¹⁴.

⁹ Yavuz Abadan, “Siyasi Teori Açısından Türkiye’de Adem-i Merkeziyet Problemi” Ankara Üniversitesi S.B.F.D., C. XX, Ankara: 1965, s. 31.

¹⁰ Selçuk Yalçındağ, “Yerinden Yönetim Yerel Yönetim”, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, C. IV, Sayı: II, Mart, 1995, s. 3.

¹¹ Onar, a.g.e., C.II, s. 610.

¹² Metin Günday, İdare Hukuku, Ankara: 1992, s. 14.

¹³ Nadaroğlu, a.g.e., s. 23.

¹⁴ Yıldızhan Yayla, Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri, Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif, İstanbul: 1982, s. 171.

Adem-i merkeziyet siyasi açıdan ve idari bakımdan adem-i merkeziyet olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Siyasi açıdan Adem-i Merkeziyet fedaratif sistemlerdeki devlet yapısında bulunmaktadır¹⁵. Yani yasama, yürütme ve yargı yetkisinin yerinden yönetim kuruluşlarına bırakılmasıdır.¹⁶

İdari bakımdan adem-i merkeziyette yasama ve yargı erkleri, merkezde toplanmıştır. Yerel kuruluşlara yalnız yürütmeye ilişkin kimi yetkiler tanınmıştır¹⁷.

İdari adem-i merkeziyet hizmet açısından ve mahalli işler bakımından adem-i merkeziyet olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Hizmet açısından adem-i merkeziyet, belli kamu hizmetlerinin, merkezin dışında özerk kuruluşlar tarafından yerine getirilmesini anlatmak için kullanılmaktadır¹⁸. Merkez hiyerarşisine bağlı olmayan bu kuruluşlar, kendilerine bırakılmış kamu hizmetleriyle ilgili konularda yürütme ile ilgili kararlar almak yetkisine sahiptirler. Yönetimsel, ekonomik, sosyal, bilimsel ve mesleki türde gruplara ayrılabilen bu kuruluşlara; Karayolları Genel Müdürlüğü, KİT'ler, SSK, Üniversiteler, TODAİE ve çeşitli Odalar ve bunların birlikleri örnek olarak verilebilir¹⁹.

Mahalli bakımdan adem-i merkeziyet, bir bölgenin sakinlerine, o bölgedeki topluluğun ortak ve genel yararlarını gereğince koruyabilmek için sözü geçen yararları kendi vasıtasıyla saptamak ve gereğini yerine getirmek konusunda özerklik verilmesidir²⁰. Mahalli

¹⁵ Keleş, a.g.e., s. 57.

¹⁶ Nuri Tortop, Mahalli İdareler, Ankara: 1991, s. 11.

¹⁷ Tortop, a.g.e., s. 12.

¹⁸ Keleş, a.g.e., s. 17.

¹⁹ Nadaroğlu, a.g.e., s. 32.

²⁰ Günday, a.g.e., s. 19.

bakımdan adem-i merkeziyet kuruluşlarının kurucuları, hizmet götördükleri yörenin seçmenleridir. Temsil nitelikli karar organları, merkez yönetimine karşı, yönetsel özerklikten yararlanırlar²¹. Belediyeler, İl Özel Yönetimleri ve köyler, yönetim sistemimizde örnek teşkil etmektedirler²².

Kısaca idari yönetim sistemlerini açıkladıktan sonra araştırmamda adem-i merkeziyet düşüncesinin Türkiye’de, vilayetlerin yönetiminde nasıl ortaya çıktığını ve ne şekilde ele alınıp yorumlandığı konusunu, saptamaya çalışacağım. Bu doğrultudaki araştırmanın üç bölümden oluşmaktadır.

I. Bölüm: Bu bölüm adem-i merkeziyetin düşünsel kökenleri başlığı altında IV. kısımdan oluşmaktadır. 1. kısım; Mithat Paşa’nın, II.kısım Prens Sabahattin’in, III. kısım Mustafa Zihni’nin, IV. ve son kısım ise Muslihiddin Adil’in adem-i merkeziyet ile ilgili görüşlerinden oluşturulmuştur.

II. Bölüm: Osmanlı İmparatorluğu’nda adem-i merkeziyet başlığı altında II kısımdan oluşmaktadır. I. kısım; Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetim yapısında adem-i merkeziyet, II. kısım ise II. Meşrutiyet Dönemi’nde adem-i merkeziyet tartışmalarının nasıl olduğu ve bu dönemdeki düşünce akımlarında ve siyasi partilerde ne şekilde ele alındığı konusu üzerinde durulacaktır.

III. ve son bölüm ise; yeni Türk devletinin kuruluş aşamasında adem-i merkeziyet, başlığı adı altında III kısımdan oluşmaktadır. I. kısımda; mütareke ortamı içinde adem-i merkeziyet, II.kısımda I. T.B.M.M.’de adem-i merkeziyet, III. kısımda ise 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu’nda adem-i merkeziyet alt başlıkları ile yeni Türkiye devletinde adem-i merkeziyetin nasıl ele alınıp değerlendirildiği saptanmaya çalışılacaktır.

²¹ Keleş, a.g.e., s. 17; Nadaroğlu, a.g.e., s. 32-33.

²² Yalçındağ, a.g.m., s. 6.

BİRİNCİ BÖLÜM

ADEM-İ MERKEZİYETİN DÜŞÜNSEL KÖKENLERİ

I. MİTHAT PAŞA

Mithat Paşa¹ (1822-1884) yaşadığı dönemde, yapmış olduğu başarılı çalışmalarıyla dikkatleri üzerine çeken bir devlet adamıdır. Siyasal görüşleri, yaklaşımları davranış ve etkinlikleri ile Türk toplumunun çağdaşlaşma ve demokratikleştirme sürecine olumlu katkıları olan sadrazam Mithat Paşa yurt dışında da övgü ile bahsedilen bir bürokrattır².

Bilindiği üzere Mithat Paşa, devlet memuriyetinin çeşitli kademelerinde yaptığı başarılı hizmetlerinden sonra 1861 yılında vezaret rütbesiyel Niş Valiliği'ne atanmıştır. Mithat Paşa'nın buradaki başarıları dikkat çekmiş ve idari ıslahatlarla ilgili çalışmalarda Niş vilayetinin yönetim usulü, modern bir idare şekli olarak kabul edilmiştir³. Mithat Paşa'nın da yardımıyla 1864'te Vilayet Nizamnamesi meydana getirilmiş ve örnek bir vilayet olmak üzere, Silistre, Vidin ve Niş eyaletleri birleştirilerek Tuna vilayeti oluşturulmuştur⁴. Tuna Valisi olarak geniş kapsamlı bir çalışma imkanı bulan Mithat Paşa başladığı işleri daha da geniş bir alana yaymıştır.

¹ Mithat Paşa, Ruscuklu Eşref Efendi'nin oğlu olup gerçek adı Ahmet Şefik'tir. Ancak Mithat takma adı geleneğe göre divan kaleminde verilmiştir. Abdurrahman Şeref, *Tarih Söyleşileri (Müşahabe-i Tarihiye)* Sadeleştiren: Mübeccel Nami Duru, İstanbul: 1980, s. 47.

² Paul Imbert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri*, Çev.: Adnan Cemgil, İstanbul: 1996, s. 143-144.

³ Bekir Sıtkı Baykal, *Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Ankara: 1964, s. 14.

⁴ Ali Haydar Mithat, *Mithat Paşa Hayat-ı Siyasiyesi, Hıdematı, Menfaa Heyeti*, C. I, İstanbul: 1325, s. 23-24.

Kadrolar yetiştirmeyi amaçlayan ve yönetim yeteneğini daha geniş gruplara yayan Tanzimat bürokratları kuşağının son temsilcisi olan Mithat Paşa, Niş, Tuna, Suriye, Bağdat, Aydın Valiliklerindeki görevleriyle yerel yönetimler konusunda deneyim sahibi olmuş⁵, öne sürmüş olduğu vilayet yönetimindeki adem-i merkeziyetçi görüşleriyle kendinden sonrakilere öncülük etmiştir.

1. MİTHAT PAŞA'NIN VALİLİK DENEYİMİNDE ADEM-İ MERKEZİYET

Mithat Paşa'nın vilayet yönetimindeki adem-i merkeziyet görüşünün olgunlaşmasında hiç kuşkusuz Valilik deneyiminin büyük payı vardır. Karşılaştığı sorunlar, çözüm yolları ve uygulamaları bu paralellikte oluşmuştur.

Nitekim Vilayet yönetimindeki politikası üç nokta üzerinde yoğunlaşmaktadır:

1. Osmanlı vatan severliğini ve Osmanlı resmi kontrolünü yerleştirmek amacı ile Basın ve eğitimde Türkçenin yanında mahalli halkın konuştuğu dili de kullanmak, yerleştirmek,
2. Mahalli halkın yönetimde söz sahibi olmasını sağlayarak Tanzimat'ın başından beri görülen modernleşmeyi liberal bir esasa oturtmak.
3. Çetelerin faaliyetlerine daha aktif biçimde karşı koymak⁶.

⁵ Baykal, a.g.e., s. 15.

⁶ İlber Ortaylı, "Kadrolar ve Politika", Mithat Paşa Semineri, T.T.K., Ankara: 1986, s. 229.

Mithat Paşa'nın vilayet yönetimindeki bu genel politikası O'nun imparatorluğun çözülmesine, bir parçasının kopmasına varacak şekildeki bir adem-i merkeziyete karşı olduğunu göstermektedir⁷.

1864 Vilayet Nizamnamesi'nin valilere verdiği yetkiyi iyi bir şekilde kullanan Mithat Paşa, Bulgarca gazete çıkarıp bazı kitaplar yayınlamıştır. Bulgar okullarına Türkçe dersinin yanısıra Osmanlı tarihi ve coğrafyası gibi dersler de koydurmuştur. Bulgarlara kendi dilinde eğitim görmeleri yanında Osmanlı yurtseverliğini de kabul ettirmek çabası içerisinde olmuştur⁸. Yine burada kitap basımı için ilk kez vilayet matbaası kurulmuştur. Bu matbaada Tuna isimli Türkçe, Bulgarca ilk vilayet gazetesi basılmıştır⁹. Mithat Paşa'nın bu uygulamayı Bağdat ve Suriye Valiliklerinde de yaptığını görmekteyiz¹⁰.

Mithat Paşa Vilayet halkını yönetime katarak sorunlarını kendileri çözmesi için çok daha çok insiyatif vermiştir. Bu insiyatifi meclisler aracılığıyla kurumsallaştırmış ve meclislerin seçimli üyelerinin vilayet, liva, kaza düzeyinde seçilmelerine dikkat etmiştir¹¹. Mithat Paşa bu demokratik tutumuna rağmen ulusalcı hareketlere güç verecek bir mahalli otonominin şiddetle karşısında da durmuştur¹².

Mithat Paşa'nın önderliğinde 1864'ten sonra çiftçilere düşük faizli kredi vermek için Ziraat Bankası'nın öncüsü olarak Memleket Sandık-

⁷ Bilal Şimşir, "Tartışmalar ve Açıklamalar", Mithat Paşa Semineri, T.T.K., Ankara: 1986, s. 347.

⁸ Baykal, a.g.e., s. 15-24.

⁹ Baykal, a.g.e., s. 29.

¹⁰ Yaşar Yücel, "Mithat Paşa'nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları", Mithat Paşa Semineri, T.T.K., Ankara: 1986, s. 175-183.

¹¹ Baykal, a.g.e., s. 40-41.

¹² Ortaylı, y.a.g.m., s. 230.

ları kurulmuştur¹³. Mithat Paşa Tuna Vilayeti'nin gelirini iki yıl içinde 20.000 keseden 300.000 keseye çıkartmıştır¹⁴. Yine Memleket Sandıkları merkezi devlet kontrolundan ve müdahalesinden uzak belediye maliyesinin temellerini atması açısından da önemli bir gelişme olmuştur.

Bilindiği üzere Mithat Paşa ikinci kez sadrazam olduktan sonra ünlü 113. madde gereğince II. Abdülhamit tarafından sürgün edilmiş arkasından tekrar ülkesine geri dönerek Suriye daha sonra da Aydın valilikleri görevine getirilmiştir¹⁵.

Özellikle Suriye ve Aydın valilikleri döneminde merkezin, Mithat Paşa'nın yetkilerini sürekli olarak daraltma eğilimi içinde olduğu görülmektedir. Merkezle olan yazışmalarında bunun en açık örnekleri görülmektedir¹⁶. Mithat Paşa'nın oldukça ivedi konularda bile elinin kolunun bağlandığı en küçük arizalarına yanıt verilmediği, ayrıntılarda bile merkezin buyruğunu beklemek zorunda bırakıldığı anlaşılmaktadır. Mithat Paşa'nın çeşitli engeller karşısında sık sık yetki genişliğinden söz etmesi merkez-taşra ilişkisinin de adem-i merkeziyet'in zorunluluğunu karşımıza çıkarmaktadır¹⁷.

¹³ A. Hilmi Yücebaş, **Mithat Paşa**, Osmanbey Basımevi, İstanbul: 1944, s. 16-27.

¹⁴ Memleket Sandıkları Nizamnamesi için bkz. 1) **Düster Birinci Tertip**, C.II, s. 387. Ayrıca bkz.: Seçil Akgün, "Memleket Sandıkları", **Mithat Paşa Semineri**, T.T.K., Ankara: 1986, s. 186-211.

¹⁵ Ayrıntılar için bkz.: İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Mithat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, T.T.K., Ankara: 1967, ayrıca bkz.: İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Mithat Paşa Taif Mahkumları**, T.T.K., Ankara: 1985 ve Yücebaş, a.g.e.

¹⁶ Yazışmalara örnek mektup için bkz.: Zeki Arıkan, "Mithat Paşa'nın Aydın Valiliği", **Mithat Paşa Semineri**, T.T.K., Ankara: 1986, s. 157-159, Yücebaş, a.g.e., s. 16-27. Mahmut Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, C.I, İstanbul: 1964, s.318-412.

¹⁷ Arıkan, a.g.m., s. 156.

Yine 1871 yılında çıkarılan nizamname ile valilerin yetkileri kısıtlanmıştır. Mahmut Nedim Paşa'nın kısıtlama için gerekçesi şu olmuştur; "Bu şekilde esnek hareket eden valiler kanun zırhı içinde derebeyi kesilmektedirler." İşte bu nizamname ile Abdulaziz'in merkeziyetçi politikası çok sıkı bir şekilde uygulamaya başlanmış ve arkasından bir ferman ile herşey için padişahın izin ve onayının alınması gerektiği bildirilmiştir¹⁸.

Görüldüğü üzere Mithat Paşa'nın valilik görevlerinde karşılaştığı tüm sorunlar Onun İmparatorluğun yönetimi konusundaki görüşlerinin olgunlaşmasını sağlamıştır. Sorunları yakından görmüş olması da gerekli çözüm yollarının netleşmesine yol açmıştır.

Nitekim 1875 yılı sonlarında, Mithat Paşa, İstanbul'daki İngiliz elçisine; memleketin kurtulması için en önemli çarenin idare usulünü değiştirmek olduğunu, bunun için öncelikle millet meclisi oluşturularak, vekillerin bu meclise karşı sorumlu tutulması, ikinci olarak; meclise cins ve din ayrılığı gözetilmeksizin, tam bir milli meclis kimliğinin verilmesi ve üçüncü olarak ta; vilayetlerde adem-i merkeziyete dayanan denetimli bir sistemin uygulaması olduğunu söylemiştir.¹⁹ Ancak Mithat Paşa ülke bütünlüğünü bozucu bir idari yönetime taraftar olmamış, bunu hazırlamış olduğu anayasa taslağı olan Kanun-ı Cedid'de "Memalik-i Devlet-i Osmaniye'nin tek vücud olmakla hiçbir zaman hiçbir sebeple inkısam kabul etmez ve hududu tagyîr edilmez"²⁰ ifadesiyle ülkenin hiçbir şekilde sınırlarının değiştirilemeyeceğini ve parçalanmaz bir bütün olarak korunması gerektiğini de vurgulamıştır.

¹⁸ Yuluğ Tekin Kurat, "Mithat Paşa ve Herry Layard", Mithat Paşa Semineri, T.T.K., Ankara: 1980, s. 180-215.

¹⁹ Baykal, a.g.e., s. 47.

²⁰ Ahmet Mithat, Üss-i İnkılap, C.I, İstanbul: 1294, s. 321.

2. MİTHAT PAŞA'NIN ADEM-İ MERKEZİYET GÖRÜŞLERİ

Mithat Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki adem-i merkeziyet anlayışı; Osmanlı soyunun egemenliği altında müslüman halklarla Hıristiyan halkların, Osmanlı "vatan severliği ve tebealığı" altında birleştirilmesinden ibarettir²¹. Bu bağlamda Mithat Paşa'nın liberal görüşlü Hıristiyan-Müslüman eşitliğinden yana bir adem-i merkeziyet taraftarı olduğunu bilen İngiliz başdelegesi Lord Salisbury İstanbul Konferansında (1876) Bosna-Hersek ve Bulgaristan için geniş özerklik verilmesini Bab-ı ali'ye kabul ettireceğini düşünmüştür²². Ancak Mithat Paşa; "reform yapmaya evet, imparatorluğun parçalanmasına hayır"²³ demektedir. Yani Mithat Paşa, İmparatorluğun çözülmesine, bir parçasının kopmasına varacak şekildeki bir adem-i merkeziyetçilik programının karşısındadır. Mithat Paşa İmparatorluğa bağlı kalmak şartı ile bölgelere, eyaletlere kendi adetleri korunarak halkın yönetime daha fazla katılmasına karşı değildir²⁴.

Mithat Paşa dışardan empoze ettirilen bir adem-i merkeziyete taraf değildir. Nitekim Sırbistan örneğinden yola çıkarak, Sırbistan Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kalacak. Belgrad Kalesi'nde Türk askeri bulunacak, ama askerler kale dışına çıkmayacaktı. Aynı şeylerin Tuna (Bulgaristan) içinde yapılmaya çalışıldığını gören, Mithat Paşa "Türk unsurunun oradan atılması ve oranın Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmasına varır" diyerek karşı çıkmıştır²⁵.

²¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: 1978, s. 302.

²² Bilal Şimşir, "Mithat Paşa'nın ikinci Sadrazamlığı ve İngiltere", *Mithat Paşa Semineri*, T.T.K., Ankara: 1986, s. 240-241.

²³ Şimşir, *a.g.m.*, s. 254.

²⁴ A. Haydar Mithat, *a.g.e.*, C.I. s. 365.

²⁵ Şimşir, "Tartışmalar ve Açıklamalar", *Mithat Paşa Semineri*, s. 347.

Yine, Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği sırasındaki adem-i merkeziyet taleplerinin oluşu, Bab-ı ali'de Mehmet Ali Paşa gibi bağımsız olup hükümdarlığını ilan edeceği dedikodularının yayılmasına neden olmuştur. Bunun üzerine Mithat Paşa "Benim böyle bir niyetim yok. Ben bir Osmanlı memuruyum. Bağdat'ta devlete hizmet ediyorum." ifadesine Zevre Gazetesi'ndeki makalesinde ver vermiştir²⁶. Yine Fransa'nın Suriye Başkonsolosluğu'nun raporuna göre; "vali, vilayetin daha iyi idare edebilmek, tasarladığı reformları gerçekleştirebilmek içindir ki, geniş yetkiler istemiştir"²⁷ denilmiştir.

Yine Mithat Paşa'nın sürgün döneminde İngiltere'de yazmış olduğu Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali adlı makalesinde (1878), Kanun-ı Esasi'nin tüm milletler için uygun bir nitelikte olduğunu ve meşrutiyet idaresinde bütün milletlerin birleşmesi gerektiğini ifade etmektedir²⁸. Bu bağlamda idari pürüzlerin halledilip Kanun-ı Esasi'nin gerçek anlamda uygulanması halinde, İmparatorluk için en iyi yönetim şekli olacağı belirtilmektedir²⁹.

Mithat Paşa'nın padişaha yazmış olduğu lahiyada Osmanlı İmparatorluğu'ndan içinde bulunan memleketlerde yaşayan milletlerin farklı gelenek ve göreneklere sahip olduğunu birbirine benzemediğini bundan dolayı yapılacak kanunlardaki düzenlemelerin buna uygun ve padişahın buyruğunda birleştirici olması gerektiğini belirtmektedir. Yine bu layihada bunu destekleyici olarak Kanun-i Esasi'nin vilayetlerle ilgili 108. maddesindeki "tevs-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif" (yetki genişliği ve görev ayrılığı) ifadesine yer vermektedir.

²⁶ Yaşar Yücel, "Tartışmalar ve Açıklamalar", Mithat Paşa Semineri, T.T.K., Ankara: 1986, s. 223.

²⁷ Şimşir, Fransız Belgelerine Göre Mithat Paşanın Sonu, Ankara: 1970, s. 37.

²⁸ Mithat Paşa, Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali, İstanbul: 1326, s. 28.

²⁹ Mithat Paşa, a.g.e., s. 28.

Ayrıca bu lahiyada Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesinin mülk ve bayındırlık işlerini vilayetlerde görülebilmesi için konduğunu ancak şimdi ise, tam tersi olarak tüm işlerin merkezde toplanması gibi yanlışlara gidildiğini vurgulamaktadır.

Yetki genişliği konusunda; valinin vilayetde çözümlenebileceği en basit şeyleri merkeze bildirilmesinin yanlış olduğu görüşünde olan Mithat Paşa, Fransa örneğini vererek görev ayrılığının gerektiğini belirtmektedir. Polis ve jandarmanın görevinin siyasi hükümetten ayrılması gerektiğini, suçun işlendiği anda polisin, hukuk davasıyla da mahkemelerin ilgilenmesi gerektiğini ifade etmektedir³⁰.

Mithat Paşa'nın vilayet yönetimindeki reform görüşlerini incelediğimizde adem-i merkeziyetçi yaklaşımının nasıl olduğu daha netleşecektir. Bu doğrultudaki görüşlerini kısaca özetleyelim:

2.1. Atama

Mithat Paşa, valilerin anayasaya göre atanmasından yanadır. Mutasarrıflar ise valilerin önerisi üzerine hükümetçe ve Anayasa hükümlerine göre atanmalıdır. 5-10 bin nüfuslu kazalarda yöneticilerin halk tarafından seçilmesi ve anayasaya göre görev yapması gerektiği görüşündedir³¹.

2.2. Meclisler

Nüfus sayımı yapıp köylerde birer İhtiyar Heyeti Meclisi, nahiye de Nahiye Meclisi, vilayetlerde ise Vilayet Meclisleri oluşturulmasını ve bunların anayasaya göre seçilip görev yapmaları gerektiği görüşünü savunmaktadır³².

³⁰ A. Haydar Mithat, a.g.e., C. I, s. 363-368.

³¹ Şimşir, "Mithat Paşa'nın ikinci...", Mithat Paşa Semineri, s. 123.

³² A. Haydar Mithat, a.g.e., C.II, s. 366.

2.3. Resmi Dil

Vilayet yerel dili, mahkemelerde ve resmi dairelerde kullanılabilir³³. Ancak Türkçe devletin resmi dili olacak ve devlet memurları devletin resmi dilini bilmek zorunda olacaklardır³⁴.

2.4. Askeriye

Mithat Paşa'ya göre, askeri otoritenin iki amacı vardır.

1. İmparatorluğun menfaatlerini dışarıya karşı korumak,
2. İçerde güvenliği ve sükunu sağlamak.

Bu iki amacı belirleyen Mithat Paşa düzen sağlandıktan sonra yetkilerin sivil otoriteye bırakılması görüşündedir³⁵.

Vilayetlerdeki askeri güç, Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşmalı ve vilayetteki işlerin süratle yürütülebilmesi ve güvenliğin korunabilmesi için yeterli miktarda askeri kuvvetin bulunmasını istemektedir³⁶. Mithat Paşa emniyet işlerinde valinin verdiği kararı alaybeyine onaylatmasının gereksiz olduğunu³⁷ valiye askeri gücü kendi takdirine göre kullanma yetkisi verilmedikçe vilayetlerdeki eşkiyalık sorunlarının tam anlamıyla çözümlenmeyeceği kanısındadır³⁸.

2.5. Adliye

Tecrübesiz, yeterli bilgiye sahip olmayan mevzuat bilmeyen kişilerin mahkemelerde görev almalarından dolayı alınan kararlarda çıka-

³³ Şimşir, a.g.m., s. 123.

³⁴ Ahmet Mithat, a.g.e., C.I, s. 321.

³⁵ Şimşir, Fransız Belgelerine Göre Mithat Paşa..., s. 25.

³⁶ Şimşir, a.g.e., s. 26.

³⁷ A. Haydar Mithat, a.g.e., C. I, s. 368.

³⁸ Şimşir, a.g.e., s. 26.

bilecek karışıklıkları önlemek için mahkemelerin vali ve mutasarrıfların gözetimi altında olması gerektiği kanısındadır. Ayrıca idama mahkum olan bir kişinin cezasının anında infaz edilebilmesi için valiye yetki verilmesini de Mithat Paşa istemektedir³⁹.

2.6. Bütçe

Mithat Paşa vergilerde reform yapılarak vilayet bütçelerinin bir bölümünün, anayasa uyarınca, vilayetin kendi ihtiyaçlarına ayrılmasını geri kalanını ise Maliye Nezareti'ne gönderilmesinin gerektiğini belirtmektedir⁴⁰.

Günümüze kadar uzanan vilayet yönetiminde adem-i merkeziyet tartışmasının temellerini⁴¹ atan Mithat Paşa görüldüğü gibi Kanun-i Esasi çevresinde birleşmiş, ancak İmparatorluğun bütünlüğünü bozmayan bir adem-i merkeziyeten yanadır.

³⁹ Şimşir, a.g.e., s. 25-26.

⁴⁰ Şimşir, "Mithat Paşa'nın İkinci Sadra...." Mithat Paşa Semineri, s: 123.

⁴¹ Erzincan Valisi Recep Yazıcıoğlu, "Osmanlı'dan devren alınan ve Cumhuriyet döneminde pek az değişikliğe uğrayan yönetim yapımız tamamen eskimiş, tükenmiş, çağın gelişmelerinin çok uzağında kalmış" olduğunu ifade ederek; bugünkü merkezi bürokratik idari yapının sosyal ve ekonomik kalkınmanın en büyük engeli meydana getirdiğini "aşırı merkeziyetçi yapı; bürokrasi hastalığına yakalanmış bürokrat yanında, merkezle taşra arasında korkunç evrak trafiğini ve neticede bu yapıdan ürken, bıkan ve mutsuz, yorgun ve bitkin halk yığınlarını" oluşturduğuna değinerek devletin merkezi yönetim yapısını eleştirmektedir. Recep Yazıcıoğlu, **Yönetim Sistemimizin Yeniden Düzenlenmesi**, Erzincan: 1992, s. 1-3. Ayrıca bu tartışmaları örnek olarak bkz., Emekli Vali Ziya Göker, "Bugünkü Uygulama İçinde Merkezden Yönetim - Yerinden Yönetim", **Türk İdare Dergisi**, Aralık, 1991, Sayı: 363, s. 1-28. Hüseyin Özgen - Yusuf Erbey, "T.C. Devletin Genel Yönetim Sisteminde Taşra Teşkilatının Karşılaştığı Karar Alma Sorunları ve Bunların İyileştirilmesine İlişkin Bazı Öneriler", **Türk İdare Dergisi**, Mart 1993, Sayı: 398, s. 75-108.

II. PRENS SABAHATTİN

1878'de İstanbul'da doğmuş olan Prens Sabahattin annesi Sultan Abdulmecit'in kızı Seniha Hanım, babası Adliye nazırlarından Mahmut Celalettin Paşa'dır. Hanedana mensup olmasından dolayı kendisine Prens ünvanı verilmiştir⁴². Osmanlı İmparatorluğu'nda iyi bir eğitim gören Prens Sabahattin Avrupa'da iken Durkheim'den ayrı yeni bir sosyoloji akımı olan "Social Science - İlmî - İctima"yı kuran Le Play Okulu'yla ve bu okuldan da Edmond Demolins ile bağlantı kurmuştur⁴³. Le Play Okulu'ndan etkilenmiş olan Prens⁴⁴ bu okulun kurucusu olan Friedric Le Play'ın Henri de Tourvillé'nin ve bu okula mensup olan diğer kişilerin kitaplarını okumuş, okulun düşünsel yöntemi doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu'nun tahlilini yaparak bir ıslahat programı hazırlamıştır⁴⁵.

Prens Sabahattin çözümlerinin temelini oluşturan Le Play Okulu'nun temsilcilerinden Edmond Demolins'e göre; dünya toplumları kamucu (Communautaire) ve bireyci (particulariste) olmak üzere iki zümreye ayrılmıştır. Bu sınıflamaya göre; Asya, Afrika, Güney Avrupa, Güney Amerika kamucu sınıflandırmaya girer. İskandinavya, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri de bireyci toplumları oluştururlar. Kamucu toplumlarda bireyler girişimcilikten uzaktırlar. Bireyci toplumlarda ise kişiler kendilerine güvenirlere. Örneğin, Anglo-Sakson

⁴² Sina Akşin, 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul: 1987, s. 47.

⁴³ Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele, İstanbul: 1959, s. 230.

⁴⁴ Le Play Okulu'nun Türkiye üzerindeki etkileri için bkz.: Z. Fahri Fındıkoğlu, Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin, İstanbul: 1966. Z. Fahri Fındıkoğlu, Metodoloji, C. I, İstanbul: 1945, s. 225-242.

⁴⁵ Nezahat Nurettin Ege, Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmî Müdafaaları, Fakülteler Matbaası, İstanbul: 1977, s. 36.

toplumları yönetimde adem-i merkeziyetçi, kişisel düzeyde de bireycidirler⁴⁶. Prens Sabahattin'in görüşlerini incelediğimizde de karşımıza çıkan denklemin bu olduğunu görmekteyiz.

II. Jön Türk Hareketi içinde her Jön Türk'ün kendince bir ıslahat programı bulunmakta idi⁴⁷. Ancak ülkenin nasıl kurtulacağı sorusuna verilen cevapların en güçlü olanları arasında hiç kuşkusuz karşımıza Ahmet Rıza Bey'in liderliğindeki İttihat ve Terakki Cemiyeti ve ona karşı güçlü bir alternatif olan Prens Sabahattin'in liderliğindeki Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti çıkar⁴⁸. Bundan dolayı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Prens Sabahattin'in devlet ve millet felsefesine karşı Ziya Gökalp'ı; siyasi fikirlerine karşı da Hüseyin Cahit'i çıkarmıştır⁴⁹.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sürekli olarak eleştirilerine neden olan Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet görüşleri, Onun deyimiyle Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesinin uygulanmasından ibarettir ve yine ona göre; "adem-i merkeziyet, tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaiften başka bir şey değil, ancak tevsi-i mezuniyet, idari adem-i merkeziyetin ismi değil tarifidir"⁵⁰.

Prens Sabahattin'e göre vilayetlerin sefalet ve perişanlıktan kurtulabilmesi için ilk önce yapılması gerekenin valinin yetkilerini

⁴⁶ Prens Sabahattin, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Açık Mektuplar: Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet: 1327, s. 41-43.

⁴⁷ Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılama Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul: 1960, s. 68.

⁴⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: 1979, s. 127-128.

⁴⁹ Cemal Kutay, *Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdulhamit, İttihat ve Terakki*, İstanbul: 1965, s. 245.

⁵⁰ Prens Sabahattin, *Teşebbüs-i Şahsi ve Tевsi-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah*, Dersadet: 1324, s. 14.

artırmak ve genel meclislerin açılmasını sağlamaktır⁵¹. “Yemen ile Selanik ahalisinin maişet tarzları arasında ne büyük fark var? Bunları yakından göreceğ, her iki vilayetin hakiki ihtiyaçlarını en iyi anlayacak, elbette İstanbul’da yaşayan memurlar değil, fakat Yemen ile Selanik’te bulunanlardır”⁵² ifadesiyle bu düşüncelerine kanıt bulmaya çalışır.

Prens Sabahattin doktrin açısından adem-i merkeziyet sorununu Osmanlı İmparatorluğu’nda demokrasi ve özgürlüğün gerçekleşmesi bağlamında ilk olarak bilimsel delillerle savunmaya çalışan kişidir. Prens Sabahattin’in adem-i merkeziyet görüşü yüzyıllarca süren mutlakiyetçi bir rejimin tasfiyesine yönelen bir siyasi düşüncedir⁵³.

1. TEŞEBBÜS-İ ŞAHSİ’NİN ADEM-İ MERKEZİYET İLE BAĞLANTISI

Prens Sabahattin teşebbüs-i şahsiyi, bir toplumu meydana getiren bireylerin her birinin hangi toplumda olursa olsun yaşamak için ailesine hükümetine dayanacak yerde doğrudan doğruya kendisine güvenmesi, başarılı olmayı kendi girişimciliğinde araması şeklinde tanımlamaktadır⁵⁴.

Kişisel girişimciliğin bir yetenek işi olduğunu bizim ise aldığımız eğitimden dolayı bundan yoksun olduğumuzu, bu sebepten dolayı da, ziraat, sanayi ve ticaretten uzak kaldığımızı söyleyip, bunun sonucu olarak da “kazanmadan yaşamak, çalışmadan zenginleşmek istiyoruz ve

⁵¹ Prens Sabahattin, *Birinci İzah*, s. 13.

⁵² Prens Sabahattin, *Birinci İzah*, s.14.

⁵³ Yavuz Abadan, *Siyasi Teori Açısından Türkiye’de Adem-i Merkeziyet Problemi*, *Ank. Üniv. S.B.F.D.*, C. II. Aralık: 1965, s. 37.

⁵⁴ Prens Sabahattin, *Birinci İzah*, s. 10.

bittabi hükümet memurluğuna göz dikiyoruz” yorumunu yapmaktadır. Prens Sabahattin, gereğinden yüz kat fazla memuru olan devlet de, hükümetin görevli alımında işi yapacak kabiliyetin aranmasından çok himaye ettiği kişiye görev verildiğini belirtmektedir. Bu durumun nedeni ise girişimciliği önleyen “bugünkü terbiyemizin çürüklüğünden” kaynaklanmaktadır der⁵⁵.

Bu bağlamda Prens Sebahattin yapılacak düzenlemelerin sorumlusunu hükümet, örnek alınması gereken yerin ise Batı olması gerektiğini ifade eder. Yüzeysel yapılan değişmelerin yetersiz olduğunu belirtir. Ulaşılması amaçlanan Batı uygarlığının temelinde adem-i merkeziyet idaresi ve bireyselliğin yarattığını söyler⁵⁶. Bundan dolayı da “usul-u idaremizi fikri teşebbüse mani olan merkeziyete değil adem-i merkeziyete istinad ettirmeliyiz”⁵⁷ değerlendirmesiyle teşebbüs-i şahsiyenin adem-i merkeziyeti tamamlayan, birbirinden ayrılmayan, bir bütün olarak gördüğünü vurgular.

⁵⁵ **Sabah**, 5 Eylül 1324, s.1. Muzaffer Sancer, Prens Sabahattin’in ülküleştirdiği “teşebbüs-i şahsiye”nin Batı’da ekonomik ve sosyal gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmış etkin ve girişken burjuva sınıfıyla ilişkili olduğu; Osmanlı imparatorluğu’nda ise gerek toprak yönetim sistemi gerek kapitilasyonların olumsuz etkilerinden dolayı bunun engellendiği, bundan dolayı böyle bir oluşumun (teşebbüs-i şahsi) kısa zamanda gerçekleşmesini talep etmenin tarihsel sürece ve sosyal koşullara aykırı olduğu tespitini yapmaktadır. Muzaffer Sencer, “Türkiye’nin Sosyal Sorunları Açısından Prens Sebahattin”, **Prens Sabahattin, Türkiye Nasıl Kurtarılabilir**, Elif Yayınları, İstanbul: 1965, s.26-29.

⁵⁶ Prens Sabahattin, **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İctimai ve Programı**, Kader Matbaası, İstanbul: 1334, s.44.

⁵⁷ **Sabah**, 5 Eylül 1324, s.1.

2. ŞARK MESELESİNİN ÇÖZÜMÜNDE ADEM-İ MERKEZİYET

Prens Sabahattin, Şark Meselesi⁵⁸'nin çözümü için gerekli olan adem-i merkeziyetin uygulamaya konulması için izlenecek yolu şöyle tespit etmiştir:

1. İmparatorluk içinde yaşayan unsurlara istibdat idaresinin nedeninin bir veya birkaç kişi tarafından değil, sosyal hayat ve yaşam tarzımızın eksikliğinden kaynaklandığını göstermek.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, eğitimde reformun yapılması gerektiğini halka inandırmak.

2. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Rum, Ermeni ve Bulgar unsurlar arasında samimi bir birlikteliğin sağlanması ile muhtariyet ve bağımsızlık düşüncelerinin gereksizliğin lüzumunu bildirmek.

3. Uygar dünyaya milletin istibdat idaresinden gördüğü baskının haksızlığını ispat etmek.

“Büsbütün aleyhimizde bulunan efkar-ı garbiyeden bir kısmını olsun davay-ı millimize kazandırmak.”⁵⁹

⁵⁸ Şark Meselesi: Şark Meselesi deyimi ilk olarak 1815 Viyana Kongresi'nde kullanılmıştır. Kongreye katılan Rus Çarı I. Aleksandre Rumlar'ın haklarının korunmasına dikkati çekerek bu diplomatik deyimi kullanmıştır. Şark Meselesi; genel anlamda Avrupa Devletleri'nin kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti ile ilgili meseleler için kullanılan bir deyim iken XX. yüzyılda bütün toprakların paylaşılması anlamında kullanılmıştır. Robert Mantran, “Doğu Sorunu'nun Başlangıçları”, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev.: Server Tanilli, C.II, İstanbul: 1995, s.7-8, Sina Akşin, “Siyasi Tarih (1789-1908)” **Türkiye Tarihi**, Ed.: Sina Akşin, C.III, İstanbul: 1990, s.124.

⁵⁹ **İkdam**, 18 Ocak 1908, s.1.

Yukardaki tespitleri sadece imparatorluğun dağılmasını önlemek için değil aynı zamanda imparatorluğun kuvvetlendirilmesinde de kullanılması gerektiğini savunan Prens Sabahattin, adem-i merkeziyet programı altında muhtariyet-i asla talep etmediklerini de belirtmektedir⁶⁰. İmparatorluğun içinde bulunan milletlerin Osmanlı Sancağı altında “bir heyet-i muazzama teşkil” etmesinin mümkün olduğunu, bunu meydana getirmek içinde en elverişli olan şeyin adem-i merkeziyete bağlı bir meşruti sistemin olduğunu söyler⁶¹.

Prens Sabahattin, Terakki gazetesinin dokuzuncu sayısında “Şark Meselesi” adlı makalesinde dünyanın bütün uygar devletlerinin “Şark meselesinin bizzat Osmanlılar tarafından halledilmesini” kabul etmelerinin gerektiğini belirtmektedir⁶². Bu makalede Prens, Makedonya’da iki Hıristiyan kavmi, Rumlarla Bulgarları birbirlerinin boğazlamasını engelleyenlerin yine Türk askerlerinin olduğunu söyler. Avrupa’nın, Türklerin Hıristiyanlara zulüm ettiği iddiasına verdiği cevapta da şöyle der: “Türkler eğer zulüm etmiş olsaydı Osmanlı İmparatorluğu’nun dahilinde, milliyet, din, adet ve lisanlarını tamamıyla muhafaza edebilmiş bir Hıristiyan unsur mevcut olabilir miydi?...”⁶³.

Yine imparatorluk içinde yaşayan gayrimüslim milletlerin sürekli rekabet halinde “birbirini boğazladıklarını” aşiret kavgalarının da Türk olmayan müslümanları birbirine düşürdüğünü, tespit eden Prens Sabahattin, Türkler uzun zamandan beri ziraatle geçindiklerini sulhperver olduklarını ve yerleşik hayata geçtiklerini oysa Arnavutlar’ın, Araplar’ın, Kürtler’in büyük bir kısmının yarı göçebe yahut tamamen göçebe çadır hayatı yaşadıklarını ve birbirleriyle muharebe

⁶⁰ İkdam, 18 Ocak 1908, s.1.

⁶¹ Sabah, 4 Eylül 1324, s.1.

⁶² Terakki, 2 Ocak 1907, s.3.

⁶³ Terakki, 2 Ocak 1907, s.2.

ettiklerini fakat, çoğunun bağımsızlık düşüncesini akıllarından geçirmedigini, bu durumu bilen aşiret reislerinin de Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kalmalarının kendi çıkarlarına uygun bulduklarını ifade etmektedir.⁶⁴ Nitekim Arnavutlar'ın, Araplar'ın ve Kürtler'in, imparatorluktan ayrılırsalar bile bir Avrupa devletinin boyundurluğu altına gireceklerini belirten Prens Sabahattin "Ecnebler, Türkleri memleketlerinin efendisi değil kiracısı telakki ediyorlar. Fakat kiracıların çıktıkları gün yerlerini kim işgal edecek? İşte Şark Meselesi..."⁶⁵ sözleriyle Şark Meselesini özetlemektedir.

Bu bağlamda Prens Sabahattin Şark meselesinde de imparatorluğun dağılmasından yana olmayan "muvaazene-i ictimaiye"yi sağlayıcı bir adem-i merkeziyet yönetiminin çözüm getirici olduğu kanısındadır. Zira Osmanlı siyasi birliğinin ancak bu şekil bir yönetim ile temin edileceğini⁶⁶ "Osmanlı Devleti, Osmanlılarındır"⁶⁷ parolasıyla özetlemektedir.

3. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YAŞAYAN GAYRİ-MÜSLİMLERDE ADEM-İ MERKEZİYET

Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet ile ilgili görüşlerini neler olduğunun daha iyi anlayabilmek için onun Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslimlerle ilgili yapmış olduğu tahlili incelemenin faydası olacağı kanısındayım. Nitekim onun adem-i merkeziyet ile ilgili görüşlerine itiraz edenlere bu doğrultuda verdiği cevap ilginçtir. "Bizim idari adem-i merkeziyet hakkındaki fikirlerimize itiraz eden şahsiyetler, eğer zahmete katlanarak Hıristiyanlara verilmiş olan fermanları gözden geçirmiş olsaydılar görürlerdi ki, Müslümanlara veril-

⁶⁴ Sabah, 4 Eylül 1324, s.1.

⁶⁵ Terakki, 1 Haziran 1908, s. 2.

⁶⁶ Terakki, 1 Haziran 1908, s. 2.

⁶⁷ Prens Sabahattin, Birinci İzah, s.9.

mekten çekinilen adem-i merkeziyete mahsus imtiyazları devlet, Hıristiyanlara resmi kanunlarla temin etmiştir.”⁶⁸

Yine bu tahlilde; gayrimüslimler adem-i merkeziyetçi bir yönetimle yaşarken müslümanlar bundan mahrum olarak merkeziyetçi bir yapıya tabi tutulmuştur. Hıristiyanlar kendilerine tanınan haklar sayesinde ticaret ve sanayi ile uğraşarak ve kişisel yeteneklerini kullanarak zengin olmuşlardır⁶⁹. “Türkler ise hükümet memuriyetlerini tercih etmişlerdir⁷⁰. Hıristiyanlar müslümanlardan ayrı tutulup sadece vergi veriyor ve askere de alınmıyordu. Okullarında ise istedikleri programı uygulamakta idiler. Yine Prens Sabahattin’in tespitine göre Rum, Ermeni, Bulgar kiliseleri halkın seçtiği Patriklerin başkanlığındaki genel oyla seçilen “ruhani ve cismani” iki meclis aracılığıyla milletlerini mülki, dini sorunlarını mutlak bir serbesti ile çözmekteydiler⁷¹.

Prens Sabahattin, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan gayrimüslimlere adem-i merkeziyet içinde tanınan hakları ayrıntılarıyla şu şekilde incelemektedir:

3.1. Vergi

Hıristiyanlar Tanzimat-ı Hayriye’ye kadar haraç ve cizye vergisi vermekte idiler. Tanzimat-ı Hayriye’den sonra Hıristiyanlar için onur kırıcı kabul edildiği için bu vergiler kaldırılmıştır. Askerlik bedeli hariç Hıristiyanlar da Müslümanlarla aynı vergiye tabi tutulmuştur⁷².

⁶⁸ Terakki, 10 Kasım 1906, s.9.

⁶⁹ Prens Sabahattin, *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah*, İstanbul: 1324, s.30-31.

⁷⁰ Terakki, 10 Kasım 1906, s.5.

⁷¹ Terakki, 10 Kasım 1906, s.3.

⁷² Prens Sabahattin, *İkinci İzah*, s.28-29.

Yine Prens Sabahattin'in tahliline göre; Hıristiyanlar vergilerini kendi nahiye hatta bazı yerlerde kaza nüfusuna göre ortalama bir vergi üzerinden toptan maliyeye ödüyorlardı. Kırk sene evvel üçyüz nüfuzlu bir köyde ne kadar vergi verilmesi kararlaştırılmışsa nüfusu birkaç misli artmış olsa bile aynı vergi alınıyordu. Hatta bazı yerlerde, kendi aralarında kullanmak üzere kiliselerinin bir işaretinin bulunduğu markaları para yerine kullanıyorlardı⁷³.

Vergilerin kişilerin mali gücüne göre toplanmasıyla zenginden fazla fakirden az vergi alınmıştır. Böylece fakirler vergilerle bir kat daha fakirleşmekten kurtulmuştur. Prens, Müslüman köylerinde ise bunun böyle olmadığını belirtmektedir⁷⁴.

Müslüman köylerinde mahalli yönetim uygulanmadığı için herkesi birer birey olarak kabul ederek zengin ve fakirden aynı miktar üzerinde vergi alınmasının sonucu olarak fakirler yoksulluğun pençesinden hiçbir zaman kurtulamamaktadır⁷⁵.

Prens Sabahattin adem-i merkeziyetten istifade eden Hıristiyan köylüleriyle, merkeziyete esir olan Müslüman köylüleri arasında en önemli farkın bu olduğunu belirtmektedir⁷⁶.

Prens Sabahattin bu durumu; kanunen değilse bile fiilen adem-i merkeziyetin tanındığı şeklinde yorumlamaktadır⁷⁷.

73 Prens Sabahattin, *İkinci İzah*, s.29.

74 *Terakki*, 10 Kasım 1906, s.4.

75 Prens Sabahattin, *İkinci İzah*, s.29.

76 *Terakki*, 10 Kasım 1906, s.4.

77 Prens Sabahattin, *İkinci İzah*, s.29.

3.2. Mahkemeler

“Ruhani ve cismani meclislerin” vekilleri tarafından piskoposluklar da mahkemeler oluşturulmuştur. Aynı mezhebe ait olanlar aynı mahkemelerde yargılanmakta böylece Hıristiyanların davaları daha çabuk daha kolaylıkla çözülmekteydi. Herhangi bir haksızlık olayında ise resmi mahkemelere müracaat ederek haklarını aramaktaydılar⁷⁸.

Bu tespiti yapan Prens Sabahattin mahkemelerin merkezi hükümetin müdahalesinden kurtulmadıkça, müslümanların ve özellikle Türklerin tabi oldukları mahkemelerin bağımsız olmayacağını ifade etmektedir⁷⁹.

3.3. Eğitim

Prens Sabahattin, Maarif Nezareti kurulmadan önce Hıristiyanların köylerinde, mahallelerinde istedikleri gibi okul açabildiklerini, bu okullarda da hiçbir müdahaleye maaruz kalmadan istedikleri kitapları okutabildiklerini belirtmektedir. Maarif Nezareti'nin kurulmasından sonra ise okulların açılması Maarif Nezareti'nin ruhsatına tabi tutulmuştur. Bunun için de kanunlar çıkarılmıştır. Kanuna göre; hükümet istediği anda Hıristiyan okullarını, programlarını, kitaplarını teftiş hakkına sahip olmuştur. Ancak, bunun gerçek anlamda uygulanmaması nedeniyle pek fazla etki yapmamıştır. Nitekim müfettişlerin Hıristiyan okullarına habersiz girememesi yüzünden teftişlerin yüzeysel ve basit bir resmi muameleden öteye gidemediği tesbitini de yapmıştır⁸⁰.

⁷⁸ Terakki, 10 Kasım 1906, s.4.

⁷⁹ Prens Sabahattin, İkinci İzah, s.30.

⁸⁰ Prens Sabahattin, İkinci İzah, s.30-31.

Görüldüğü üzere Prens Sabahattin'e göre maliye ve adliyede olduğu gibi eğitimde de Hıristiyanlar açık bir adem-i merkeziyete sahip iken "Müslümanlar en müthiş bir merkeziyetin pençesinde ezim ezim ezilmektedirler."⁸¹

4. PRENS SABAHATTİN'E GÖRE ADEM-İ MERKEZİYET BAĞLAMINDA YAPILMASI GEREKEN ISLAHATLAR

Prens Sabahattin'in yapılması gereken ıslahatlar ile ilgili görüşlerine geçmeden önce onun imparatorluğun içinde bulunduğu durumu nasıl değerlendirdiğine bir göz atmakta fayda olduğu kanısındayım.

Prens Sabahattin, yapılmış ve yapılmakta olan ıslahat proje ve programlarının bilimsel çözümlerden uzak, tek yanlı, ayrıca yüzeysellikten ibaret olduğunu ifade etmektedir. Herşeyden önce ıslahatların bilimsel temellere oturtulabilmesi için toplumun sosyal yapısının belirlenip diğer yapılarla arasındaki ilişkilerinin iyice tanımlanması gerektiğini belirtmektedir⁸². Bunları yapmadan ıslahat programları çizmeye kalkışmak "dümensiz bir gemiyle gezintiye çıkmaktan başka birşeye benzemez" diyen Prens Sabahattin yöneticilerin ve siyasi partilerin tutumlarını da buna benzetmektedir⁸³.

Tanzimatçıların içten gelerek büyük bir umud besleyerek yaptıkları ıslahatların yetersiz olmasını da buna bağlamaktadır⁸⁴. Ayrıca Tanzimatın özünün yönetimi bir merkezde toplamaktan ibaret olduğunu, böylece merkezi yönetim örgütü kurarak büyük bir memur topluluğu meydana getirdiğini söylemektedir. Tanzimat Dönemi'nde

⁸¹ Terakki, 10 Kasım 1906, s.6.

⁸² Prens Sabahattin, Türkiye ..., s.27.

⁸³ Prens Sabahattin, Türkiye ..., s.28.

⁸⁴ Prens Sabahattin, Türkiye ..., s.28.

açılan okulların da memur yetiştirmekten ibaret, “şahsi teşebbüsü” geliştirmedeği kanısındadır⁸⁵.

Yine imparatorluğun içindeki tarımsal faaliyetlerin çağdaş tarım aletleri ve metodlarından uzak⁸⁶ geleneksel aile içi eğitimle yapıldığını belirten⁸⁷ Prens Sabahattin, ülkedeki tarımın geri kalmasındaki diğer bir nedenin de ziraatle uğraşan insanların sosyal ve düşünsel kabiliyetlerini geliştirecek olan örgütlerden yoksun oluşuna bağlamaktadır⁸⁸. Prens Sabahattin’e göre, “bizi nan-ı nimeti ile besleyen, Türkiye’yi var eden bu köylü olduğu halde, her yerde ve her sınıftan ziyade ezilen yine o köylüdür.”⁸⁹

Vilayetlerin durumuna gelince Prens Sabahattin “vilayet memurlarının ve vilayet meclislerinin” merkeze “kundak çocukları gibi sımsıkı” bağlı olduklarını ifade etmektedir⁹⁰.

Mutasarrıflık içinde köprü, yol, okul, hastane gibi doğrudan doğruya mahalli ihtiyacın giderilmesi için yapılacak imar işinde sancak vilayet merkezine, merkez dahiliyeye, dahiliye nafiaya, nafia sedarete, sadaret saraya baş vurmak zorunda olduğunu belirten Prens Sabahattin bitip tükenmek bilmeyen bu resmi yazışmalar içinde memleketin iktisadi hayatının heder olduğunu söylemektedir. Bu duruma somut bir örnek olarak Bolu Sancağında üç saatlik bir yol için 6 yıl beklendiğini ve hâlâ bu yolun yapılmadığını bundan dolayı da vilayet ticaretinin felce uğradığını belirtmektedir⁹¹.

⁸⁵ Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.59.

⁸⁶ Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.80.

⁸⁷ Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.72.

⁸⁸ Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.74.

⁸⁹ Prens Sabahattin, *Üçüncü İzah*, s.70.

⁹⁰ Prens Sabahattin, *Birinci İzah*, s.13.

⁹¹ Prens Sabahattin, *Birinci İzah*, s.13-14.

Merkeziyetçi bir yönetimde memur sınıfının kalabalıklığından yakınan Prens Sabahattin, bundan dolayı memurun siyasete karışmasının kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir. Özellikle savaş için hazırlanmış olan askerlerin siyasete karışmasının tehlikeli olduğu kanısındadır. Ordunun iç politikayı düzenleyecek bir mevki almasının karşısında olan Prens “ordunun meşrutiyetin gözcüsü olduğu” görüşü taraftarı değildir. Nitekim bu durumun da toplumumuzun güçsüz sosyal yapısından kaynaklandığını ifade etmektedir. Yine yapısı gereği hükümeti ordusuna dayandıran bir toplumda memurların politikayla uğraşmasını ceza yoluyla engellemeye çalışan bir hükümetin çelişkiden ibaret olduğunu belirtmektedir. Öte yandan orduyu siyasallaştırmanın iktidarın bir elden diğer ele geçmesine neden olduğunu bu durumun ise çöküntüyü gidermekten öte hızlandırdığı kanısındadır⁹².

Yine Prens Sabahattin darbelere ihtiyaç duymayan hükümetlerin “hususiyetçi teşekkülü” içinde barındıran toplumlara sahip olduğu kanısındadır⁹³.

Prens Sabahattin’in padişaha yazmış olduğu arizada da imparatorluğun içinde bulunduğu bu kötü durumun nedenini merkeziyetçi yönetimde bularak “tekmil vatan ile birlikte merkezin mezarını kazan bir merkeziyet!... Demek ki Türkiye ölmüyor, sadece intihar ediyor!...” ifadesiyle göz göre göre bu kötü gidişin engellenmediği kanısındadır⁹⁴. Çözüm olarakta iki öneri sunmaktadır.

Birinci olarak, “istiklal-i milliye ancak istiklal-i şahsi ile temin edilebilir.” Kişisel girişimciliği kazandırıcı nitelikte eğitim politikasının uygulanması gereklidir.

⁹² Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.80-81.

⁹³ Prens Sabahattin, *Birinci İzah*, s.82.

⁹⁴ Prens Sabahattin, *27 Teşrin-i Evvel 1328 Tarihi ile Muallâ-yı Padişahiye Takdim Edilen Açık Bir Ariza*, İstanbul: 1328, s. 2.

İkinci olarak da, bu eğitim politikasıyla yetiştirilen gençlerin ilerlemelerine engel olmayan bir yönetim olan adem-i merkeziyetin ülkede bir an evvel uygulamaya geçmesidir⁹⁵.

4.1. Yönetim

Prens Sabahattin'e göre; yönetim şekillerinin, özel hayatla ilişkisi araştırılmadan ele alınırsa hiç bir anlam içermez. Merkeziyet ya da adem-i merkeziyet adları altında salt kendi kendine var olan bir yönetim biçiminden söz edilemez.

Merkeziyet: İşlerin karıştırılması yani sorumluluğun belli bir yetkiye karşılık olmaması bütün yetkilerin hükümet merkezinde toplanmasıdır. Dolayısıyla merkeziyet, özel hayatın korunmasızlığını ve özgürlükten yoksunluğunu ifade etmektedir.

Adem-i Merkeziyet: İşlerin özelliklerine göre yönetim erkinin bölünmesi yani; belli sorumluluğa karşılık bir yetkinin ortaya çıkması ve işlerin yerinde görülerek merkeze müracaat etmeden çözümlenmesidir. Bunun sonucu olarak da özel hayatın korunması ve özgürlüğünün sağlanmasıdır.

Prens Sabahattin, cumhuriyetin, krallıkların ve meşrutiyetin istibdadı önleyici olmadığı kanısındadır. Ona göre; yönetim hayatındaki gerçek ilerleme ne meşrutiyetten ne de cumhuriyetten doğuyor. Gerçek anlamda ilerlemeyi sağlayacak olanın sadece kişisel girişimcilikten ibaret olduğu görüşündedir. Bu bağlamda toplumun gelişmesinde en önemli etkenin kişisel girişimciliği engellemeyen merkezin yetkilerini kısıtlayan adem-i merkeziyet yönetimidir.

⁹⁵ Terakki, 10 Kasım 1906, s.9-10.

Bu açıdan Prens Sabahattin yönetim erkinin payına düşen görevlerinin belirlenerek işlerin en iyi şekilde yapılabilmesi için görev ayrımına gidilmesi gerektiği görüşündedir. Bu durumun da yönetimi büyük bir yükten kurtararak ihtisaslaşma sayesinde verimin artacağı kanısındadır.

Böylece devletin görevi yerel ve kişisel çabayla yapılması mümkün olmayan toplumun genel çıkarını ilgilendiren konularından ibaret olacaktır⁹⁶.

4.2. Yerel Hükümetler

Yönetim örgütü; merkezlerden verilecek emirlerin ülkenin her yönüne dağıtma ilkesine göre değil, her belirli işe karşılıklı yetkili ve bu yüzden sorumlu bir yönetim kurulu yaratmak ilkesine göre düzenlenmelidir. Bu ise genel işlerin türü, genişliği ve karmaşıklığı bakımından ayrılması, işlerin yönetiminin en uygun yerde bulunan, en yetkili olan kurullarca, yetki ve gerekli araçlarla ayrı ayrı yüklenilmesi demektir.

Yerel hükümet adamlarının belirlenmesinde yerel çıkarlarını gözetemeyen göçebe memurlar yerine sabit ve değişmez yerel çıkarları gözeten memurlara görev verilmesini savunmaktadır.

Prens Sabahattin yerel hükümetlerde halkı yönetecek kişilerin toplumda saygın bir mevkide ve kişisel girişimciliğe sahip olması gerektiği görüşündedir.

⁹⁶ Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.72-80.

Bu şekilde, yerel hükümetlerin oluşturulmasıyla kişisel girişimciliğin yönetimce de destekleneceğini belirten Prens Sabahattin, merkezden gönderilmesi gereken yöneticilerin ise düzenleyici yeteneklerini elden geldiğince kanıtlamış ve kendilerine verilen işin sorumluluğunu yüklenebilecek kişilerden seçilmesini ve buraya gönderilen yöneticilerin görev yerlerinin sürekli değiştirilmemesini ister⁹⁷.

4.3. İnzibat

Prens Sabahattin, inzibat kuvvetlerinin halkın hukukunu her türlü saldırıdan korumayı üzerine alacak şekilde kurulabilmesi için, inzibat işlerinin bütünüyle yerel hükümetlerin görevleri arasına sokulması gerektiği görüşündedir⁹⁸.

4.4. Adliye

Yargıçlığın, en yüksek sorumluluk duygusunu gerektiren bir mevkiye sahip olduğunu düşünen Prens Sabahattin, sorumluluk duygusunun ise kişisel bağımsızlıkla ilgili olduğu görüşündedir.

Yargıçlığın vicdan bağımsızlığı gerektirdiğini ve bunu olumsuz etkileyen geçim kaygısına düşmemeleri için önlemlerin alınması gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca Prens Sabahattin belli, küçük sorunların çözümü için yöredeki önemli ve çevresindeki kişilerin saygı duyup, güvenini kazanmış bir sosyal mevkide bulunan, yörenin hakimlik görevini üzerine alacak birtakım kişilerin “sulh yargıçları” adıyla hükümetçe atanarak görev yapabileceklerini de ifade eder. Böylece, adaletin yerinde kolaylıkla ve hızla dağıtılması için önde gelen kişilerden yararlanmayı düşünür.

⁹⁷ Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.86-87.

⁹⁸ Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.87-88.

Prens Sabahattin adliye örgütünün yapması gerekenleri de şöyle özetler:

Yargıç, adalet isteyenlere elinden geldiğince yakın olmalı, imkanlar elverdiği oranda hızla ve az harcamayla adalet temin edilmeli.

Bunların dışında yine davaların önemine göre tasnifi yapılarak ayrı ayrı mahkemelere tabi tutulmasını bunlar yapılırken yerel ihtiyaçların dikkate alınarak uygulamaya konulmasını belirtir⁹⁹.

4.5. Mülkiyet

Mülkiyet sorununun çözümünün etkin bir çalışmayla, ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçişle sağlanacağı ve tasarrufun gerçekleşmesi için de devletin engelleyici tutumlarından uzak durması gerektiğini belirtir. Yine Prens Sabahattin tasarrufun gerçekleşmesi için devletin yapması gerektiği şeyleri şöyle özetlemektedir:

1. Defter-i hakani toprak ve mülk sahiplerine, en fazla kolaylık sağlayacak şekilde çoğaltılmalı,
2. Şahısların tasarruflarının vergiye tabi olması için kaydı tutularak genel sayım yapılmalı.

Bu işlemlerin nasıl yapılacağını ve sayılarını yapacak olanların nasıl çalışacağını "heyet-i tanzimiye" adında yüksek bir kurul tarafından belirlenmesi gerektiğini bildirir¹⁰⁰.

⁹⁹ Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.88-91.

¹⁰⁰ Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.91-92.

4.6. Ülke Servetlerinin İşletilmesi ve Bayındırlık

Yönetim kişisel girişimciliğin gelişmesi için tedbirler almalıdır, dolayısıyla ülke servetinin işletilmesinde de, bayındırlıkta da hükümet kolaylaştırmaya gitmelidir. Prens Sabahattin'e göre devlet kişisel girişimciliği kolaylaştıracağı yerde engeller koyarak sorunların çözümünü üretim işlerini baltalamaktadır. Bu durumda merkezdeki bazı kişilerin geçim kaynağı sağlamasına neden olmakta böylece özel girişimcilik gelişmemekte aksine merkezdeki politik akımlar beslenmektedir.

Prens Sabahattin, orman, maden ve nehirlerden yararlanılması ve bayındırlıkta izlenecek yolun ise, merkezi hükümetin bürokrasi karmaşıklığını önleyerek yerel hükümetlere geniş yetki verilmesini vilayetteki yetkinin ise yalın bir şekilde dağılmasını istemektedir¹⁰¹.

4.7. Eğitim

Eğitimin amacının, hükümete memur yetiştirmek olmaması gerektiğini de ifade eden¹⁰² Prens Sabahattin; cinsiyet ve mezhep ayırımı gözetmeksizin bütün okullarda verilmesini ister¹⁰³.

Okulların kendilerini yaşatacak yolları ve dayanakları, hükümet dışında aramasını devlet yönetiminin bir parçası olmak yerine, ailelerin ve çalışma hayatının yardımcısı olmasını önerir.

Prens Sabahattin, bu ilkelerin uygulanabilmesi için; yani hem okulların kişisel girişimciliğe bağlı olarak gelişmesi ve hem de pratik

¹⁰¹ Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.92-93.

¹⁰² Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.94.

¹⁰³ Prens Sabahattin, *Üçüncü İzah*, s.106.

hayatın ihtiyaçlarına uygunluğunun sağlanabilmesi için “umum mekteplerin tesis ve idaresinin mahalli hükümetlere” bırakılmasını ister¹⁰⁴.

4.8. Maliye

Prens Sabahattin yerel hükümetlere verilecek yetkilerle beraber her ilin bölgesel bir btcesinin bulunmasını istemektedir. Ayrıca, vilayetlerde hizmet eden taşıt araçlarının artırılması ve merkezi hükümetçe belirlenen sınırlar içinde yerel hükümetin borç alıp verme yetkisinin de kendilerine verilmesi gerektiğini belirtmektedir¹⁰⁵.

4.9. Yapılacak Düzenlemelerde Dikkat Edilmesi

Gereken Kurallar

lke genelinde yapılacak işlerin bölgesel ve sosyal koşullara göre uygun olması gerekmektedir. Bu durumda her yerin yönetimi yerel ihtiyaçlara uygun olarak düzenlenmeli ve tüm yerel yönetimleri bir tek kalıba uydurmaya çalışmaktan kaçınmalıdır. Yerel hükümetlerin bu-
lundukları konuma ve ihtiyaçlarına uygun olarak düzenlemeye gidilerek bölgelere ayrılmasını belirten Prens Sabahattin; her bölge için düzenleme kurulunun (heyet-i tanzimiye) oluşturulmasını şart görmekte ve bu kurulun başkanlığına İngiltere’de, Hindistan’da ve Mısır’da olduğu gibi tecrübe sahibi yabancılardan getirilmesini istemektedir.

Prens Sabahattin teşkilat ve idare-i vilayet kanunlarının düzenlenmesinde kurulların söz konusu araştırmalarından ve tecrübelerinden yararlanılarak hazırlanması gerektiğini; bu işlemlerin bitmesinden sonra ise birer denetleme kurulu oluşturularak uygulamalarda denetimin sağlanmasını zorunlu görmektedir.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.94-95.

¹⁰⁵ Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.95-96.

¹⁰⁶ Prens Sabahattin, *Türkiye ...*, s.97.

III. MUSTAFA ZİHNİ BEY

Türk idareci ve fikir adamı olan Mustafa Zihni Bey (Babanzade Mustafa Zihni Paşa), Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği zamanında ona mühürdarlık (özel kalem müdürü) yaparak idare hayatına girmiştir. Sırasıyla Irak, Yemen, Doğu Anadolu, Şam Trablus, Antalya ve Bolu'da mutasarrıflık, Yanya, Adana, Hicaz gibi vilayetlerde valilik görevlerinde bulunmuştur. Mustafa Zihni Bey'in Tevsi-i Mezuniyet adlı eserinden başka İslamda Hilafet, Kuvayı Maneviye, İlim ve İslam adlı yapıtları da vardır.¹⁰⁷

Mustafa Zihni Bey Tevsi-i Mezuniyet adlı eserinde idari yönetim sistemlerini merkeziyet ve adem-i merkeziyet olmak üzere ele almıştır.

Mustafa Zihni Bey, Prens Sabahattine atıfta bulunarak siyasi açıdan ve idari bakımdan olmak üzere adem-i merkeziyeti ikiye ayırmaktadır.¹⁰⁸

1. MERKEZİYET¹⁰⁹

İstibdat döneminin vilayet yönetimine verdiği zararlarla söze başlayan Mustafa Zihni Bey bu dönemde valilerin merkezden gelen tüm emirleri anlamlı ya da anlamsız olduklarını sorgulamadan uygulamaya mecbur bırakıldıklarını belirtmektedir.¹¹⁰ Ayrıca bu dönemde valilerin ellerindeki yetkilerin alınmasıyla ellerinin ve kollarının bağlanmış

¹⁰⁷ Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi, C.II, İstanbul: 1981. s. 28.

¹⁰⁸ Mustafa Zihni, Tevsi-i Mezuniyet, İstanbul: 1324, s.5.

¹⁰⁹ Mustafa Zihni Bey, bu konudaki asıl başlığı "Usul-u Merkeziyet - Devr-i Mazarrat"tır. Başlıktan da anlaşıldığı üzere Usul-u Merkeziyeti ya da İstibdat Dönemi olarak kabul ederek zarar ziyan dönemiyle eş görmektedir. Bkz. Mustafa Zihni, a.g.e., s. 19.

¹¹⁰ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 19.

olduklarını “hatta son onbeş yıl içinde atanan valilerin sadece ellerinin kollarının değil fikirlerinin bile sımsıkı bağlandığını”¹¹¹ ifade etmektedir.

Bu dönemde taşrada görev yapan memur maaşlarının yetersiz olduğunu ve bu durumun da taşra yönetiminde olumsuz etkiler yarattığı görüşündedir.¹¹²

Sonuç olarak Mustafa Zihni Bey otuz yıllık istibdat dönemindeki merkeziyetçi yönetimden dolayı ülkenin iki asırlık zaman kaybettiği kanısındadır.¹¹³

2. ADEM-İ MERKEZİYET

2.1. İdari Bakımdan Ademi Merkeziyet

Mustafa Zihni Bey siyasi açıdan adem-i merkeziyetin muhtariyeti ifade etmesinden dolayı, Osmanlı İmparatorluğu’nu yok olmaya götüreceğini, bundan dolayı da en uygun idari sistemin idari bakımdan adem-i merkeziyet olduğu görüşündedir.¹¹⁴

İdari bakımdan adem-i merkeziyetin vilayet idaresinde yetki genişliğini ifade ettiği kanısındadır. Ona göre bayındırlık, ticaret, sanayi ve imar gibi işlerin ilerleme gösterebilmesi için bunun şart olduğunu, Kanun-ı Esasi’nin 108. maddesinin de bunu böyle kabul ettiğini belirtir.¹¹⁵

¹¹¹ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 20.

¹¹² Mustafa Zihni Bey, taşrada görev yapan maaşlarını şöyle belirtmektedir: Polis neferi 120 kuruş, nüfus katibi 200 kuruş, adliye katibi, mal memuru ve katibi 190 kuruş, nahiya müdürü de 190 kuruş. Bkz. Mustafa Zihni, a.g.e., s. 20.

¹¹³ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 20.

¹¹⁴ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 5.

¹¹⁵ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 6.

Mustafa Zihni Bey aşırı olmayan adem-i merkeziyetin ülkenin gelişmesi için zemin hazırladığı görüşüyle 11 Temmuz'dan önce uygulanan merkezi yönetimin yerine artık idari bakımdan adem-i merkeziyete yani tevsi-i mezuniyete bırakılması gerektiğini söylemektedir.¹¹⁶

2.2. Siyasi Açıdan Adem-i Merkeziyet

Mustafa Zihni Bey Osmanlı İmparatorluğu'nda 1876'dan önce bu idarenin uygulandığını¹¹⁷, Sırbistan, Karadağ gibi yerler imtiyazlar verilerek muhtariyet ile buraların idare edildiğini ve sonuç olarak bundan yine Osmanlı İmparatorluğunun zarar gördüğünü belirtmektedir. Yine tarihten verdiği örnekle; Emeviler içinde bulunan Abbasi-lerin, Selçukluların içindeki Atabeyliklerin hep bu devletlerin sonunu hazırladıklarını bunun da nedeninin siyasi açıdan ademi merkeziyetin uygulanmış olmasından ileri geldiğini belirtmektedir.¹¹⁸

Bu açıklamalardan yola çıkarak Mustafa Zihni Bey siyasi açıdan adem-i merkeziyete kimsenin taraf olmaması gerektiğini bu konudaki tartışmaların artık son bulmasını vurgulamaktadır.¹¹⁹

3. MUSTAFA ZİHNİ BEY'E GÖRE ADEM-İ MERKEZİYET BAĞLAMINDA YAPILMASI GEREKEN ISLAHATLAR

3.1. Nafia

İmparatorluk içinde bayındırlık işlerini en büyük zarara uğratan şeyin merkezi yönetimin uygulanmasında bulan¹²⁰ Mustafa Zihni Bey

¹¹⁶ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 6.

¹¹⁷ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 8.

¹¹⁸ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 9.

¹¹⁹ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 10.

¹²⁰ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 22.

bunun da nedenini merkezi yönetimdeki bürokratik yazışmalara bağlamaktadır. Bu yazışmaların ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmış olsaydı ciltlerce kitaplar yazılabileceğini söylemektedir.¹²¹

Örneğin geniş çöl arazilerinin bulunduğu Irâkeyn'den geçen Fırat nehrinin su kanallarının açılması ile buranın canlanabileceğine ama bu merkezi yönetimden dolayı bunun mümkün olmadığını tevsi-i mezuniyetin uygulanması ile yığınla yazışmalardan kurtularak bir an önce faaliyete geçilebileceğini belirtmektedir.¹²²

Mustafa Zihni Bey kitabında Rumeli'deki sancağın birinde¹²³ birkaç memurun toplanarak bir ticaret şirketi kurduğunu buna bir bakkal açarak şirkete kattıklarını ancak Saray-ı Hümayuna jurnallanmasıyla bu şirketin sermayesine el konarak mal sandığına bırakıldığını belirtir. Hatta haber vermediği için mutasarrıfın da görevden alındığını söyler.¹²⁴

Bu olaydan yola çıkarak merkezi yönetimde birkaç kişinin bir araya gelerek şirket bile kuramadığını bunun da ilerlemeyi engellediğini, ancak buna imkan sağlayan yönetimin ise adem-i merkezîyet olduğunu yazmaktadır.¹²⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişebilmesi için gerekli olan yolların, fabrikaların, keşif edilen madenlerin, hastanelerin hep merkezi yö-

¹²¹ Mustafa Zihni Bey, bir mühendisin yapmış olduğu keşif ve planların valilere gönderildiğini, valiler yazıp çizdikten sonra nafia nezaretine havale edildiğini oradan da daire-daire, kalem-kalem gezdikten sonra arkasından Şura-yi Devlete gittiğini, oradan da Meclis-i Mahsusa-i Vükalaya gelerek evrak her soruşturmada yerden yere atıldığını söyleyerek taşradan merkeze gelen bir evrağın geçtiği evlerini özetlemektedir. Bkz. Mustafa Zihni, a.g.e., s. 24.

¹²² Mustafa Zihni, a.g.e., s. 25.

¹²³ Mustafa Zihni Bey, kitabında vermiş olduğu örnek olaylarda genel olarak yer adı vermemektedir. "...” şeklinde yer adını boş bırakmaktadır.

¹²⁴ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 26.

¹²⁵ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 26-27.

netimden dolayı engellemelere neden olduğunu belirten Mustafa Zihni Bey, bu engellemelerin aşılabilmesi için adem-i merkeziyet yönetimini önerir. Vilayetlere verilecek genişletilmiş yetkilerle çalışacak vilayet meclisleri ile bir hafta içinde alınacak kararlar sayesinde bayındırlık işlerinin önündeki engellemelerin kalkacağı görüşündedir.¹²⁶

Görüldüğü üzere Mustafa Zihni Bey vilayet meclislerine karar yetkisinin verilmesi ile vilayetlerde bayındırlık işlerinin daha rahat yürütüleceği kanısındadır.

3.2. İdare

Mustafa Zihni Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nda inzibat, tahsil-i emval ve adliye işlerinin merkezi yönetimden dolayı büyük zararlara uğradığını belirtmektedir.¹²⁷ Vilayetin asayişini sağlama görevini üstlenen zabtiyelerin merkezden atanmasına karşıdır. Ona göre; asayiş sağlama görevi verilen zabtiyeler eşkiyalarla işbirliği yapmakta mutasarrıflar, valiler de bu durumu merkeze şikayet etmektedir. Ancak eğer zabtiyenin merkezde güçlü bir koruyucusu var ise kimsenin ona birşey yapamadığı,¹²⁸ hatta cahil ve cesur olanlarından valilere kılıç çeken zabtiye ve zabıtların olduğunu gözleriyle gördüğünü, bunun da idarede zaaf yarattığını söyler.¹²⁹

Mustafa Zihni Bey; sancağın birinde nahiye müdürünün gelen şikayetler üzerine mahkemeye çıkartmak üzere vali tarafından görevden alındığını ancak Saray-ı Hümayun'dan vilayete tebliğ edilen bir

¹²⁶ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 30.

¹²⁷ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 41.

¹²⁸ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 42.

¹²⁹ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 42.

irade-i seniyye ile mahkemesi yapılmadan nahiye müdürünün görevin iade edildiğini bunun da merkezi yönetim emrinde bulunan valiyi ezdiğini örnek olarak gösterir.¹³⁰

Mustafa Zihni Bey bu konuda şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Adem-i merkeziyet idare usulü cârî olursa böyle mi olur? Bir mutasarrıf, bir vali, bir zabtiye neferi, bir nahiye müdürü için terzil ve tahkimi edilir”¹³¹ diyerek adem-i merkezi yönetimin üstünlüğünü belirtir.

Otuz milyonluk Osmanlı İmparatorluğu’nda tüm işlerin merkezden yürütülmesinin imkansız olduğu görüşüyle yaklaşan Mustafa Zihni Bey, yeni kanunlarla düzenlemeler yapılmaya çalışıldığını, ancak yetersiz olduğunu belirtmektedir. Nitekim, merkezi yönetiminin hantallığından yararlananların rüşvetle iş yaparak yolsuzluklara zemin hazırladığına da dikkati çekmektedir.¹³² Bundan dolayı Mustafa Zihni Bey, yerinden yönetim sayesinde idarenin yakından denetlenebileceği görüşündedir.

3.3. Adliye

Merkezi yönetimde zarar gören bir diğer kurumun adliyeler olduğunu belirten Mustafa Zihni Bey, ülkenin içindeki durum ne olursa olsun mahkemelerin daima bağımsız olması gerektiği görüşündedir.

¹³⁰ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 45.

¹³¹ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 46. Mustafa Zihni Bey vermiş olduğu bir başka örnekle; Bolu Sancağında bulunan bir kaç köylünün bir araya gelerek Sancağın telgraf hattının kendi nahiyelerine de çekilmesi ve hatta gerekli işçi ve paranın kendilerince karşılanabileceğini belirterek talepte bulduklarını, ancak on yıl geçmiş olmasına karşın hiçbir şey yapılmadığını söylemektedir. Gönderilen paralarında mal sandığında halen beklediğini belirtmektedir. Mustafa Zihni, a.g.e., ss. 54-56.

¹³² Mustafa Zihni, a.g.e., s. 56.

Mustafa Zihni Bey mahkemelerin bağımsız olabilmesi için bilgili hakimlerin bulunmasını, hakimlerin de hüküm vermelerinde bağımsız olabilmelerini ister.¹³³

Mustafa Zihni Bey yine yer belirtmeden vermiş olduğu örnekten yola çıkarak merkezi yönetimin adliye üzerindeki etkisini şöyle değerlendirmektedir:

Bir kişinin çiftliği gasb edilmiştir. Çiftlik sahibinin başvuruşuyla mahkemece çiftlik tekrar kendisine verilmiştir. Ancak köye gönderilen zabtiye köy halkı tarafından engellenmiş ve köye girememiştir. Bu durum merkeze haber verilmesine karşın, herhangi bir sonuç alınamamıştır. Bu da mahkeme kararının icraasında merkezi yönetimin aciz kaldığını gösterir. Buraya bir türlü asker sevk edilememesinin nedenini “pek acayıptirki devlet kendi muhakimi tarafından verilen hükümlerin icraasına yine kendi usul-u merkeziyeti manidir”¹³⁴ ifadesiyle durumu özetlemeye çalışmıştır.

Mustafa Zihni Bey kitabında bu konuyla ilgili bu ve buna benzer olaylardan yola çıkarak merkezi yönetimde mahkeme kararlarını uygulamanın adeta imkansız olduğunu “adem-i merkeziyet idari olan tevsi-i mezuniyette bunların yapılabileceğini belirtir. Muhakemenin hükmünü icraya mani olanlar ise derhal kuvva-i meslaha sevkiyle te'dîb idilur”¹³⁵ diyerek çözüm olarak adem-i merkeziyeti göstermiştir.

¹³³ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 61.

¹³⁴ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 62-63.

¹³⁵ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 63-64.

3.4. Maliye

Mustafa Zihni Bey bu konuyla ilgili İzzet Paşa taht-ı riyaseti döneminde oluşturulan komisyonun aldığı kararlardan yola çıkarak açıklamalarda bulunmuştur.¹³⁶

Bu dönemde çıkarılan Tahsil-i Emval Nizamnamesiyle valilerin, mutasarrıfların, kaymakamların ve müdürlerin maliye işlerine karışmalarını yasaklandığını belirtmektedir. Nizamnamenin amacını ise şöyle anlatmaktadır; mülki amirlerin iktidarlarını kullanarak menfaat sağlamalarını engellemek olduğunu belirten Mustafa Zihni Bey nizamname ile aynı fikirde olmadığını eklemektedir. Nitekim ona göre vergilerin toplanmasında mülki amirlere çok iş düştüğünü, vergilerin verilmemesi durumunda ise önemli güç unsurları olduğu görüşündedir.¹³⁷

Buna karşın İstanbul'a yeterli para gitmediği zamanlarda merkezden gönderilen emirle "şu kadar güne kadar şu kadar para göndermeye sened veriniz" denildiği, arkasından da "tahsilatta kusur edenlerin azl ve tevbih" edileceklerinin belirtildiği bunun da bir çelişki olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirten Mustafa Zihni Bey bu tür uygulamaların valileri güç duruma soktuğunu ifade etmektedir.¹³⁸

Tüm bu açıklamalardan sonra taşrada vergilerin toplanmasında yerel yönetimlere büyük iş düştüğünü imparatorluğun mali durumunun ancak böyle düzelebileceği görüşündedir.¹³⁹

¹³⁶ Mustafa Zihni, a.g.e. , s. 66.

¹³⁷ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 67.

¹³⁸ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 68.

¹³⁹ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 68

Mustafa Zihni Bey vilayetlerin ayrı bütçesi bulunması konusunda bir değerlendirmede bulunmamış daha çok vilayetlerden merkeze gönderilecek vergilerin valiler üzerindeki olumlu etkisi üzerinde durmuş olması dikkat çekicidir.

Sonuç olarak Mustafa Zihni Bey merkezi yönetimden dolayı ülkenin idari, bayındırlık, zabtiyye ve mali işlerinin zarara uğradığını bunun da siyasi ve ekonomik hayata etkisinin olumsuz olduğu görüşündedir.¹⁴⁰

Ayrıca Mustafa Zihni Bey'e göre idare-i umum-i vilayet konusunda dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da Arnavutların, Arapların ve Kürtlerin buldukları yerler ve Trablusgarb, Hicaz, Yemen, Bağdat, Basra gibi vilayetlerin yönetimi konusunda, Meclis-i Mebusanca yeni yer yasalar çıkarılmalı. Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesine biran önce işlerlik kazandırılmalı der.¹⁴¹

Mustafa Zihni Bey, vilayetlerin yetkileri genişletilerek valilerin güçlendirilmesiyle idari açıdan tüm sorunların çözümlenebileceği hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesi ve güçlenmesinin de buna bağlı olduğu tezini savunmaktadır.¹⁴²

¹⁴⁰ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 70.

¹⁴¹ Mustafa Zihni, a.g.e., s. 70.

¹⁴² Mustafa Zihni, a.g.e., s. 71.

IV. MUSLİHİDDİN ADİL BEY

II. Meşrutiyet Dönemi idare hukuku hocası olan Muslihiddin Adil Bey Osmanlı Matbuat Cemiyeti'nin Haysiyet Divanı'nda da görev almıştır.¹⁴³ Mütareke Döneminde siyasi parti programında “adem-i merkeziyet ve meslek-i içtimaî” görüşlerine yer veren Milli Ahrar Fırkası'nın yayın organı Tarik¹⁴⁴ gazetesinin başyazarlığını yapmış¹⁴⁵ Cemiyet-i Akvam'a Müzaherat (Milletler Cemiyetini Destekleme) Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır.¹⁴⁶

Muslihiddin Adil Bey, meşrutiyet ile yönetilen ülkelerde hükümetin varlık amacının halka hizmet etmek, halkın çıkarlarını gözetmek olduğunu, bunun ise; ancak, halkın yönetime katılabilmesiyle mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Ona göre halkın yönetime katılabilmesine sadece Meclis-i Mebusan yetmemektedir. Mahalli yönetime de katılabilmesi gerektiği görüşündedir.¹⁴⁷

Bir memlekette idari işlerin ülkenin geneliyle ilgili idari işler, mahalli idare ile ilgili işler olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu savunan¹⁴⁸ Muslihiddin Adil Bey'e göre; “mesalih-i umumiyyeyi ifa eden hükümet (governement), menafi-i mahalliyeyi ifa eden de idare (adminstration) dir. Hükümet işlerinin bir merkezden yürütülebileceğini çünkü ülkeyi ilgilendiren genel hizmetlerin devletin siyasi çıkarlarıyla ilgili olduğunu ve bir bütünlük içinde olması gerektiğini ifade eden ve mahalli işlerin belli merkezlerde yürütülebileceği

¹⁴³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I, İstanbul: 1984, s. 484.

¹⁴⁴ Tunaya, a.g.e., C.II, s. 461.

¹⁴⁵ *Tarik*, 21 Temmuz 1919, s. 1. Bu aynı zamanda gazetenin yayına başlangıç tarihidir.

¹⁴⁶ Tunaya, a.g.e., C.II, s. 625.

¹⁴⁷ Muslihiddin Adil, *Mukayeseli Hukuk İdare*, Selanik: 1327, s. 336.

¹⁴⁸ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 336.

görüşünde olan Muslihiddin Adil Bey, idari yönetim sistemlerini üç şekilde ele almaktadır.¹⁴⁹

Bunlar; merkeziyet, adem-i merkeziyet ve adem-i temerküzdür.

1. MERKEZİYET

Muslihiddin Adil Bey, merkezi yönetimi, merkezi idare'de yerel yönetimlerin doğrudan doğruya hükümet merkezinden yürütüldüğü ve bu konu da vilayetlere hiçbir yetki verilmemesi şeklinde tanımlamaktadır.¹⁵⁰

Merkezi yönetim, ülkenin siyasi birliğini temin ederek kuvvetli bir hükümet meydana getirmeyi amaçlar.¹⁵¹ Ancak mahalli çıkarları tam gözetmediği için de gerçek bir birliktelik sağlayamaz.¹⁵²

Muslihiddin Adil Bey'e göre; merkezi yönetimde mahalli işler uzaktan idare edildiği için, getirilen çözümlerin de halkın çıkarlarına uzak olduğu görüşündedir.¹⁵³

Yine merkezi yönetimde yerel halkın hiçbir söz söyleme hakkı olmadığı için ülkenin siyasi hayatının da gelişmesinin engellendiğini vurgular.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 337.

¹⁵⁰ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 337.

¹⁵¹ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 337.

¹⁵² Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 341.

¹⁵³ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 337.

¹⁵⁴ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 338.

2. ADEM-İ MERKEZİYET

Muslihiddin Adil Bey, adem-i merkeziyeti, ülkenin içindeki vilayetleri, şehirleri, nahiyeleri ilgilendiren işlerin yürütülmesini bizzat kendilerine bırakılması, yani mahalli işlerin yürütülmesi konusunda yerel yönetimlere yetki ve görev verilmesi “memleketi memleketle yönetilmesi” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁵⁵

Muslihiddin Adil Bey bir olgunlaşmanın neticesi olarak gördüğü adem-i merkeziyeti¹⁵⁶, yerel işlerin yürütülmesi için gerekli olan yetkinin derecesine göre; siyasi açıdan ve idari bakımdan olmak üzere ikiye ayırmaktadır.¹⁵⁷

2.1. Siyasi Açıdan Adem-i Merkeziyet

Muslihiddin Adil Bey'e göre siyasi açıdan adem-i merkeziyet yerel yönetimin, idari ve siyasi açıdan muhtariyete sahip olması merkezi hükümetin yerel idare üzerindeki gücünün kabul edilmemesidir. Siyasi açıdan adem-i merkeziyeti kabul eden ülkede idari üniteler kanun yapma, vergi toplama, bunları dağıtma konusunda da tam bir serbestlik içinde olduklarını belirtmektedir.¹⁵⁸

Buna örnek olarak İsviçre'yi göstermektedir. İsviçre'de idari yönetimin yirmi iki küçük kantonlardan oluştuğunu, bunların ayrı kanunları ayrı adliyeleri olduklarını belirtmektedir. Hatta bunların milis askerleri adında askeri birliklerinin de bulunduğunu eklemektedir.¹⁵⁹

¹⁵⁵ **Tarik**, 10 Temmuz 1335, s. 1.

¹⁵⁶ **Tarik**, 10 Temmuz 1335, s. 1.

¹⁵⁷ Muslihiddin Adil, **a.g.e.**, s. 338.

¹⁵⁸ Muslihiddin Adil, **a.g.e.**, s. 338.

¹⁵⁹ Muslihiddin Adil, **a.g.e.**, s. 339.

Muslihiddin Adil Bey siyasi açıdan adem-i merkeziyetle yönetilen ülkelerde siyasi birliğin olmadığını, bundan dolayı da sakıncalı olabileceği görüşündedir.¹⁶⁰

2.2. İdari Bakımdan Adem-i Merkeziyet

Muslihiddin Adil Bey idari bakımdan adem-i merkeziyeti mahalli halkın yerel yönetimlere katılması, yerel idarede bulunan yöneticilerin yetkilerinin genişletilmesi şeklinde tanımlamaktadır. Bu idareye tevsi-i mezuniyet de denilebileceği görüşündedir.¹⁶¹

Ancak ona göre Fransızca olan *décentralisation* teriminin tam karşılığının adem-i merkeziyet olduğunu bundan dolayı da siyasi açıdan adem-i merkeziyeti de içine aldığı için idari bakımdan adem-i merkeziyete tevsi-i mezuniyet demenin daha doğru olacağı kanısındadır.¹⁶²

Muslihiddin Adil Bey Kanun-ı Esasi'nin de bunu böyle yorumladığını bundan dolayı da bizde kabul edilen tevsi-i mezuniyetin adem-i merkeziyeti kısmen teşkil ettiğini belirtmektedir. Nitekim adem-i merkeziyetin yönetim açısından derecelendirildiğini kabul edersek tam bir adem-i merkeziyette mahalli yöneticilerin yerel halk tarafından seçilmesi gerektiğini ancak bizde ise bunun kabul edilmediğini ifade etmektedir.¹⁶³

Muslihiddin Adil Bey idari bakımdan adem-i merkeziyetin ülkede teşebbüs-i şahsi fikrini geliştirici nitelikte olduğunu halkın yerel yönetime katılmasından dolayı da daha mutlu olmasını sağladığı görüşündedir.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 343.

¹⁶¹ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 339.

¹⁶² Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 339.

¹⁶³ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 340.

¹⁶⁴ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 340.

3. ADEM-İ TEMERKÜZ

Muslihiddin Adil Bey merkezi hükümetin mahalli yönetimden sorumlu yöneticilerin, yetkiler verilerek atanmasını adem-i temerküz olarak tanımlamaktadır.¹⁶⁵

Adem-i temerküz ile tevsi-i mezuniyetin birbirinden farklı olduğu görüşündedir. Çünkü ona göre; tevsi-i mezuniyette yerel yönetime gönderilen yöneticinin yetkilerinin genişletildiğini ve ayrıca mahalli halkın vilayet meclisleri aracılığıyla yönetime katıldığını; adem-i temerküzde ise mahalli halkın yönetime katılmadığı şeklinde yorumlamaktadır.¹⁶⁶

Muslihiddin Adil Bey adem-i temerküz'de mahalli işlerin yürütülmesinde sürekli olarak merkeze danışılmasından dolayı ayrıca halkın yönetime iştirak etmemesi nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu için uygun bir İdare şekli olmadığı kanısındadır.¹⁶⁷ Osmanlı İmparatorluğu gibi üç kıtada toprakları bulunan ve çeşitli kavimlerden oluşmuş geniş bir imparatorlukta herşeyi merkezden yürütülmesini talep etmenin tüm işlevi kısırlığa mahkum etmekten başka birşeyi olmayacağını¹⁶⁸ ve tevsi-i mezuniyetin meşrutiyet idaresinin bir sonucu olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 340.

¹⁶⁶ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 340. Muslihiddin Adil Bey, adem-i temerküz'e örnek olarak Darülfünun'un idaresini vermektedir. Darülfünun yönetimine öğrencilerin katılmadığını müdürün merkezden aldığı genişletilmiş yetki ile bu görevi yaptığını belirtmektedir. Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 341.

¹⁶⁷ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 343.

¹⁶⁸ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 344.

¹⁶⁹ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 345.

Muslihiddin Adil Bey'e göre; "hulasa tevsi-i mezuniyette dikkat edilecek nokta, mesalih-i siyasiye ile mesalih-i mahalliye'nin yekdiğlerinden tefrikidir. Mesalih-i siyasiye de merkeziyet şarttır. Bu umurda devletin vahdet-i idariyesi tamamen muhafaza olunmak icab eder."¹⁷⁰ ifadesiyle merkeze ait olan işlerle mahalli işleri birbirinden ayrılmasının önemi üzerinde durmaktadır. Kanun-ı Esasi'de 110. maddesiyle de tevsi-i mezuniyetin sınırının çizildiğini¹⁷¹ bununla beraber merkezi yönetimin vilayet üzerindeki teftişinin de bir hak olduğu görüşündedir.¹⁷²

¹⁷⁰ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 347.

¹⁷¹ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 347. Kanun-ı Esasi'nin 110. maddesi: İl genel meclisinin görevleri yapılacak özel kanunda açıklanacağı gibi; yollar ve köprüler yapılması, kredi sandıkları oluşturulması; sanayi, ticaret ve tarımın geliştirilmesi gibi bayındırlık işleriyle ilgili konularda ve genel eğitim ve öğretimin yaygınlaşması hakkında görüşmeler yapmak kadar; vergiler ve tarım arazilerinin dağıtılması ve işletilmesinde ve diğer işlemlerde, yürürlükteki yasa ve düzenlemelerin hükümlerine aykırı gördükleri konularda ilgili makamlara düzeltilmesi ve iyileştirilmesi için şikayette bulunma yetkisini de içermektedir. Bkz. *Düstur*, Birinci Tertip, C.I. s. 18.

¹⁷² Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 348.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ADEM-İ MERKEZİYET

I. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN YÖNETİM YAPISINDA ADEM-İ MERKEZİYET

1. KLASİK DÖNEM

1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetim Yapısı

Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim, İslam hukukuna dayanır. Ancak Osmanlı devlet anlayışını boyutlandıran bazı diğer unsurlar da vardır. Bunlar eski Türk geleneği ve feth edilen yerlerin daha önceki uygulamalarıdır.

Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin yönetim ve yargıda şer'i hükümlerin tamamıyla yaygın olduğu söylenemez. Nitekim kimi yazarlar Osmanlı toplumunda gayrimüslüm gruplara tolerans gösterildiği hatta yönetimlerinin kendi cemaat örgütlerine bırakıldığı hukuki açıdan kısmi özerkliğe sahip olduğu için laikliği de içinde barındırdığı görüşünü de savunmaktadırlar.¹

Ö.L. Barkan, uygulamada şer'i mevzuattan çok, dünyevi otorite tarafından konan kuralların örf ve adetin hakim olduğunu, bu nedenle Osmanlı Devletine şer'i devlet demenin pek kolay olmadığını belirtmektedir.²

¹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul: 1996, s. 11 v.d.

² Bkz. Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", *İst. Hukuk Fak. Mec.*, C.XI, 1945, Sayı: 3-4, s.203-224.

Buna karşın Coşkun Üçok ile Ahmet Mumcu ise: “Osmanlı Devletindeki İslami görüş gereksinmelere, koşullara göre uygulamada yaratıcı (pragmatist) bir niteliğe bürünmüştür. Ancak islamı renk hiçbir zaman bozulmamıştır. Devlet genel yapısıyla bir teokrazi olarak kalmıştır”³ ifadesiyle Osmanlı yönetim sistemindeki teokratik boyutu yorumlamaktadırlar.

Osmanlı yönetim yapısı içinde egemenlik eski Türk geleneğinin devamı olarak hanedana aitti ve islam inancına göre yönetme hakkı Allah tarafından hükümdarların idaresine bırakılmıştı. Egemenliğini tanrıdan alan padişah dolayısıyla “Yeryüzünde Tanrının Gölgesi” sıfatıyla mutlak monark olarak devletin başı idi.⁴

Buna karşın Osmanlı padişahları şeriat tarafından düzenlenmiş bulunan özel hukuk alanlarına pek karışmamış ve kendilerini şeriatın savunucusu olarak görmüşlerdir.⁵ Nitekim şeriat ile çelişmemek şartıyla, padişaha sınırsız bir kural koyma yetkisi tanınmıştır.⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi bir yönetime sahip olduğu konusunda da görüş ayrılıkları vardır. Halil İnalcık, “Osmanlı padişahları islam tarihinde belki en ziyade merkeziyetçi ve mutlakiyetçi hükümdarlar sayılabilir”⁷ diyerek Osmanlı yönetim sisteminin merkeziyetçi olduğunu belirtmektedir. T. Zafer Tunaya ise, “Onaltıncı yüzyıla değin -son sınırı belli olmayan- Osmanlı ülkesine buyrukları ve yasakları da yaymak için, siyasi iktidar, mutlak ve merkeziyetçi bir

³ Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara: 1993, s.179.

⁴ Giles Veinstein, “Büyükülüğü İçinde İmparatorluk (XVI. Yüzyıl)” **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Server Tanilli, C.I, İstanbul: 1991, s.198.273.

⁵ Toktamış Ateş, **Osmanlı Toplum Yapısı**, Ankara: 1995, s.164.

⁶ Taner Timur, **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, Ankara: 1979, s.176.

⁷ Halil İnalcık, “Padişah”, **İ.A.**, C.IX, s.491.

örgüt kurmuştur.” diyerek bu konuya açıklık getirmiştir.⁸

Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu ise Osmanlı Devlet örgütünü şu şekilde tanımlamaktadır: “Bazı istisnalar bir yana, devletin genel siyaseti ve ana yönetimi merkezden düzenlenir, en ufak memurlar bile merkezden atanır, denetim de gene merkezce yürütülürdü. Bu nedenle, devletin merkezinde bulunan görevliler ve bunların buyruğu altındaki bürokrasi tüm örgütün en önemli bölümünü oluştururdu.”⁹

Yine aynı doğrultuda, İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Devleti’nin idare tarzı eyaletlerin vaziyetlerine göre başka idi. Osmanlı Eyaletleri haslı, salyaneli yani yıllık ve yurtluk ve ocaklık olarak başlıca üç türlü idare edildiğinden buralara tayin edecek valilerle idare tarzları arasında farklar vardı. Haslı eyaletler daha ziyade merkezden idare edilir ve diğerlerinin idareleri kendilerine ait olurdu; fakat bütün tayin ve aziller merkeze ait olduğundan Osmanlı Hükümeti merkezde bütün kuvveti elinde tutmakta idi. Osmanlı Hükümeti bütün idareyi merkezinde Divan-ı Hümayun denilen ve sadr-ı azamın riyaseti altında toplanan bir meclisle idare etmekte idi.” şeklinde açıklamasıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezi yönetime sahip olduğunu belirtmektedir.¹⁰

Buna karşın Yaşar Yücel, Osmanlı tımar sisteminden yola çıkarak Osmanlı İmparatorluğu’nda katı merkeziyetçi bir düzenin varlığından söz etmenin yanlış olduğu görüşüyle Osmanlı sosyo-ekonomik oluşumunda merkezin en güçlü görüldüğü dönemlerde, düzenin merkeziyetçi olmayan unsurlara başvurduğunu belirtmektedir. Yine Yaşar Yücel’e göre Osmanlı yönetim yapısı içinde adem-i merkeziyetin saklı tutulduğu görüşündedir.¹¹

⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İstanbul: 1975, s.225.

⁹ Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, *a.g.e.*, s.179.

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, Kısım II. Ankara: 1977, s.323.

¹¹ Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Decentralizasyon”. *Belleter*, C.XXXCIII/152, 1974, s.398.

Nitekim Azim Öztürk'e göre de, "Osmanlılar hakim olduğu bölgelerdeki sosyal, iktisadi ve hukuki yapıyı parçalamadan kendi düzen ve prensiplerini yürütmeyi bilmişlerdi. Ülkede genel bir teşkilat ve yönetim kanunu bulunmakla birlikte bazı bölgelerin sosyal şartlarına göre esnek bir politika uygulandığı" ifadesiyle Osmanlı yönetim yapısını değerlendirmektedir. İlber Ortaylı ise Osmanlı yönetim yapısı içinde mahalli idarelerin, mahalle ve köylerin, klasik Osmanlı döneminde, devletin temel unsuru olduğunu belirterek Tanzimat'tan sonra merkeziyetçi yeni eğilimin ortaya çıktığını belirtmektedir.¹²

Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin yönetim yapısı dahilinde adem-i merkeziyetin ne şekilde uygulandığı tahlilini yapabilmek için, taşra yönetimine kısaca değinmekte fayda olduğu kanısındayım.

1.2. Taşra Yönetimi

1.2.1. Tımar ve İltizam Sistemi

Osmanlı Devleti'nde taşra yönetiminin özelliklerini kavrayabilmek için, tımar sistemi ve onun tamamlayıcısı olan iltizam usulünü incelemek gereklidir. Çünkü bu sistemler sayesinde bir takım politikalar uygulanabilmiştir.¹³

Tımar sistemi; bir kısım asker ve devlet görevlilerine belirli bölgelerden vergi kaynaklarının tahsis edilmesi ve buna karşılık onlardan devlet için hizmet beklenmesi yöntemidir.¹⁴ Böylece çok işlevli bir

¹² Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara: 1979, s.293.

¹³ Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İ.A.*, C.XII, s.288.

¹⁴ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, İstanbul: 1995, s.49-51, Yunus Koç, *XVI yy.'da Bir Osmanlı Sancağının İskan ve Nüfus Yapısı*, Ankara: 1989, s.41.

uygulama gerçekleştirilmiş oluyordu. Devletin tahsis ettiği miktarı belirlenmiş vergi kaynağına genel olarak dirlik denilmektedir.¹⁵

Devlet birçoğu aynı olarak alınmakta olan vergileri toplayıp merkezi hazineye aktarmak gibi ikinci bir işlemden kurtulmuş oluyor ve böylece vergileri kaynağında toplama işlemini görevlilere bırakıyordu.¹⁶ Para ekonomisinin çok gelişmemiş olması ve ulaşım olanaklarının sınırlılığı bu durumu da zorunlu hale sokmaktadır. Nitekim devletin vergi olarak aldığı pay mahsul olarak toplandığından, merkezi hazineye aktarmak çok güçlü. Bu yüzden, bu gelirlerin toplanması ve tasarruf hakkı devlete karşı yükümlenilen bazı hizmetler karşılığı, devlet görevlilerine bırakılıyordu. Padişah ile reaya arasında yeralan bu görevlilerin, hükümdarın mutlak idaresine bağlılığı, kuvvetli bir kul sistemi ile gerçekleştirilmesi istenmişti. Fakat bölgelerin bu yöneticilere de zaman ve mekana göre geniş yetkiler verilmek zorunda kalınmasına neden olmuştur.¹⁷

Ayrıca buradaki görevliler bir yandan kendilerine vergileri tahsis edilmiş bölgeyi, yani dirlik alanını yöneterek önemli bir örf görevini yerine getiriyor, diğer yandan da çağırıldığı anda besledikleri askerleriyle (cebüllü) savaflara katılıyorlardı.¹⁸ Devlet böylece ordusunun asıl bölümünü bu eyalet atlı askerleriyle oluşturmuş oluyordu. Ayrıca hem yönetici hem de asker olan dirlik sahipleri üreticiyi koruyup, kollama yoluyla üretime de katkıda bulunmuş oluyorlardı.¹⁹

¹⁵ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül - Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Sadeleştiren: Neşat Çağatay, C.I-II, Ankara: 1992, s.131-132.

¹⁶ Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s.134.

¹⁷ Yücel, *a.g.m.*, s.699.

¹⁸ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev.: Mehmet Harmanacı, C.I, İstanbul: 1982, s.182.

¹⁹ *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.III, İstanbul: 1959, s.1500.

Başta padişah olmak üzere yüksek dereceli devlet görevlilerine verilen dirliklere has, onlardan rütbece daha geride olan, fakat önemli üst görevleri yüklenmiş olan zaim (bey) lere verilenlere zeamet, sipahilere verilenlere de tımar deniyordu.²⁰ Has ve zeametler, sahiplerine görevleri devam ettiği sürece tahsis edilir, görevleri sona erdiğinde, yerlerine tayin edilenler aynı dirlikleri tasarruf ederdi. Oysa, tımar denilen ve sipahiye tahsis edilenler, kanuna aykırı bir davranışı olmadığı sürece sipahiye ömür boyu verilir, ölümü halinde de belli şartlarla tımar mirasçılarına kalırdı. Yalnız mirasçısına kılıç denilen dirliğin asıl kısmı verilir, ölen sipahinin sağlığında gösterdiği yararlıklar ve hizmetler karşılığı olarak aldığı ve adına “terakki” denilen ilave gelirler, sipahi oğluna aynı davranışları göstermesi beklenerek alıkonurdu.²¹

XVI. yüzyılın sonlarına doğru dirlik sisteminin bozulmaya başlamasıyla devletin masrafları günden güne artmış böylece gelir kaynakları aranmaya başlanmıştır.²² Böylece de, devletin temel taşı olan dirlikler, iltizam yöntemi (açık arttırma) ile verilmeye başlandı. Yani artık yeteneğe göre değil, devlete en çok para ödeyene dirlik verili-

²⁰ Shaw, a.g.e., C.I, s.183.

²¹ Muzaffer Sencer, “Tanzimata Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi”, *Amme İdaresi Dergisi*, C.XXVII, Haziran 1984, Sayı: 2, s.26.

²² Koçi Bey Risalesi’nde boşalan tımar ve zeametler de eski kanunlara aykırı olarak merkezden (İstanbul) verilmeye başlandığını belirtmektedir. “Böylece ileri gelenler ve vükela, boşalan yerleri adamlarına ve akrabalarına verip, islam memleketlerinde olan tımar ve zeametini seçmelerini şer’i şerife ve yüksek kanuna aykırı olarak kimini paşmaklık yaparak, kimini padişah hasına katarak, kimini mülk olarak, kimini vakıf olarak, kimini vücudu sıhatte olan kimselere emeklilik olarak verip bütün zeamet ve tımar, ileri gelenleri yemliği oldu. Bu bozukluklar, devletin en secaatli, güçlü, şan ve şevkete sebep olan askerlerin harap olmasına sebep oldu”ğunu ifade etmektedir. Yine merkezde (İstanbul) vezir-i azamın ehliyetsiz kişilere tımar verdiğini daha önce beylerbeyi tımarı ehliyetsiz kişilere verdiğinde, ehliyetli olanların, Divan-ı Hümayun’a gelip şikayet edebildiğini şimdi ise kime şikayet edileceğini sormakta ve bu açıklama ile bu konudaki merkezileştirmeyi de sorgulamaktadır. *Koçi Bey Risalesi*, Sadeleştiren: Zuhuri Danişman, MEB, İstanbul: 1993, s.24-26.

yordu.²³ Bu yöntemin sonucu, dirlik sisteminin bozulması oldu, çünkü para vererek dirliğin gelirini satın alan, yapıtğı masrafı çıkarmak zorunda idi. Bu durumda da onun, devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirmesi beklenemezdi. Devletin merkez örgütü çürümeye başladığından, vezirlere, beylerbeylerine tımar sahiplerinin verdikleri rüşvetler ve devlet hazinesine ödedikleri vergiler tam bir denetimi engelliyordu.²⁴ Ahaliye de uygulanan iltizam yöntemi ve bu yöntemin XVII. yüzyılın sonlarında “malikane” sistemine dönüşmesi, büyük ölçüde adem-i merkezizeti zorunlu hale getirmiştir.²⁵

1.2.2. Eyalet Yönetimi

Osmanlı İmparatorluğu’nda topraklar, askeri ve idari teşkilatla çerçevesinde bir takım birimlere ayrılmıştır. Bu birimlerin en büyüğü eyaletlerdir. Beylerbeyliği de denilen eyaletlerin sayısı ilk zamanlarda birdi (Anadolu Beylerbeyliği). Balkanlardaki fetihlerle Rumeli Beylerbeyliği oluşturularak, sayısı ikiye çıkarıldı. İlk dönemlerde beylerbeyleri; bölgenin genel yöneticileri, tımarlı sipahinin komutanı ve aynı zamanda Divan-ı Hümayun’un üyesi idiler. Sonraları sınırların genişlemesiyle (XVI. yy.) yeni beylerbeyliği (eyaletler) kuruldu. Örneğin XVII.yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nun 32 eyaleti vardı.²⁶

²³ Sencer, a.g.m., s.27.

²⁴ C. Üçok, A. Mumcu, a.g.e., s.221.

²⁵ Malikane: Bir miri arazinin yaşamı boyunca gelirinden yararlanmak üzere bir kişiye verilmesidir. C.Üçok / A. Mumcu, a.g.e., s.221. Malikane Sistemi: Nakdi ekonominin yeni şartlara uydurulmuş şekli ile tımar sisteminin bir çeşit ihyası veya diğer bir deyişle tımar ile iltizam yöntemlerinin bir bileşimi gibi düşünülebilir. Ancak, malikane sahası içinde bulunan reaya da, vergi ödeme kabiliyetine az veya çok tesir etmesi muhtemel her türlü sorun ve faaliyet bakımından malikanenin tasvip ve aracılığına kesin bir şekilde bağlı idi. Kaza organları dışında hiçbir mahalli otoritenin müdahale etme yetkisi yoktur. Malikane sahibi bu itibarla, imparatorluğun iktisadi hayatı üzerinde oldukça geniş yetki ve imkanlarla donatılmış bir özgürlüğe sahip idi. Yücel, a.g.m., s.683.

²⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., C.III, ks. II, s.291-292.

Osmanlı yönetiminde eyaletlerin başında bulunan beylerbeyi bir askeri komutan olduğu kadar, bugünkü anlamıyla bir vali durumundadır. Çok geniş yetkileri olan ve bulunduğu eyalette padişahı temsil eden beylerbeyi (şeri yargı işleri dışında)²⁷ tüm devlet gücünü elinde bulunduran bir yüksek yöneticidir.²⁸ Her türlü yürütme kararını almak, kamu gücünü kullanmak ve kadı dışında resmi görevlileri atama yetkilerini taşıyan beylerbeyi eyaletteki tüm görevlilerin kendisine bağlı olduğu bir otoritedir. Nitekim beylerbeyinin, eyaletteki kimi dirlikleri (tezkiresiz tımarları) dağıtma yetkisi de vardı.²⁹

Ancak yönetim hiyerarşisinde beylerbeyleri arasında statü ayırımı da gözetilmiştir. Başta Rumeli ve Anadolu Beylerbeyleri olmak üzere vezir rütbeli beylerbeyleri öteki beylerbeylerinden daha üst sıradadır.³⁰

Bu duruma göre Osmanlı İmparatorluğu'nda eyalet düzeyinde yaygın bir yetki genişliği ilkesi görülmektedir. Eyaletler, özellikle yönetim işleri bakımından merkeze bağlı değildir. Bunun nedeni, eyalet yönetiminin bir tüzel kişiliği bulunmadığı gibi, ayrı bir yönetim organından da yoksun olmasıdır. Gerçekte genişletilmiş yetki, eyaletteki en yüksek yönetici niteliğindeki beylerbeyinin padişahıtan aldığı ve onun adına kullandığı merkeze özgü güçtür.³¹

²⁷ Taşra yönetiminde doğrudan doğruya merkeze bağlı olan adliye örgütünde şeri ceza davalarına bakılmakta ve hükümetede tek yetki kadılardadır. Ayrıntılar için bkz. C. Üçok, A. Mumcu, a.g.e., s.196-200.

²⁸ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, İstanbul: 1994, s.151-152.

²⁹ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C.I, İstanbul: 1990, s.229-231.

³⁰ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: 1995, s.86.

³¹ Sancer, a.g.m., s.28.

Bu suretle eyalet yönetimi adem-i merkeziyete yaklaşan bir yönetim içinde gözüksede merkezi gücün büyük ölçüde ağırlığını hissettirmesinden dolayı tevsi-i mezuniyete yani yetki genişliğine sahip olduğunu söylemek daha doğru olur.³²

Osmanlı yönetim sisteminde eyaletler sancaklara ayrılmıştır. Bu nedenle eyalet yönetiminin ikinci aşaması sancak ya da livadır. Doğrudan beylerbeyinin (vali) yönetiminde ve “paşa livası” (paşalık) diye adlandırılan merkez sancağın dışındaki sancakların yönetimi sancakbeylerine bırakılmıştır.³³ Beylerbeyine bağlı ve onunkinе benzer yetki ve sorumlulukları olan sancakbeyleri, yönetimlerindeki dirlikleri denetlemek ve sipahileri buyrukları altında tutmakla yükümlüdür. Beylerbeyinin yönetiminde olmaları nedeniyle, sancakbeyleri de yetki genişliğinin bir temsilcisidir.³⁴

Sancakbeyleri de beylerbeyleri gibi merkezden, seyfiye mensupları arasından atanırdı. Beylerbeyinin tüm otoritesini temsil ederken, aynı zamanda çeşitli vergileri de toplama hakkına sahiptiler. Gerek beylerbeyleri gerekse sancakbeyleri, aynı zamanda askeri bir komutan olduklarından, savaş zamanında gitmek zorunda oldukları askerlerle padişah

³² İ. Hakkı Gürel, “Memleketimizde Vilayet İdare Tarihine Bir Bakış”, **İdare Dergisi**, Ankara: 1945, Sayı: 173, s.149. Mustafa Şeref Bey’in 1913 yılında İstanbul Hukuk Mektebi’nde okutulan, Hukuk İdare-i Vilayet adlı ders kitabında beylerbeyinin alacağı tedbirleri merkeze sormaya ve verdikleri kararları merkeze onaylatmaya zorunlu olmadıkları için, Osmanlı ülkesinde “gayet geniş bir adem-i cemi merkeziyet Deconcentration, (=bugünkü terimle yetki genişliği) usulü ile idare edilmekte idi.” ifadesine yer verilmektedir. Mustafa Şeref, **Hukuk İdare-i Vilayet**, Dersaadet, 1329, s.40.

³³ Arif Başaran, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Taşra İdaresinde Eyaletler, Beylerbeyinin Görev ve Yetkileri”, **Türk İdare Dergisi**, Mayıs-Haziran 1975, Sayı: 354, s.7.

³⁴ Sencer, a.g.m., s.28, Halaçoğlu, a.g.e., s.84-85; Örneğin: Aydın Sancağı Kanununda serbest olmayan tımarlarda resm-i ganem (koyun vergisi) ve cürüm ve cinayet vergileri bütünüyle sancakbeyine bıkırılmıştır. Kanunlar için bkz. Ömer Lütfi Barkan, **Kanunlar**, Ankara: 1943, s.13.

ya da vezir-i azamın buyruğu altına girerek sefere katılmakla yükümlüdür.³⁵ Beylerbeyi veya sancakbeyi sefere çıktıklarında yerlerine vekil bırakırlardı. Zaman içinde eyalet veya sancağı vekaleten yöneten kişilere müsellim veya mütesellim denilmiştir.³⁶

Subaşılar ise, yönetimde beylerbeyi ve sancakbeylerine yardım eder, güvenliğin sağlanmasında önemli rol oynarlardı. Görevleri arasında, kamu suçu işemiş olabilecek kişileri yakalayıp, kadı huzuruna çıkarmakta var idi.³⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri-idari teşkilatı içerisinde bazı eyaletlerinde tımar sistemi uygulanmıyordu. Tımar Sistemi'nin uygulanmadığı eyaletler saliyaneli, sistemin uygulandığı eyaletler de saliyanesiz eyaletler olarak adlandırılıyordu.³⁸ Saliyanesiz eyaletler; Rumeli, Budin, Anadolu, Dulkadir, Karaman, Sivas, Diyarbakır, Erzurum, Halep, Şam ve Trablusşam idi. Saliyaneli eyaletler ise; Mısır, Habeş, Bağdat, Basra, Yemen ve Cezayir-i Bahr-i Sefid eyaletleri idi.³⁹ Saliyaneli eyaletlerden, yıllık belirli miktarda alınan vergiye saliyane deniliyordu. Tımar sisteminin uygulanmadığı saliyaneli eyaletlerde, devlete verilecek vergiler, doğrudan devlet tarafından, çeşitli vergi birimleri halinde her yıl için iltizama verilerek alınıyordu. Elde edilen vergi gelirinin bir kısmı ile eyalette görev yapan memur ve askerlerin maaşı ödeniyordu. Geri kalan gelir ise merkeze gönderilerek hazineye aktarılıyordu.⁴⁰

³⁵ İpşirli, a.g.m., s.232-333.

³⁶ Yücel Özkaya, "XVIII. yy.da Mütesellimlik Müessesesi", D.T.C.F.D., C.XXVII, Ankara: 1977, Sayı: 3-4, s.20.

³⁷ Sencer, a.g.m., s.28.

³⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", Büyük İslam Tarihi, C.XII, İstanbul: 1983, s.369.

³⁹ Halaçoğlu, a.g.e., s.86-87.

⁴⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.II, Ankara: 1983, s.580.

Osmanlı Devleti'nde, belirtilen teşkilatlanmalar dışında, bazı eyaletler iç işlerinde serbest, dış işlerinde devlete bağlı olarak yönetilirdi. Kırım Hanlığı, Eflak, Boğdan ve Erdel Beylikleri ile Hicaz Emirliği bunlar arasındaydı. Buralar, Osmanlı Devleti'nin onayladığı kendi yöneticileri tarafından idare edilirdi. Hicaz Emirliği dışında kalanlar, savaş zamanlarında istendiğinde Osmanlı ordusuna asker verirlerdi. Bunlar ayrıca Osmanlı Devleti'ne her yıl vergi öderlerdi.⁴¹

1.2.3. Kaza Yönetimi

Osmanlı ülkesinde eyalet-sancak düzeninin yanında, bir başka açıdan oluşturulmuş birimler vardı. Aynı topraklar, askeri-idari sistemden ayrı olarak kaza denilen adli-idari birimlere ayrılmıştı. Oluşturulan kazalar, sancak sınırları içinde bir veya daha fazla tımar nahiyesinin kapladığı topraklara tekabül eden birimlerdi. Bu birimlerin başına ilmiye sınıfından kadı adlı bir görevli bulunurdu. Kaza sınırları içinde, gerekirse ayrıca kaza nahiyeleri oluşturulur ve bunların başına kaza kadısı tarafından naib gönderilirdi.⁴²

Bu şekilde XVII. yy.da 34'e ulaşmış eyaletler içinde 1000'in üzerinde kaza vardır.⁴³

Taşra yönetiminde kadı, her türlü idari işlemi yargı denetiminde tutan önemli bir görevli idi. Örf mensupları, bütün uygulamalarını kadı denetiminde yaparlardı. Bu bakımdan kadının idaredeki işleri özetle şöyle sıralanabilir:

⁴¹ Ayrıntılar için bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., C.II, s.421-444. Halaçoğlu, a.g.e., s.87-88.

⁴² Osman Nuri Ergin, *Beledi Bilgiler*, İstanbul: 1934, s.165-166.

⁴³ İpşirli, a.g.m., s.264.

1. Merkezden gönderilen emirlerin reayaya ulaşmasını sağlardı. Bu bakımdan gönderilen genel fermanlar veya kişilerin sorunlarına ilişkin emirler, önce mahkemeye sunulur ve kadı siciline tescil edildikten sonra, işlem görürlerdi.
2. Kadı sicilleri, her türlü belgenin tescil edildiği önemli defterlerdi.
3. Kadılar mahkemeye intikal etmiş davaları çözümledikten başka her türlü sözleşmeyi yaparlar, nikah akdi, şirket kurulması, vakıf tesisi gibi işlemleri onaylardı.
4. Merkezin emirleri kadı aracılığı ile reayaya ulaştırıldığı gibi, reayanın istekleri ve şikayetleri de kadı arzı ile Divan'a iletilirdi.⁴⁴

Kadının önemli rollerinden biri de vergilerin toplanması sırasında ortaya çıkıyordu. Özellikle avarız vergileri, yani olağanüstü duumlarda alınan vergiler, tek tek vergi yükümlülerinden değil, bir cemaatin tümünden alınırdı. Yani birden fazla vergi yükümlüsü biraraya getirilerek avarız hanesi addedilir ve avarızhanesi sayısına göre vergi konurdu. Bu durumda vergilerin adil tevzi edilmesi ve toplandıktan sonra merkeze gönderilmesi gerekirdi.⁴⁵

Doğrudan merkez tarafından atanan kadılara bu işlerinde yardımcı olan naip (yardımcı) ler, ases (subaşı) ler, kethüdalar vb. gibi görevliler vardı.⁴⁶ Bu görevlerinden dolayı, kaza, Osmanlı taşra yönetiminde, sancak-eyalet düzenin yanında çok önemli bir idari birim durumundaydı.

⁴⁴ Bkz. Halaçoğlu, a.g.e., s.124-128. Shaw, a.g.e., s.193-196. Ergin, a.g.e., s.166.

⁴⁵ Shaw, a.g.e., C.I, s.194.

⁴⁶ Shaw, a.g.e., s.195.

2. TANZİMAT DÖNEMİ

Tanzimat hareketinden önce imparatorluğun taşra örgütü de tam anlamıyla eskimiş durumdaydı. Eyaletlerin başında bulunan valilerin çok geniş askeri ve sivil yetkileri vardı. Ama bu yetkilerin nasıl kullanılacağı belirtilmemişti. Eyaletteki tüm memurlar da yapacakları işleri ya validen ya da merkezden aldıkları buyrukları uygulamaya çalışıyorlardı. Onların da belirli bir görev, yetki ve sorumluluk alanları yoktu. Eyaletlerin yönetiminde halkın hiçbir rolü bulunamazdı. Hatta yerel yönetim seçimleri de bilinmiyordu. Eyaletin genel yönetimi de plansız ve gelişigüzel sağlanıyordu.⁴⁷

II. Mahmut, gerçi bazı memurları maaş düzenine geçirmiş rütbe ve sanlarını düzenlemiş genelde askeri ve sivil işlemleri ayırmış birçok kurumun adı değiştirilmiş yöneticilere yeni ünvanlar vermiştir. Merkezi bir yönetimi gerçekleştirme çabası içinde olan II. Mahmut “feodal adem-i merkeziyetçiliğin” en yüksek noktasına Sened-i İttifak (1808) ile ulaşan ayanları ortadan kaldırma çabası içine girerek asi paşaların ve mahalli eşrafın denetimini sağlamış ve merkezi otoriteyi kuvvetlendirmeyi amaçlamış idi.⁴⁸

Tanzimat Dönemi, imparatorluğun idari moderleşme ihtiyacını şiddetle duyduğu son yüzyıldır. Bu idari moderleşme ise kaçınılmaz olarak hukuki, kültürel, siyasi ve sosyal değişmeyle birlikte olmuştur.⁴⁹ Tanzimatçılar başlatılan reformların, ülkenin her yerinde olumlu sonuçlar verilebilmesini yönetim örgütünde yapılacak yeniliklere

⁴⁷ Musa Çadırcı, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul: 1982, s.211.

⁴⁸ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev.: Metin Kıratlı, Ankara: 1984, s.381.

⁴⁹ İlker Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: 1995, s.117.

bağladılar ve bu konu üzerinde de çalışmaya başladılar. Devletin merkezci niteliğine dokunmamak koşulu ile halkın da taşra yönetimine katılmasını sağlarsa, yenilik hareketlerinin daha iyi benimseneceğini ve devlete güvenin artacağını hesaplıyorlardı. İlk olarak, yetkileri çok geniş ve belirsiz olan valilerin durumu üzerinde oldu. Valinin askeri yetkileri kısıtlandı ve yanında “muhafız” adlı bir komutan verilerek askeri işlerin onun tarafından yürütülmesine çalışıldı. Ayrıca, eyalet defterdarlarının da yetkileri artırıldı.⁵⁰

19. yüzyıla kadar imparatorluk idaresinin bazı hizmetleri yerel gruplara dini cemaatlara, vakıflara bırakılmıştı. Tanzimatçılar bu gibi hizmetleri de olabildiğince merkezi hükümet örgütüne devrettiler. Örneğin bazı yol geçitlerinin korunması vergi bağışıklığı karşılığında derbentçi denen köylere bırakılmışken, Tanzimat’tan sonra bu görev onlardan alınmış, hükümetin kolluk kuvvetlerinin sorumluluğuna bırakılmıştır. Vergi daha önce cemaat yöneticileri ve şehir ileri gelenlerinin oyuyla alınıp mültezimler tarafından toplanırken, giderek bu yöntemden vazgeçildi. İlk anda iltizam yöntemi de tam anlamıyla kaldırılamamış⁵¹ merkezden gönderilen yetkili muhasıllar ve onlara yardımcı olarak yerel halkın temsilcileri ve ruhani reislerinden oluşan muhasıllık meclisleri bu işler için görevlendirilmiştir.⁵² Bu meclislere yerel yöneticilerin yanında o bölge halkının seçtiği ve müslümanlarla gayrimüslimlerin eşit olarak temsil edildiği üyeler katılmış yerel sorunlar da tartışılmıştır.⁵³

⁵⁰ C. Üçok, A. Mumcu, a.g.e., s.283.

⁵¹ Çadircı, .a.g.m., s.233.

⁵² Musa Çadircı, “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim”, *Bellekten*, C.LII, 1988, Sayı: 203, s.611.

⁵³ C. Üçok, A. Mumcu, a.g.e., s.283-284, Muhasıllık Meclislerinin üyelerinin ne şekilde seçileceği talimat-ı seniye için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878*, Ankara: 1974, s.17.

Asayişin sağlanması ise köy ve kasabadaki halktan, bazı loncalardan veya bu görevi ihale usulü ile yüklenen yasakçı muhtesib vb. kimselerden alındı, zaptiye örgütü güçlendirildi. Bazı başarısızlıklara rağmen Tanzimat liderleri, merkezi bir devlet mekanizmasını gerçekleştirmede bayağı yol almışlardır. İşte bu modern merkezîyetçilik doğrultusunda yapılanlar Osmanlı İmparatorluğu'nda modern anlamda yerel yönetimlerin çekirdeğini oluşturmuşlardır.⁵⁴

1839 Tanzimat Fermanı'ndaki hakları yetersiz bulan ve verilen sözleri tutulmamış kabul eden Batı devletleri 1856 Paris Konferansı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'nın müdahalelerine karşı korumanın hedefi Avrupa devletleri topluluğuna kabul edilebilmenin de şartı olarak yeni bir takım istekler ileri sürerek Islahat Fermanı'nın yayınlamasına neden olmuşlardır.⁵⁵

Ana hedefi müslüman olmayan uyruklara müslümanlarla her yönden eşitlik sağlamak olan Islahat Fermanı'nda gayri müslimlerin devlet memurluklarına atanarak eyalet meclislerine girebilmesi de amaçlanmıştı.⁵⁶

Bu bağlamda Islahat Fermanı'nda eyalet ve liva yönetimi konusunda şu ifadelere yer verilmiştir:

“... Hukuku adliyeye ait olan deavi dahi eyalet ve elviye muhtelif meclislerinde vali ve kadıf memleket hazır oldukları halde şer'an veya nizamen rüyet olunup işbu mehakim ve mecaliste muhakematı vakıa aleni icra kılınmas (...) ve merkezi hükümetle eyalet ve bilâd ve kurada umuru

⁵⁴ İlber Ortaylı, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul: 1982, s.233.

⁵⁵ E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.V, Ankara: 1983, s.20; E. Ziya Karal, **Islahat Devri**, Ankara: 1986, s.5.

⁵⁶ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeler**, İstanbul: 1992, s.73.

zabtiyenin tanzimi (...) eyalet ve elviye meclislerinde tebaai müslime ve iseviye vesairden bulunan azanın emri intihaplarını bir sureti sahihaya koymak ve aranını doğruca zuhurunu temin eylemek için işbu meclislerin sureti tertip ve teşkilleri hakkında nizamatin ıslahına teşebbüs edilmesi (...) her bir cemaatin rüesasiyle tarafı eşrefî şahanemden tayin olunacak birer memurları tebaai saltanatı seniyyemin umumuna ait ve raci olan maddelerin müzakeratında Meclis-i Vala'da bulunmak üzere makamı vekaleti mutlakamdan mahsusen celp ve işbu memurlar birer sene için tayin kılınıp bunlar memuriyetlerine başladıkları gibi tahlif olunmaları ve Meclis-i Vala'nın azası gerek adi gerek fevkalade vukubulan içtimalarında rey ve mütalaalarını doğruca beyan ve ifade etmeleri ve bundan dolayı asla rencide olunmamaları..."⁵⁷

Islahat fermanındaki bu açıklamalara göre müslüman olmayan unsurların eyalet ve liva merkezlerindeki meclislere girebilmesi ve Meclis-i Vala'da kanun ve nizamnamelerin görüşmelerinde hazır bulunmaları gerekmektedir.

Ferman; Hıristiyan cematlerin güvenliği, hak ve yetkilerin artırılması ve mahalli idare kuruluşlarının gelişmesinde etkin bir rol oynamıştır.⁵⁸

Avrupa devletleri müslüman olmayan unsurların çoğunlukta olduğu yerlerde siyasi adem-i merkezîyetçi özerk bir statü oluşturmak isterken Tanzimatçılar bu tehlikeye karşı merkezîyetçi bir eyalet yönetim şemasını gerçekleştirerek tepki göstermiştir. Bu dönemdeki yerel yönetim geleneği ise bu koşullar altında gelişmiştir.⁵⁹

⁵⁷ **Düştur**, Birinci Tertip, C.I, s.9-14.

⁵⁸ Gürel, **a.g.m.**, s.150.

⁵⁹ Ortaylı, **a.g.m.**, s.236.

2.1. 1864 Vilayet Nizamnamesi

Tanzimat Dönemi'nde yerel yönetim konusundaki diğer bir önemli gelişme de Fuat Paşa ile Mithat Paşa'nın hazırlamış olduğu 1864 Vilayet Nizamnamesidir.⁶⁰

Vilayet Nizamnamesi'ne geçmeden önce Fuat Paşa'nın vilayet yönetimi konusundaki görüşünü incelemekte fayda olduğu kanısındayım. Fuat Paşa'nın vilayet yönetimi görüşünü Cevdet Paşa şöyle açıklamaktadır: “Bir vakitten beri, Fuat Paşa, vilayetlerin tanzimi emelinde olup düşüncelerinin esası dahi, eyaletler ve sancaklar büyütülerek veliliklerine tecrübeli ve iktidarlı zatlar seçilerek ve yetkileri genişletilmek suretiyle yalnız mühim işlerde İstanbul'a danışmaları ve bu vecihle saltanat merkezi de adi işlerle uğraşmaktan kurtularak devlet vükelasının çok mühim olan işlerle iştigal etmeleri hususlarından ibaretti.”⁶¹ Görüldüğü üzere Vilayet Nizamnamesini hazırlayanlardan Fuat Paşa'nın görüşleri, birinci bölümde aktardığımız, Mithat Paşa'ninkine yakınlık göstermektedir.

Fransız vilayet yönetimi örnek alınarak hazırlanmış olan Vilayet Nizamnamesi'ne göre Osmanlı İmparatorluğu'nun mülki idaresinde bu tarihe kadar devam etmiş olan eyalet yönetimi yerine vilayet sistemi kabul edildi.⁶² Ayrıca bu nizamnamenin amacı halkın yönetime katılması ve merkeziyetçiliğin hafifletilmesi olmuştur.⁶³

⁶⁰ Talat mümtaç Yaman, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Mülki İdaresinde Avrupalaşma”, **İdare Dergisi**, Ankara: 1940, Sayı: 142, s.1474.

⁶¹ Ahmet Cevdet Paşa, **Maruzat**, Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: 1980, s.110-111.

⁶² Ed. Engelhard, **Tanzimat**, Çev.: Ayda Düz, İstanbul: 1976, s.127.

⁶³ İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet**, C.I, T.B.M.M. Vakfı Yay., Ankara: 1980-1998, s. 42-43.

Nizamnameyi incelediğimizde; Osmanlı toprakları idari bölümlere ayrılacak en büyüğüne vilayet adı verilmekte, vilayet sancaklara, sancak kazalara, kaza köylere bölünmekte ve her köy bir belediye idaresi olarak kabul edilmektedir.

Vilayetin en üst yöneticisine vali, sancağın mutasarrıf, kazanınkine kaymakam denilmektedir. Köy ise halkın seçtiği muhtarlar tarafından idare edilecektir.

Vilayetlerde, İstanbul'daki merkezi idarenin bürokratik yapısına benzer olarak yönetim birimleri meydana getirilmiştir. Valinin yanına "şer'i işler müfettişi", yazışmaları yürütecek "mektupçu", yabancılarla ilgili işlere bakacak "umur-ı ecnebiye müdürü", bayındırlık ve tarımla ilgili işler için "nafia" ve "ziraat" müdürleri, gibi görevlilere yer verilmiştir. Ayrıca mali işleri yürütmek üzere "vilayet defterdarı" ünvanlı bir memura bırakılması hükmüne yer verilmekle beraber defterdar valinin emri altında olmasına karşın hesap işlerinde doğrudan doğruya Maliye Nezaretine karşı sorumlu tutulmuştur.

Vilayet için iki türlü meclisin oluşturulması kararlaştırılmış, bunların birincisi vilayet idare meclisi, ikincisi ise vilayet umumi meclisidir.

1. Vilayet İdare Meclisi: Valinin maiyetinde olan vilayet idare meclisi, "tabii" ve "seçimle gelen" üyelerden oluşmaktaydı. Meclisin tabii üyeleri, şer'i işler müfettişi, defterdar, mektupçu, hariciye müdüründen meydana gelmekteydi. Seçimle belirlenen üyeler ise ikisi müslüman ve ikisi de gayrimüslim toplam dört kişiden ibaretti.⁶⁴

⁶⁴ Vilayet Umum Meclisleri II. Abdulhamit tarafından kaldırılmış olup sadece birkaç yıl toplanabilmiştir. Lewis, a.g.e., s. 384.

Vilayet İdare Meclisi'nin görevi ise; idari ve yargı olmak üzere iki kısımdan meydana gelmekteydi. Meclisin idari görevleri; hükümetin gerek gördüğü her türlü satın almalarla sözleşmelerin yapılması, öşür ve diğer vergilerin yasalara göre iltizama verilmesi; devlet ormanlarının müzayedesı, kamuya ait binaların bakımı ve korunması, belediye meclislerinin aldıkları kararların denetlenmesi, ziraat ve ticaretin geliştirilmesi, genel sağlığın korunması, kazaların ve köylerin korunması, birleştirilmesi gibi konuları kapsamaktaydı.

Meclisin yargı görevi ise; memurlar hakkında disiplin ve ceza soruşturmasını yapmak, vergilerle ilgili anlaşmazlıkları çözüme bağlamak, hükümetle mültezimler arasındaki ihtilaflara bakmaktı. Özel hukukla şer'ıye mahkemelerinin kapsamına giren konular, meclisin yetkisi dışında bırakılmıştır.

Vilayet düzeyindeki bu idare meclislerine benzer, sancak ve kazalarda da idare meclisleri bulunmaktaydı. Mutasarrıfın başkanlığındaki "Sancak İdare Meclisi" merkez kazanın hakimi, beldenin müftüsü, gayrimüslim halkın ruhani reisleri, malmüdürü ve tahrir müdürü ile halk tarafından seçilen ikisi müslüman ve ikisi gayrimüslim dört daimi üyeden meydana gelmekteydi. Kaza idare meclisi ise kaza hakimi, müftü, gayrimüslimlerin ruhani reisleri, kaza katibi, müslüman ve gayrimüslim dört üyeden kuruluydu.

2. Vilayet Umumi Meclisi: Bir çeşit il özel idaresine benzeyen vilayet umumi meclisi valinin başkanlığında sadece yöre halkının temsilcilerinden oluşan, halkın istek ve sorunlarını yöneticilere bildiren ve danışma görevini yerine getiren bir organdır. Adı geçen meclis, her sancaktan seçilip gönderilen ikisi müslim ve ikisi de gayrimüslim dörder üyenin katılımıyla oluşmaktaydı.

Vilayet Umumi Meclisi'nin görevi, Vilayet sınırları içindeki devlet yollarıyla kaza ve köyleri birbirine bağlayan yolların yapımı, onarımı ve bakımını görüşmek, bu konularda hükümete önerilerde bulunmak; tarım ve ticaretin gelişmesi için öneriler ortaya koymak, halktan alınan ve alınacak vergilerle ilgili görüş bildirmektir. Görüldüğü üzere Vilayet Umumi Meclislerinin görevi görüş bildirmekten ibaret olup kararların uygulanabilmesi için hükümetin onayını beklemek zorunda bırakılmıştır. Umumi Meclisi yılda bir defa vilayet merkezinde toplanarak en çok kırk gün süre ile bölgenin sorunlarını görüşür ve yapabileceklerini bir öneri olarak karara bağlardı. Ayrıca bu meclisin bütçe yapma ve kendine has gelirden yoksun olması meclis adına bir olumsuzluktur.

1864 Vilayet nizamnamesiyle köylerin iki muhtar tarafından yönetilmesi kararlaştırılmıştır. Muhtarların yanlarında en az üç en çok on kişiden oluşacak "İhtiyar Meclis"ine de yer verilmiştir. İmamlarla müslüman olmayanların din adamları ihtiyar Meclislerini doğal üyeleri olarak kabul edilmiş olup diğer üyelerin halk tarafından seçilmesine karar verilmiştir.⁶⁵

Tanzimat'tan beri yürürlükte olan kuralların yeniden değerlendirilerek Fransız vilayet yönetiminin örneğinden yola çıkarak hazırlanmış olan⁶⁶ 1864 Vilayet Nizamnamesi Fransızların valilere verdiği takdir yetkisinden fazlasını vermişse de, nizamnamenin genel eğilimi merkeziyet yönünde idi. Bu yönüyle, Tanzimat reformcuları merkezi bir idare getirmeye çalışmış olsalar bile merkeziyet ile adem-i merkeziyet idareleri arasında bocalamışlardır.⁶⁷

⁶⁵ 1864 Vilayet Nizamnamesi için bkz. *Düster*, Birinci Tertib, C.I, s. 608-624.

⁶⁶ Ortaylı, *a.g.m.*, s.216.

⁶⁷ Lewis, *a.g.e.*, s.384-385.

2.1.1. Nizamnamenin Tuna Vilayetindeki Uygulaması

Yeni vilayet düzeni, Tanzimatın halkın yaşam ve malını korumak ve iyiye götürmek amacıyla hükümet alanını tüm düzeylerde yaygınlaştırma aracıydı. Eğitim, bayındırlık, askerlik ve vergi reformları yeni nizamnamenin temel amaçları içinde idi. Ancak maddi yetersizliğin eksikliği sonucunda tümü aynı zamanda gerçekleştirilemezdi.⁶⁸

Bundan dolayı pilot proje olarak; Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerini kapsayan ve yönetimde Niş, Vidin, Sofya, Tulca, Varna, Ruscuk ve Timova sancaklarını kapsayan Tuna vilayeti oluşturuldu.⁶⁹

Oluşturulan Tuna vilayetinin sınırları hemen hemen bugünkü Bulgaristan'ı kapsamaktaydı. Bulgaristan 1848'den beri devlet otoritesine karşı, zaman zaman ayaklanmıştı. Bu tür ayaklanmalar Sırbistan'da Bosna ve Hersek'te, Karadağ'da Eflak ve Boğdan'da da görülmekteydi. Neticede, hükümet kuvvetlerinin ayaklanmaları bastırmasına rağmen bu eyaletlerdeki muhtar ve muhtariyet yetkileri genişletilmiş, muhtar olmayanlara da muhtariyet verilmişti. Bulgarlar'da gittikçe gelişmekte olan milliyetçilik fikirleri, onları da muhtar bir Bulgaristan kurmak için çalışmaya sevk edebirdi. Bunu önlemek için düşünülen en önemli tedbir ise Tuna vilayetinde adil ve refahı sağlayan bir yönetimi uygulamak olmuştur.⁷⁰ Bu amaçla Tuna vilayetinin başına 1861'den beri Niş'te başarılı bir valilik yapmış olan Mithat Paşa getirilir.⁷¹

Mithat Paşa'nın Tuna vilayetindeki başarılı çalışmaları incelediğinde vilayetin ekonomik hayatını düzenlemekte önemli rol oynayan

⁶⁸ Shaw, a.g.e., C.II, s.124.

⁶⁹ Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli...*, s.42.

⁷⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, s.85-96.

⁷¹ Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)", *Osmanlı Devleti 1600-1908*, C.III, İstanbul: 1990, s.145.

memleket sandıklarını kurmuş olduğunu görürüz. İlk defa Niş sancağında kurulan bu sandıklar yerel kredi kurumunun ve bankacılığın Bulgaristan ve bizdeki ilk örneğidir. Mithat Paşa'nın üç yıllık valiliği süresinde sadece Ruscuk ve kazalarında kurulan sandıkların gelirinin 1.883.000 kuruştan, 3.665.093 kuruşa çıkartılmış olduğu görülür.⁷²

Mithat Paşa, Avusturya Vapur Kumpanyası'nın fiili tekelinde olan Tuna nehri ulaşımına da, kurduğu vapur şirketiyle el atmıştır. Islahane, zenaat okulu, fabrika ve hastahaneler merkezi hükümetin yardımı olmaksızın kurulmuştur. Bütün bu girişimler mahalli kurumların sermayesi ve ahalinin yardımlarıyla gerçekleştirilmiştir. Köylerin düzenli idaresi, vergilerin taksite bağlanması ve düzgün toplanması, bürokratik kayıtların sadeleştirilmesi yörenin çehresini değiştirmiştir.⁷³

Mithat Paşa'nın Bulgarlar için izlediği politika, baskıdan çok mahalli serbestliği sağlayan modern bir kontrol kurmak yolunda olmuştur. Ulusal dilde eğitim yapan okullara izin verilmiş, fakat dersler, ders kitapları ve öğretmenler idarece kontrollü bir şekilde hazırlanıp temin edilmiştir. Böylece dışardaki yayınlara alternatif oluşturulmaya çalışılmıştır.⁷⁴ Türkçe-Bulgarca olan ilk vilayet gazetesi Tuna yayın hayatına girmiş, bunun yanısıra modern bir matbaa da kurulmuştur.⁷⁵

Mithat Paşa'nın üçbuçuk yıllık Tuna Valiliği sırasında, 3000 km yol ve 1400 köprü yaptırıldı. Halkın yerel ihtiyaçlar doğrultusunda

⁷² Oltaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, s.57-58.

⁷³ Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli...*, s.46.

⁷⁴ y.a.g.e., s.46.

⁷⁵ Ali Haydar Mithat, *Mithat Paşa Hayat-ı Siyasiyesi, Hıdematı, Menfaa Hayatı*, C.I, İstanbul: 1325, s.33.

dayanışmaya yönlendirilmesinde yerel meclisleri çok iyi kullanan⁷⁶ Mithat Paşa, Tuna vilayetinin 1856 yılı gelirini 26.000 keseden 300.000 keseye çıkarmıştır (1 kesé = 500 krş. ya da 5 altın lira).⁷⁷

Mithat Paşa'nın Tuna Valiliği sırasındaki mahalli demokrasi ve örgütlenmenin imparatorluk için, daha kolay ve güvenilir olacağını göstermiştir. Nitekim Paşa'nın reformcu uygulaması, yerli halkın ulusçuluğunu teşvik etmemiş, modern yöntemlerle önleme amacını taşımıştır.⁷⁸ Bu bağlamda Avrupa'nın "Hasta Adam"ını diriltmeye çalışan Mithat Paşa'nın başarıları mirası bekleyenlerin keyfini kaçırmıştır. Avrupa'nın Bab-ı ali üzerindeki çeşitli baskıların sonucu olarak, Mithat Paşa geri çağrılarak 1869'da Bağdat Valiliğine gönderilmiştir. Nitekim Mithat Paşa, İmparatorluğun uzak ve geri bir Asya vilayeti olan bu bölgesinde de başarılarını devam ettirmiştir.⁷⁹

2.2. 1871 Vilayet Nizamnamesi

1864 Vilayet Nizamnamesi denemesinin asıl amacı genel bir uygulamayı hazırlamaktır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarında 10 vilayet ve 44 sancakta, Asya'da 16 vilayet ve 74 sancakta, Afrika'da ise 1 vilayet ve 5 sancakta uygulamaya giren bu sistem 22 Ocak 1871'de yeniden formüle edilerek İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi adıyla hazırlanıp ilan edilmiştir.⁸⁰

Ancak Cebel-i Lübnan, Mısır, Bosna ve Girit, Hicaz, Yemen, İstanbul bu uygulamanın dışında bırakılmıştır.⁸¹

⁷⁶ Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, s.59.

⁷⁷ Akşin, *a.g.m.*, s.146. Mithat Paşa'nın Tuna Valiliği sırasındaki çalışmalarının ayrıntıları için bkz. A. Haydar Mithat, *a.g.e.*, C.I, s.26-38, Yaman, *a.g.m.*, s.1482-1484.

⁷⁸ Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, s.58.

⁷⁹ Lewis, *a.g.e.*, s.386.

⁸⁰ Ortaylı, *a.g.m.*, s.237.

⁸¹ Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, s.62-66.

1871 Nizamnamesinde hakim anlayış merkeziyetçilik yönündedir. Bu anlayışla etkili olan görüş İmparatorluğu oluşturan unsurları bir arada tutmayı öngören Osmanlılık ideolojisidir. Nitekim, nizamname, valinin emri altında bulunan defterdarın, mektupçunun, umur-ı ecnebiye müdürünün, ziraat ve ticaret müdürünün, defter-i hakani müdürünün, emlak ve nüfus müdürünün, evkaf müdürünün ve alay beyi'nin her yıl sonunda yapılan işleri bir raporla merkezi hükümete bildirmesini öngörmüştür. Böylece yapılan ve yapılacak olan işlerin merkezi hükümet kontrolü altında tutulması amaçlanmıştır.⁸²

1871 Nizamnamesi, vilayet idaresine iş bölümü getirmekle beraber, infaz ve icrada merkezi hükümetin kontrolünü daha da artırmıştır. Buna karşılık vergilerin toplanması gibi konuları Vilayet Umumi Meclisine ve Vilayet İdare Meclisine bırakmıştır. Ayrıca merkezi hükümet temsilcilerinin sayıca ve imtiyazca üstün olduğu Vilayet İdare Meclisini nihai karar organı haline getirerek merkeziyetçiliği bir kat daha artırmıştır.⁸³

1871 Nizamnamesinde vali merkezin karar ve emrini icra etmekle sorumlu tutulmuştur. Vilayetin, maliye, maarif, nafia, ziraat, sanayi ve sağlık işleri de birinci derecede, vali aracılığıyla şubelere havale edilmiştir.⁸⁴

Yine bu nizamname pek fazla fayda sağlamamış olsa da, merkez mutasarrıflık ve kaymakamlıkları da kaldırmıştır. Bunların bulunduğu merkezde vilayet ve sancak seviyesindeki mahalli organlar dışında herhangi bir mahalli organı da kurmamıştır. Nahiye idareleri ise daha

⁸² Saddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, C.II, İstanbul: 1966, s. 706.

⁸³ Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli...*, s.49.

⁸⁴ Onar, a.g.e., C.II, s.706.

geniş ve etraflı olarak düzenlenmiştir.⁸⁵

Nizamnameye göre bir köyün yirmi haneden büyük olması halinde, ikinci bir muhtar seçilmesi gerekiyordu. Seçimden sonra ise birinci ve ikinci muhtarın memuriyetinin valilerce onaylanması zorunlu hale getirilmiştir.⁸⁶

Sonuç olarak Tanzimat döneminde yapılan düzenlemeler istenilen olumlu gelişmeyi sağlayamamıştır. Vilayet sınırlarının çok geniş olması, taşıt ve haberleşme araçlarının yetersizliği yöneticileri güç durumda bırakmıştır. Bunun yanısıra yöneticilerin ve memurların yetersiz oluşu ve bunların üzerinde daima yerel eşrafın baskı kurmuş olması, ayrıca bazı vilayetlerde yabancı ülke konsolosluklarının işe karışması Osmanlı vilayet yönetimini çıkmaza sokan belli başlı nedenler olarak gösterilebilir.⁸⁷

3. I. MEŞRUTİYET VE İSTİBDAT DÖNEMİ

3.1. Kanun-ı Esasi

Bilindiği üzere Abdülaziz devrinde kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin (I. Jön Türk Hareketi) çalışmalarıyla Meşrutiyet fikri ve programı ülkenin bazı aydınları tarafından da kabul edilmiş ve çeşitli mücadele safhalarından sonra Mithat Paşa'nın da etkisiyle II. Abdülhamit'e Kanun-ı Esasi ilan ettirilmiş ve böylece meşrutiyet yönetimine geçirilmiştir⁸⁸.

⁸⁵ Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli...*, s.49.

⁸⁶ Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Kurumu'nun Tarihi Gelişimi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C.II, Mayıs 1993 / 3, s. 8.

⁸⁷ Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...", *Tanzimat...*, s.223.

⁸⁸ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895 - 1938*, Ankara; 1964, s. 8-9. Tanör, a.g.e., s. 97. T.Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma*, İstanbul: 1960, s. 47. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, s. 49.

Tüm bunların dışında Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesinde etkili olan diğer bir unsur da dış baskılardır. Yine bilindiği gibi Tanzimat ve Islahat Fermanları'nda çeşitli beklentiler dış baskılarla yürürlüğe konmuştur. 1875 yılına gelindiğinde, Hersek, Karadağ, Belgrad ayaklanma ve karışıklıkları; Girit ve Mısır olayları ortaya çıkmış; Slavcılık akımı; "milliyetçilik" ve "Ortodoksluk" parolası ile Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit etmeye başlamıştır⁸⁹.

30 Ocak 1876'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun notası ile "din özgürlüğü tanınması vergi yönetimi düzenlenmesi, toplanan verginin o bölgeye harcanması yolunda yapılacak ıslahatın, Hıristiyan ve Müslümanlardan kurulu bir komisyon tarafından uygulanması" istenmiştir⁹⁰.

Yine bu sırada Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir savaş hazırlığı içinde İmparatorluktaki Hıristiyan azınlıkların durumunu bir koz olarak kullanmak istemektedir. İşte bu olaylar sonrasında imparatorluğun iç sorunlarını tartışmak üzere İstanbul'da bir uluslararası konferans düzenlenmesi (Tersane Konferansı) kararlaştırılmıştır⁹¹. Sadrazamlık makamına yeni oturan Mithat Paşa ise, Avrupa Devletlerinin müdahaleleri önlenir, düşüncesiyle Kanun-ı Esasiye'nin ilanını şart görmüştür⁹².

Görüldüğü üzere Kanun-ı Esasi'nin yönetim konusundaki ilkeleri iç ve dış unsurların belirlendiği bu ortam içerisinde kabul edilmiş ve yine ona göre yorumlanıp uygulanmıştır⁹³.

⁸⁹ Balkanlar'daki bu gelişme için bkz.: Murat Sarıca, *Siyasi Tarih*, İstanbul: 1980, s. 178 - 180, Paul Dumant, "Tanzimat Dönemi" *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev.: Server Tanilli, C. II, İstanbul: 1995, s. 129-142; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 14-24.

⁹⁰ Sarıca, *a.g.e.*, s. 185.

⁹¹ B.Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti" *Bellekten*, C. VI, 1992, Sayı: 21-22, s. 48.

⁹² Tanör, *a.g.e.*, s. 101.

⁹³ Yıldızhan, *a.g.e.*, s. 62.

3.1.1. Devletin Bütünlüğü

Osmanlı İmparatorluğu yönetim yapısı içinde devletin bütünlüğü Kanun-ı Esasi'nin 1. maddesinde şöyle belirtilmektedir.

“Devleti Osmaniye memalik ve kıtaatı hazırayı ve eyaleti mümtazeyi muhtevi ve yek vücud olmağla hiçbir zamanda hiçbir sebeple tefrik kabul etmez”⁹⁴.

Buradaki “eyaleti mümtaze” ifadesini Yıldızhan Yayla, Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri Tevsi-i Mezuniyet Tefrik-i Vezaif, adlı kitabında bütünlük içinde istisna niteliğine sahip bir birim olarak görmekte “Ama bu istisna dışında, devletin bütünlüğünün, idarenin de bütünlüğünü gerektireceği tabiidir. Aslında, idarenin bütünlüğü mutlaka adem-i merkeziyet usulünün reddine yolaçmaz ise de, en azından merkeziyetin varlığını kanıtlar” ifadesiyle yorumlamaktadır⁹⁵.

Yine “Osmanlı Devleti'nin payitahtı İstanbul şehridir ve bu şehrin diğer Osmanlı şehirlerinden ayrı, herhangi bir ayrıcalığı ve muafiyeti yoktur.” (madde 2) maddesiyle, devletin merkezinin İstanbul olduğu belirtilmektedir⁹⁶.

Ayrıca 18. maddede Osmanlı uyruklarının devlet hizmetine alınmaları için devletin resmi dili olan Türkçe'yi bilmek zorunda olduğu ifade edilmektedir⁹⁷.

⁹⁴ *Düstur*, Birinci Tertip, C.I, s. 4.

⁹⁵ Yayla, a.g.e., s. 78.

⁹⁶ *Düstur*, Birinci Tertip, C.I, s. 5.

⁹⁷ *Düstur*, Birinci Tertip, C.I, s. 5.

3.1.2. Cemaat Meclisleri

Kanun-ı Esasi 111. maddesiyle yine Vilayet genel başlığı altında, Cemaat Meclisleri kurulmasını öngörmüş, daha doğrusu bu meclisleri güvence altına almıştır. Cemaat Meclisleri, çeşitli vakıf gelirinin vakıf şartlarına ve yerleşmiş yöntemlere uygun olarak sarfedilip sarfedilmediğine, “emvali eytamın nizamname-i mahsus vecihle sureti nezaret” etmek üzere, “her katada, her millet tarafından, kendi içlerinde yapacakları seçimle” oluşturulacaklardır⁹⁸.

Cemaat Meclisleri, bir bakıma, Kanun-ı Esasi'nin genel yapısına da uygun olarak düzenlenmiştir. Her biri, kendi cemaatlerini ilgilendiren işlerde bir tür “halk gözetimi” yapacaklar ve vilayet meclisi umumisine bileceklerdir⁹⁹. Çünkü, 111. madde açıkça, Cemaat Meclislerinin “Mahalleri hükümetlerini ve Vilayet Meclis-i Umumiyesi'ni kendilerine merci bilecektir”¹⁰⁰ hükmünü koymuştur.

Fatih Sultan Mehmet zamanından beri imtiyazlar elde etmiş olan cemaatlerin imparatorluğun yönetiminde kendileriyle ilgili bir “nezaret” hakkına sahip olmaları, artık anayasa düzeyinde bir güvenceye kavuşuyor, yapılacak seçimler için “nizamı mahsus” düzenleneceği kabul ediliyor¹⁰¹.

3.1.3. Taşra Yönetimi

Kanun-ı Esasi'de Vilayet Yönetimi ve Belediye konusundaki ilkelere şöyle belirlenmiştir:

⁹⁸ *Düstur*, Birinci Tertip, C.I, s. 18.

⁹⁹ Yayla, a.g.e., s. 44.

¹⁰⁰ *Düstur*, Birinci Tertip, C.I, s. 18.

¹⁰¹ Yayla, a.g.e., s. 45.

Vilayetin usulü idaresi, tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif ilkesi üzerine kurulmuş olup dereceleri özel düzenlemelerle belirlenecektir (Madde 108).¹⁰²

Vilayet, liva ve kaza merkezlerindeki idare meclisleri ile senede bir defa merkezi vilayette toplanan Meclisi Umumi üyelerinin seçim şekli bir özel yasa ile belirlenecektir (Madde 109).

İl Genel Meclisinin görevleri yapılacak özel kanunda açıklanacağı gibi; yollar ve köprüler yapılması, kredi sandıklarının oluşturulması; sanayi, ticaret ve tarımın geliştirilmesi gibi bayındırlık işleriyle ilgili konularda ve genel eğitim ve öğretim yaygınlaşması hakkında görüşmeler yapmak kadar; vergiler ve tarım arazilerinin dağıtılması ve işletilmesinde ve diğer işlemlerde, yürürlükte yasa ve düzenlemelerin hükümlerine aykırı gördükleri konularda, ilgili makamlara düzeltilmesi ve iyileştirilmesi için şikayette bulunma yetkisini de içermektedir (Madde 110).

Belediye işleri başkent ve taşralarda seçilerek ulaştırılacak belediye daireleri meclisleriyle yönetilerek ve bu dairelerin oluşturma şekli ve görevleriyle üyelerin seçilme biçimi özel yasayla belirlenecektir (Madde 112)¹⁰³.

Bu hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla Vilayet Genel Meclislerini idareye geniş ölçüde iştirak ettirme hakkını vermekle mülki amirler üzerinde bir nevi denetleme yetkisini tanımış olmaktadır. Bundan

¹⁰² Kanun-ı Esasi'nin Fransızca tercümesinde 108. madde: "L'administration des provinces aura pour base le rincipe de la décentralisation. Les détail de cette organisation seront fixés par une loi." şeklinde çevrilmiş olup tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif tabirleri yerine décentralisation (=adem-i merkeziyet) kullanılmıştır. Bakz. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C.II, ks. I, Ankara: 1983, s. 275, n49.

¹⁰³ **Düstur**, Birinci Tertip, C. I, s. 18.

dolayı Vali ve mahalli otoriteyi temsil eden Meclis arasında bir denge kurulmuştur¹⁰⁴.

Kanun-ı Esasi'nin taşra yönetiminde getirdiği prensiplerden bir diğeri de belediye işlerinin, ayrı tutulması ve onların yürütülmesi için belediye meclislerinin kurulmasını belirtmiş olmasıdır¹⁰⁵.

Anayasanın açıkça belirttiği gibi belediyeler konusunda hayata geçirilecek kanunlar ise Vilayet ve Dersaadet Belediye Kanunları adı ile yayınlandı. Bu kanunların genel olarak belli başlı özelliği ise belediyeye bir tüzel kişilik kazandırması belediyelere istimlak yetkisinin nüfus sayımı yapmakla tutması, belediyelere daha önce rastlanmadığı şekilde halk sağlığı ile ilgili görevler verilmesi idi. Kanunun eleştirilen en önemli yanı ise şehir ve kasabanın bir tanımının yapılmamış olmasıdır¹⁰⁶.

Bilindiği gibi Kanun-ı Esasi'nin vilayet yönetimi konusunda 108. maddesinin neyi ifade ettiği II. Meşrutiyet Dönemi'nde sürekli polemik konusu olmuştur. Dönemin hukukçularından Muslihiddin Adil Bey Osmanlı İmparatorluğu gibi üç kıtada üç milyon kilometre yayılmış olan sınırları içinde herşeyin merkeze dayalı olarak yönetmenin mümkün olmayacağını, merkeze dayalı bir yönetimin sorunları çözümsüzlüğe iteceğinden anayasanın tevsi-i mezuniyet ilkesinin zorunlu bir ihtiyaçtan kaynaklandığı yorumunu yapmaktadır¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 321.

¹⁰⁵ M.Ali Gökaçtı, *Dünyada ve Türkiye'de Belediyecilik*, İstanbul: 1996, s. 107.

¹⁰⁶ İhsan Tekeli - İlber Ortaylı, *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi*, Ankara: 1978, s. 23, Gökaçtı, a.g.e., s. 107.

¹⁰⁷ Muslihiddin Adil, *Mukayeseli Hukuku İdare Dersleri*, Selanik: 1327, s. 343.

Yine dönemin hukukçularından Mustafa Şeref Bey ise tevsi-i mezuniyetin adem-i merkeziyet ile ilişkili olmadığını belirterek eğer tevsi-i mezuniyet ifadesi Kanun-i Esasi'de adem-i merkeziyet karşılığı olarak kullanılmış olsaydı direk adem-i merkeziyetten söz edeceğini belirtmektedir. Bundan dolayı Kanun-ı Esasi'ndeki tevsi-i mezuniyet ifadesinin merkeziyetin bir sonucu olarak konduğu yorumunu yapmaktadır¹⁰⁸.

Günümüz anayasa hukukçularından Yıldızhan Yayla, tevsi-i mezuniyet ve tefriki vezaif ifadesinin o dönemde adem-i merkeziyetin daha çok siyasi bir anlam içerdiğinden, muhtariyetten özel olarak kaçınıldığı bir zamanda, Valilerin yetkilerinin genişletilmesi anlamında kullanılmış olduğunu, tefrik-i vezaifin ise genişletilen yetkilerin belli görevleri yapmak için verildiğini anlatan ve hangi görevlerin merkezin tekelinden çıkarıldığını belirten bir ifade olarak konduğunu söylemektedir¹⁰⁹.

Sami Onar'da 108. maddeyi şöyle yorumlamaktadır “hükümetin umumi vazifelerinden siyasi olanların merkeze hasrı ile siyasi mahiyette olmayanların vilayet ve belediyelere yani mahalli teşekkül ve uzuvlara bırakılmasından yani idari adem-i merkeziyetten ibarettir”¹¹⁰ demektedir.

Osman Meriç ise Mithat Paşa'nın, Abdulhamit'e karşı, yerinden yönetim terimini kullanmaktan çekinmesinden dolayı tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif ifadesini kullandığını belirtmektedir¹¹¹.

¹⁰⁸ Mustafa Şeref, a.g.e., s. 54 - 55.

¹⁰⁹ Yayla, a.g.e., s. 170.

¹¹⁰ Onar, a.g.e., C.II, s. 707.

¹¹¹ Osman Meriç, “Anayasalarda Mahalli İdarelerle İlgili İlkeler ve İdari Vesayet” Fehmi Yavuz'a Armağan, SPF, Ankara: 1983, s. 33-34.

3.2. İstibdat Dönemi

Kanun-ı Esasi'nin ilanından hemen sonra Meclis-i Mebusan, vilayet yönetimi konusunda daha ciddi adımlar atabilmek için hazırlanmış olan 101 maddelik yeni vilayet nizamnamesi tasarısını görüşmeye başlamıştır¹¹². Nitekim, Meclis-i Mebusan'a girmiş mebusların çoğunluğu vilayet genel meclislerinde üye olarak çalışmışlardı. Bu nedenle aksaklıkları ve eksiklikleri iyi biliyorlardı. Çıkarılacak kapsamlı bir yasa ile işlerin düzenleneceğine inanarak¹¹³ yapılacak ıslahatlar için "En büyük ıslahat hamlesi"¹¹⁴ ifadesini kullanıyorlardı. Taşradan gelen mebuslar, İstanbullular'ın ilk defa seçim gördüklerini, kendilerinin ise Tanzimat'ın başından beri seçim yöntemini bildiklerini söyleyerek Vilayet meclisindeki tecrübelerini Meclis-i Mebusana yansıtmayı düşünüyorlardı¹¹⁵.

Meclis-i Mebusanda, müslüman ve müslüman olmayan üyelerin seçimlere, katılma oranları gibi konular üzerinde önemle durulmuştur. Kanun-ı Esasi'nin Osmanlılar'ı ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin siyasi haklar yönünden kesin olarak eşit kabul ettiğini; nahiye meclislerinin kaldırılmasının uygun görülerek Hıristiyan - Müslüman çekişmesine son vermek istenmiş olduğunu görmekteyiz¹¹⁶.

Ne var ki, Meclis-i Mebusan yasal düzenlemeleri yapacak zaman bulamadı. Vilayet Kanunu'nu ancak çıkarabildi. Yasa Ayan Meclisi'nin

¹¹² Lewis, a.g.e., s. 387.

¹¹³ Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e" Tanzimat..., s. 225.

¹¹⁴ Hakkı Tark Us, Meclisi Mebusan 1293 = 1877, C.I, İstanbul: 1939, s. 63.

¹¹⁵ Us, .a.g.e., C.I, s. 84-85.

¹¹⁶ Us, a.g.e., C.I, s. 140-145. Nitekim Reis-i Sani Meclis Mebusan'da : "Umum Vilayetlerin İdaresi hakkında her biriniz kendi memleketlerinizi biliyorsunuz, olan müşkilatı da görüyorsunuz. Binaenaleyh, şubelerde layıkıyla müzakere ederek ona göre icabının müzakere eyleyeceksiniz" demektedir. Us, a.g.e., C.I, s. 63.

onayından geçtiyse de II. Abdulhamit veto yetkisini kullanarak yasayı meclise geri gönderdi. Osmanlı - Rus savaşının çıkması ve diğer gelişmeler sonunda meclis kapatılarak Kanun-ı Esasi süresiz olarak rafa kaldırıldı¹¹⁷.

Bilindiği üzere 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması ile İmparatorluk imtiyazlı vilayetlerden Karadağ, Sırbistan ve Romanya'yı kaybetti. Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri de sınırlarımız dışında kaldı. Bosna ve Hersek Avusturya'nın egemenliği altına girdi. Kıbrıs İngiltere'ye bırakıldı. 1881'de Tunus, Fransa tarafından işgal edildi. 1882'de ise İngilizler Mısır'a yerleştiler. Bu gelişmeler sonunda İmparatorluğun sınırları daralmış oldu. Bazı eyaletlerde ise hükümetin otoritesi azaldı. Tuna Vilayeti ile Niş Vilayetinin bir kısmı üzerinde Bulgaristan Prensiği kuruldu. Balkanların güneyinde "Doğu Rumeli Vilayeti" adı ile siyasi ve idari bakımdan Osmanlı egemenliğinde bulunmak, ancak Hıristiyan vali tarafından yönetilmek koşulu ile muhtar bir vilayet oluşturuldu¹¹⁸.

Berlin Antlaşması'na Rumeli vilayetlerin yanı sıra Anadolu vilayetlerinde de ıslahat yapılacağına dair hükümlerde konmuştu. Ancak II. Abdulhamit yapılacak ıslahatlarda merkeziyetçi bir siyaset güttüğü için, valilere geniş yetki verilmesinden yana değil idi¹¹⁹. Öyle ki şeklen Dahiliye Nezareti'ne bağlı olmalarına karşın, atanmaları ve yer değiştirmeleri bu bakanlığın bilgisi dışında yapılmaktaydı. Saray katipleriyle padişah doğrudan doğruya vali atamasını yapmaktaydı. Üstelik valilik sürgün için bir basamak olarak kullanılıyordu. İstanbul'dan uzaklaştı-

¹¹⁷ Gürel, a.g.m., s. 166.

¹¹⁸ Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 324-331.

¹¹⁹ Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e", *Tanzimat...*, s. 226.

rılmak istenen Sadrazamlıktan ayrılan üst düzey görevlilerini padişah, vali olarak uzak vilayetlere göndermekteydi. Bunlar gittikleri yerlerde gizlice izlenmekte, yaptıklarını padişaha bildirilmekteydi. En ufak bir şüphe üzerine görev yerleri değiştirilmekte veya İstanbul'a dönmeleri emredilmekteydi¹²⁰.

Bunun yanı sıra, valilerin hükümet merkezine danışmadan harcamada bulunmaları yasaklanmış önemli kararlar alarak uygulamaya koymaları da engellenmiştir¹²¹.

İstibdat dönemi denilen otuz yıllık sürede vilayet yönetimi konusunda önemli bir gelişme ise valilik görevine getirilecek olanların Mekteb-i Mülkiye mezunları arasından seçilip atanması olarak kabul edilmektedir¹²². Bunun yanısıra toprak kayıpları gibi nedenler yüzünden Rumeli'de Kosova, Anadolu'da Bitlis, Arap Yarımadası'nda Musul ve Beyrut vilayetleri oluşturulmuş, bazı yeni kazalar ve sancaklar kurulmuş, merkeze bağlı sancaklardan bazıları bağımsız hale getirilmiştir¹²³.

Rumeli'de toprak kayıpları üzerine Padişah, Panislamizm siyasetine önem vermiş, Arap Yarımadası'ndaki vilayetler öncelik almıştır. Geleneksel vilayet sıralamasında Edirne Vilayetinden başlanarak önce Rumeli, daha sonra Anadolu ve Arap vilayetleri alınırken bundan vazgeçilmiş; öncelik Hicaz vilayetine verilerek Arap vilayetleri sıralandıktan sonra diğerlerine geçirilmeye başlanmıştır¹²⁴.

¹²⁰ Mabeyin Başkatibi Tahsin Paşa, Padişah nezdinde itibarını kaybettiğinden dolayı Kastamonu Valiliğine tayin edilen ikinci Mabeyinci Nuri Paşa'nın bu tayin haberini öğrenmesi üzerine, hüngür hüngür ağladığı el ve etek öperek İstanbul'da kalmak için gözyaşı döktüğünü anlatır. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 327-328.

¹²¹ Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e" *Tanzimat...*, s. 226.

¹²² Yaman, *a.g.m.*, s. 1490.

¹²³ Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e" *Tanzimat...*, s. 226.

¹²⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, s.324-331.

Dönemin diğeri bir özelliği de memur sayısındaki hızlı artıştır. Vilayet işlerinde çalışan görevliler gün geçtikçe çoğalmış, bir çok müdürlükler oluşturularak buralara yeni memurlar atanmış ve böylece gerek merkezde gerek vilayette yönetimin daha çok bürokratik bir niteliğe bürünmesine neden olmuřtur¹²⁵.

Bu bürokratik yapı içerisinde memurlar için maaş kanunu yine bu dönemde çıkarılarak mevki ve rütbelere göre ödenecek aylıklar belirlenmiş ve böylece maaş durumlarına göre valiliklerde üç bölüme ayrılmıştır.

Birinci bölümde, Suriye, Hicaz, Yemen, Bağdat, Aydın, Trablusgarp ve Erzurum.

İkinci bölümde, Hüdavendigar, Edirne, Cezair-i Bahr-i Sefid, Selanik, Ankara.

Üçüncü bölümde, Bitlis, Kastamonu, İşkodra, Bingazi, Trabzon, Musul, Diyarbakır, vilayetleri yer almaktadır¹²⁶.

Görüldüğu üzere II. Abdülhamit döneminde taşra yönetiminde yapılan düzenlemeler yüzeysellikten öteye gidememiştir. Nitekim istibdat dönemi, yerel yönetimlerin gelişmesi ve demokrasi geleneğinin kurumsallaşması açısından da önemli bir katkı sađlamamıřtır¹²⁷.

Bundan dolayı kendisinden önce de varolan sorunları çözmek şöyle dursun gün geçtikçe artmasına neden olmuştur. “Hastalık derecesine varmış, rüşvet, iltimas, görevi ve yetkiyi kötüye kullanmak alışkanlığı” idaresizlik ve adaletsizlik içinde olan vilayetlerde eşkiyalık olaylarının artmasına da neden olmuřtur¹²⁸.

¹²⁵ Göreli, a.g.m., s. 168.

¹²⁶ Karal, Osmanlı Tarihi, C.VIII, s.331.

¹²⁷ Gökaçtı, a.g.e., s. 119.

¹²⁸ Karal, Osmanlı Tarihi, C.VIII, s.338.

4. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

4.1. 1913 Vilayet Nizamnamesi

1876 Kanun-ı Esasi'nin yerel yönetimler konusundaki ilkeleri 1909'daki yapılan değişikliklerde aynen korunmuştur¹²⁹. Ancak Kanun-ı Esasi'nin yönetim ilkeleri II.Meşrutiyetin ilanından sonra, esas alınarak yeniden düzenlenmeye gidilmesi kararı alınır. Bu alanda, düzenleme yapma görevi de Şûra-yı Devlet'te oluşturulan özel bir kurula verilmiştir. Kurul, imparatorlukta beliren özgürlük ortamı içinde yeni görüş ve düşüncelerin de etkisiyle gerekçeli bir yasa tasarısı hazırlamaya başlamıştır¹³⁰.

Vilayetlerden alınan görüşler ve Kanun-ı Esasi'deki hükümler gözönünde tutularak hazırlanan tasarı Şûra-yı Devlet'te görüşüldükten sonra Meclis-i Mebusan'a sunulmuştur. Burada oluşturulan özel encümen tasarımı gözden geçirdikten sonra meclise göndermişse de araya Balkan Savaşları'nın girmesinden ötürü görüşülüp yasalasmadan kalmıştır. Bab-ı ali başkanından sonra kurulan Mahmut Şevket Paşa hükümeti tasarımı meclisten alarak bazı değişiklikler yapmış¹³¹ ve 15 Mart 1913'te İdare-i Umumiye-i Vilayet Muvakkati olarak yürürlüğe sokmuştur¹³².

1913 Vilayet Nizamnamesi 75. maddesindeki "vilayet emval-i menkule ve gayrimenkuleye mutasarrıf ve işbu kanun ile muayyen ve mahdut vezaif-i hususiye ile mükellef bir şahs-ı manevidir" hükmü ile vilayetin kamu hizmetlerini gören bir idare olduğu belirtilmektedir.

¹²⁹ Bkz. *Düster*, Birinci Tertip, C.II, s. 638-644.

¹³⁰ Onar, a.g.e., C.II, s. 707.

¹³¹ Vecihi Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilatının, Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Ankara: 1945, s. 222.

¹³² *Düster*, Tertibi Sani, C.V, s. 176.

Vilayet organları ise; vilayete ait icrai kararları almak ve vilayet bütçesini hazırlamak, bütçe hakkında kararlar almak yetkisine sahip olan ve mahalli halk tarafından her kaza bir seçim birimi sayılmak üzere seçilmiş azalardan oluşan umumi meclis; meclis tarafından seçilen ve meclis adına görev yapan vilayet encümeni ve diğeride merkezin bir temsilcisi olarak validen oluşmaktadır.

Vilayetin yapmak zorunda olduğu hizmetlerin masrafları, devletin bütçesinden ayrılan hisselerden, mahalli gelirlerden ve vilayetin kendi mallarının gelirlerinden aylık ve yıllık olarak temin edilmesini öngörülür. Bu bütçe vali tarafından hazırlanır, encümende tetkik edilir ve vilayet meclisince tartışıldıktan sonra kabul olunur. Ancak bütçenin yürürlüğe konması idari vesayetin onaylanmasıyla olur. Yine bu onayın özel bir şekli vardır: Bütçe, merkezde Dahiliye Nezareti'nde Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü'nün başkanlığında ve çeşitli bakanlık görevlilerinden oluşturulan karma bir komisyonca incelendikten sonra Vükela Meclisi'nde tetkik ve kabul edilip İrade-i Seniyyeye gelerek yürürlüğe girer.

Görüldüğü üzere vilayet bütçesi, vilayet organlarınca hazırlandıktan sonra merkezin onayından geçmektedir.

Yine bu nizamnameye göre devletin görmesi gereken kamu hizmetlerinin bir kısmını vilayete bırakılmış bu bakımdan devletle vilayet arasında bir iş bölümü yapılmıştır. Bu hizmetlere örnek, göl ve bataklıkların kurutulması, bir kısım sulama işleri gibi bayındırlık; numune çiftlikleri, haralar, fidanlıklar tesisi, ziraat aletleri depoları yapılması, zirai mahsuller ve ehli hayvanlar sergileri açılması, sanayi odaları ve ticaret borsaları ve sergileri gibi iktisat ve ziraat; sağlık ve sosyal yardım gibi kamu hizmetleri gösterilebilir.

Vilayet merkezindeki görevlilerin yapacakları işlerle, maliye ve hukuk işleri ayrıntılarıyla yasada yer almıştır. İdari bölünmede herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Ülke yine vilayet-liva-kaza-nahiye ve köy olmak üzere süregelen bölünme biçimini korumuştur. Vilayet merkezinden vali, vali muavini, mektupçu, defterdar, jandarma, alay komutanı, maarif müdürü, nafia müdürü, ziraat müdürü, defter-i hakanî müdürü, polis müdürü, evkaf müdürü, nüfus müdürü, sıhhiye müdürü ve umur-u ecnebiye müdürü kendi alanlarında hizmet vereceklerdi. Ayrıca vali veya muavini başkanlığında, naib defterdar, mektupçu, maarif müdürü, nafia müdürü, ziraat müdürü ve müftünün yanısıra, seçilecek üyelerden oluşacak Vilayet İdare Meclisi yönetimi ilgilendiren konularda görüşmeler yapıp karara bağlamakla sorumlu tutuyordu. Vilayeti Umum Meclisi de varlığını koruyordu.

Liva yönetimi mutasarrıfa veriliyor, vilayetteki müdürlükler “Memurluk” olarak burada da oluşturuluyordu. Defterdarın yerini muhasebeci alıyor; nafia müdürü, nafia mühendisi oluyordu. Mutasarrıfın başkanlığına Liva İdare Meclisi kuruluyor, bu meclisin Vilayet İdare Meclisi gibi çalışması kararlaştırılıyordu.

Kaymakamla birlikte Kaza İdare Meclisi kaza yönetiminden sorumlu tutuluyor, livadaki memuriyetler bu düzeyde de görevlendiriliyordu. 1913 Nizamnamesinde nahiyelerle ilgili bir hüküm yer almamış; nahiye ve köyler durumlarını aynen korumuşlardır. Bu düzenleme ve vilayet merkezlerinde “Merkez Kazası” kurulması kararlaştırılmış, buraya da kaymakam atanmıştır.

Görüldüğü gibi, 1913 nizamnamesi idari taksimatta önemli bir değişiklik getirmemektedir. 1864’ten beri süregelmekte olan uygulama

ufak tefek değişikliklerle varlığını korumakta, dönemin gerekleri gözönünde tutularak işbölümü genişletilmektedir. İdare Meclislerinin kuruluş ve görevlerinde de bazı yenilikler yapılmaktadır. Örnek olarak Vilayet Umumi Meclislerinin icrai kararlar alıp uygulayabileceği, ancak kararların valinin onayıyla yürürlüğe gireceği belirtilmiştir. Vilayet özel idaresine yer verilmekte, yerel işler ve bu işleri yapacak kimselerin uyacakları kurallar ayrıntılarıyla sıralanmaktadır. Vilayet bütçesi, gelir-giderler, alacak ve borçların neler olduğu ilgili yasada yer almış bulunmaktadır¹³³.

Sonuç olarak, 1876 Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesinde vilayet yönetimindeki tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif ilkesi kabul edilmiş ise de, vilayetın bir mahalli idare teşkilatı, kamu idaresi olarak varlığı ancak 1913 Nizamnamesi ile kabul edilmiştir¹³⁴. Böylece 1913 Nizamnamesi Osmanlı İmparatorluğu'nda vilayet yönetiminde idari adem-i merkeziyeye¹³⁵ son şeklini vermekle beraber, yerel yönetimlerdeki merkezi gücün ağırlığını da ortaya koymaktadır¹³⁶. Nitekim Mehmet Said Halim Paşa hükümet programında 1913 Nizamnamesi için "Bütçeler merkezden tasdik edileceği gibi kavanın ve nizam-ı devlette mugayyır kararlar aleyhine valilerin hakk-ı itirazı vardır. Hülâsa mezuniyetler tevsi'i ve vezaifi tefrik edilmekle beraber Şuabat-ı idare-i memleket üzerinde merkezi hükümetin nezareti ve murakabesi mahfuz tutulmuş, binaenaleyh memleketin vahdet-i idaresi taht-ı temine alınmıştır"¹³⁷ denilmektedir.

¹³³ *Düstur*, Tertibi Sani, C.V, s.187-205.

¹³⁴ Turgut Kılıçer, "Türkiye Mahalli İdaresinde Gelişmeler", *Türk İdare Dergisi*, 1973, Sayı: 344, s.136.

¹³⁵ Onar, a.g.e., C.II, s.711.

¹³⁶ Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, s.207.

¹³⁷ 11 Haziran 1913'te okunmuş olan Mehmet Said Halim Paşa Hükümet Programı için bkz. Güneş, a.g.e., C.I, s. 311-320.

II. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE ADEM-İ MERKEZİYET

1. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE ADEM-İ MERKEZİYET TARTIŞMALARI

1.1. Terminolojik Tartışmalar

Türkçe'de, Fransızca *décentralisation* karşılığı olarak kullanılan adem-i merkeziyet terimi aslında çeşitli yorumlara çekilebilen bir anlamı yansıtmaktadır. Özellikle adem-i merkeziyet teriminin, birbirinin aksi anlayışlarınca yorumlanmış olması çelişmelerin zeminini daha da kolaylaştırmıştır. Kaldı ki bu terimin Osmanlıcadan miras kalmış olması günümüz idari hukukçularının ve siyasi tarih bilimcilerinin değişik yorumlamalarına neden olmuştur. Özellikle II.meşrutiyet döneminde bu konuda çok çeşitli yaklaşım ve yorumların yapılmış olması, bu başlığın incelenmesini zorunlu kılmıştır.

1.1.1. Adem-i Merkeziyeti Tevsi-i Mezuniyet ile Bağlantılı Görenler

Türkiye'de adem-i merkeziyet düşüncesinin en önemli savunucusu durumunda olan Prens Sabahattin adem-i merkeziyeti tevsi-i mezuniyetle bağlı görenlerin başını çekmektedir.

Prens Sabahattin adem-i merkeziyeti Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesine işlerlik kazandırılması olarak görmektedir.¹³⁸ Ona göre "Osmanlı vahdet-i siyasetini" sağlayacak olan adem-i merkeziyet idari

¹³⁸ Sabah, 4 Eylül 1324, s.1.

muhtariyetten farklıdır.¹³⁹ Yine, “eğer meşrutiyet, Meclis-i Mebusan vasıtasıyla, teftiş hakkının merkezde tesisi demek ise, idari adem-i merkeziyet de şüphesiz vilayet umumi meclislerinin vasıtasıyla aynı hakların vilayetlere teşmili demektir”. Açıklamasına ilave olarakta, adem-i merkeziyetin idari olduğunu fakat siyasi nedenlerle de kelimenin değiştirilmeye çalışıldığını belirtmektedir.¹⁴⁰

Yine Prens Sabahattin’e göre “Şu halde adem-i merkeziyet, tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaiften başka bir şey değil. Ancak Tevsi-i mezuniyet, idari adem-i merkeziyetin ismi değil, tarifidir”¹⁴¹ ifadesiyle adem-i merkeziyet ile tevsi-i mezuniyetin bağlantısını kurmaktadır.¹⁴²

Ali Kemal İkdam gazetesindeki Teşebbüs-i Şahsi, Tevsi-i Mezuniyet, Adem-i Merkeziyet başlıklı baş makalesinde ise yine Prens Sabahattin’le aynı paralellikte değerlendirmektedir. Ona göre Kanun-ı Esasi’de ifade edilen tevsi-i mezuniyeti; adem-i merkeziyetle eş görerek, bu kelimenin muhtariyet idare ile karıştırılmaması gerektiğini belirtmektedir.¹⁴³

Adem-i merkeziyeti tevsi-i mezuniyet olarak kabul edenlerden biri de Mustafa Zihni’dir. Adem-i merkeziyeti siyasi açıdan ve idari bakımdan ayıran¹⁴⁴ Mustafa Zihni Bey idari bakımdan adem-i

¹³⁹ İkdam, 18 Ocak 1908, s. 1.

¹⁴⁰ İkdam, 18 Ocak 1908, s. 1

¹⁴¹ Prens Sabahattin, **Birinci İzah**, s. 14.

¹⁴² Nitekim Prens Sabahattin önderliğinde kurulmuş olan Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’nin programın 1. maddesindeki “mevcut vilayetlerin adem-i merkeziyet, tevsi-i mezuniyet usul ve kaidesiyle idaresi esasına müstenit olacaktır” ifadesi yine bu bağlantıyı pekiştirmektedir. Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul: 1959, s. 234.

¹⁴³ İkdam, 23 Ağustos 1324, s. 1.

¹⁴⁴ Mustafa Zihni, **Tevsi-i Mezuniyet**, İstanbul: 1324, s. 5.

merkeziyetin vilayet idaresinde tevsi-i mezuniyeti ifade ettiğini bundan dolayı da Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesinin bunu böyle kabul ettiğini belirtir.¹⁴⁵

Ahmet Nazif, Usulü Aşair adlı eserinde Meşrutiyetin ilanının sonra Prens Sabahattin'in Varyete Tiyatrosundaki konferansına atıfta bulunarak, basında pek çabuk ve pek çok tartışmalara yol açtığını belirterek¹⁴⁶ bu konuda çok şey söylendiğini fakat meselenin açıklığa kavuşmadığını ileri sürmektedir.¹⁴⁷ Ona göre; iki türlü adem-i merkeziyet vardır. Siyasi ve idari adem-i merkeziyettir. Bunların her ikisinde az ya da çok olmak üzere aşırılığı olabilir. Özellikle siyasi açıdan adem-i merkeziyet memleketi parçalamaya götürebileceğinden tehlikelidir.¹⁴⁸

Ahmet Nazif adem-i merkeziyetin ikinci kısmını teşkil eden idari bakımdan adem-i merkeziyeti ise vilayetlerin tevsi-i mezuniyet idaresinde yönetilmesi olarak görmektedir. İdari bakımdan adem-i merkeziyetin, "Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesinde gösterilen tevsi-i mezuniyetten başka bir şey olmadığı muhakkaktır."¹⁴⁹ diyerek görüşünü belirtmektedir.

Bu açıklamalardan yola çıkarak Ahmet Nazif'in Prens Sabahattin'le aynı görüşleri paylaştığı düşünülebilir. Ancak yazarın adem-i merkeziyeti daha geniş bir kavram olarak kabul ettiğini şu satırlar ortaya koymaktadır. "Mısır Hidivliğine idari adem-i merkeziyetin ifradı yüzünden, ulaşımında sağlanamadığı için adeta istiklal derecesinde

¹⁴⁵ Mustafa Zihni, a.g.e. s. 6.

¹⁴⁶ Ahmet Nazif, Usulü Aşair, Dersaadet: 1331, ss. 2-4.

¹⁴⁷ Ahmet Nazif, a.g.e., s. 11.

¹⁴⁸ Ahmet Nazif, a.g.e., s. 12.

¹⁴⁹ Ahmet Nazif, a.g.e., s. 6.

tevsi-i mezuniyetler verildiği cihetle, istibdat ve keyfi idare doğmuştur. İdari adem-i merkeziyetin tefrit kısmı demek olan merkeziyet usulüne gelince, bu usulün memleketimizde en ziyade hüküm sürdüğü zaman son otuz senelik zamandır”.¹⁵⁰

Görüldüğü üzere Ahmet Nazif’in genel anlamda kullanılan yetki genişliğinin karşılığı olarak tevsi-i mezuniyete “istiklal derecesinde tevsi-i mezuniyet” ifadesini vererek, Kanun-ı Esasinin 108. maddesiyle sınırlandırmadan kanun koyucunun üstlenmiş olduğu görevle, idari yetki genişliğinin olumlu ya da olumsuz sınırlarını aşabileceğini göstermektedir.

Adem-i merkeziyeti tevsi-i mezuniyetle bağlantılı görenlerden biri de Muslihiddin Adil’dir. O mutlak bir merkeziyete meşrutiyetin izin vermeyeceği, meşrutiyet yönetimi için uygun olanın idari bakımdan adem-i merkeziyet olduğu görüşündedir.¹⁵¹ Ancak “adem-i merkeziyetin- ki décentralisation karşılığıdır-mutlak bir surette istimali siyasi adem-i merkeziyete yol açtığından bu şekilde tevsi-i mezuniyet demek daha münasiptir. Zaten Kanun-ı Esasımız de bunu kabul ve teşvik etmiştir”¹⁵² ifadesiyle siyasi endişelerin etkisiyle Muslihiddin Adil adem-i merkeziyete tevsi-i mezuniyet demenin daha doğru olacağı görüşündedir.

1.1.2. Adem-i Merkeziyeti Tefrik-i Vezaif ile Bağlantılı Görenler

Kanun-ı Esasi’nin 108. maddesinde kullanılan “tefrik-i vezaif” terimi adem-i merkeziyet ya da tevsi-i mezuniyet kadar tartışma konusu

¹⁵⁰ Ahmet Nazif, a.g.e., s. 6.

¹⁵¹ Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 338.

¹⁵² Muslihiddin Adil, a.g.e., s. 339.

olmasa da bu terim konusunda çeşitli açıklama ve yorumların olduğu görülmektedir. Nitekim bu tartışmalar tefrik-i vezaifin adem-i merkeziyeti yansıttığı konusunda odaklanmıştır.¹⁵³

Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyelerinden olan Lütfi Fikri¹⁵⁴, vilayetin idaresinde tevsi-i mezuniyet kavramının yeterli olamayacağını bundan dolayı kendilerinin fırka programına tefrik-i vezaif ifadesini ilave ettiklerini şöyle açıklamaktadır: “Buna biz Kanun-ı Esasi’mizin 108. maddesinde tefrik-i vezaif tabirini ilave ederiz ki, umûr-ı hususiye-i vilayet hakkında mahâllerine salâhiyyet tevdi etmekten ibaret olabilmesine nazaran müteferri bir ıstılâh-ı tâlî hükmündedir”.¹⁵⁵

Yine iki gün sonraki bir yazısında tevsi-i mezuniyetin tefrik-i vezaifle birlikte ancak fransızca karşılığını décentralisation (adem-i merkeziyet) denk geldiğini belirtmektedir.¹⁵⁶

II. Meşrutiyet döneminde “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanun Layihası” üzerinde çalışmış olan encümen raporunda Kanun-ı Esasi’nin 108. maddesi hatırlatıldıktan sonra: “takdim olunan kanun lahiyası bu maddenin emrettiği nizam-ı mahsusundan başka bir şey değildir” dedikten sonra tevsi-i mezuniyeti şöyle tanımlıyor: “Encümenimizin fikrinde tevsi-i mezuniyet devairi merkeziye kudreti karar ve icrasından bir kısmını maiyet memurlarına tevdi eylemektedir... Tevsi-i

¹⁵³ 1949 yılında T.B.M.M. de İl Özel İdaresinin kanunlaştırılması ile ilgili tartışmada, Komisyon Sözcüsü Akif Eyidoğan (Kars): “Adem-i merkeziyet; efendim Mithat Paşa 93 Kanun-ı Esasi’sisini yaparken Abdülhamid’e karşı adem-i merkeziyet diyememiş “tefrik-i vezaif” demiş. Tefrik-i vezaif nedir? Ordu, donanma, hava kuvveti, savunma, adalet, gümrük ve saire gibi hizmetleri ayırdıktan sonra diğer maarif gibi, nafia gibi, ziraat, iktisat ve saire gibi hizmetlerdeki mahalli idareler başlıca bunlarla alâkalıdır. T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 27/5/1949, C. 19/2, s. 946.

¹⁵⁴ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, C.I, s. 278.

¹⁵⁵ *Tanzimat*, 23 Nisan 1327, s. 1.

¹⁵⁶ *Tanzimat*, 25 Nisan 1327, s. 1.

mezuniyet memurun kabili tatbiktir.”¹⁵⁷

Bu ifadeden anlaşıldığı üzere tevsi-i mezuniyet açıkça merkeziyet usulünün bir uygulama derecesinden ibarettir.

Ancak encümen raporunda tefrik-i vezaifin adem-i merkeziyetle ilişkili olduğu ve hatta yapılan tanımlarda bunu onayladığını görmekteyiz. Raporda “tefrik-i vezaif bil’akis ahaliye taallûk eder”¹⁵⁸ ifadesinden sonra bir devlette hükümetin yüklenmiş olduğu görevlerin önemine göre taksimini yaptıktan sonra bunların bir kısmını ihtiyaç derecesine göre vilayetlere ve belediyelere bırakılması olarak tanımlamaktadır. Görüldüğü gibi bu tanım; (tevsi-i mezuniyeti merkeziyetle ilişkili görürken) tefrik-i vezaife daha bağımsız bir anlam yüklemektedir.

Yine Encümen mazbatasındaki ifadesiyle “Tabakatı kesirei halkın idarei-i hükümete iştirakları yalnız dört senede bir mebus intihabı için rey vermek, dört sene müddetince Fındıklı Sarayının müzakeratı siyasiyesine atfı enzar ile iktifa etmekle raddesinde kalırsa memleketimizde tekamülü siyasi pek geç vaki olacağı gibi”, meşrutiyete bağlılık da gelişmeyecektir. Buna ilave olarak bundan dolayı mahalli işlerin yürütülmesi için halk söz sahibi olmalıdır görüşünü eklemektedir.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Meclis-i Mebusan Levâiyih ve Tekâlif-i Kanuniyye ve Encümen Mazbatası, D.1, İçt. 3, s. 56.

¹⁵⁸ Meclis-i Mebusan Levâiyih ve Tekâlif-i Kanuniyye ve Encümen Mazbatası, s. 56. Cumhuriyet Döneminde 1929 tarihli mazbatada ise: “İşte gerek karar iktihazı ve gerek memur tayini hususunda merkezin selâhiyyetlerinden bir kısmını kanun ile taşra idarelerinin başına devlet reisinin mümessili ve hükümetin icra vasıtası olarak bulunan vilaye verilmesi tevsi-i mezuniyet = Déconcentration dır. Tefrik-i vezaife gelince; hükümetin umumi vezaifinden siyasi olanların merkeze hasriyle siyasi mahiyeti bulunmayanlarını vilayet ve Belediyelere veren bu suretle halkın iştirâkini (memleketin memleket tarafından idaresini) temin eder. İdari adem-i merkeziyet usulü” olduğu belirtilmektedir. T.B.M.M. Zb. C., C. 10, d. 3, İçt. 2, s. 98.

¹⁵⁹ Meclis-i Mebusan Levâiyih ve Tekâlif-i Kanuniyye ve Encümen Mazbatası, s. 57.

Encümen raporunda siyasi ve toplumsal yönden önemli olan “tefrik-i vezaif” değil tefrik edilecek vezaif”tır¹⁶⁰ ifadesiyle mahalli işlerle merkeze ait işlerin ayrılması gerektiğinin önemini vurgulamaktadır.

1918 yılında adem-i merkeziyet üzerine arka arkaya iki makale yayınlamış olan E. Bedri¹⁶¹ Kütahya Mebusu Ferit Beyin kaleme almış olduğu Encümen Mazbatasının tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif ile ilgili tanımlarını onayladığını belirtir¹⁶². Ancak kendisini daha net bir çizgiyle adem-i merkeziyetin tanımı konusunda son noktayı koymak istediğini görmekteyiz. Ona göre Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesindeki tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif ifadesinin tamamıyla adem-i merkeziyetle eş anlamlı olduğunu vurgulamaktadır.

Buna delil olarakta 1876 Kanun-ı Esasi'nin batılı büyük devletlere gönderilmiş olan Fransızca tercümesinde 108. maddedeki tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif'in ifadesinin karşılığı olarak décentralisation idari teriminin kullanılmasını göstermektedir. Nitekim burada tevsi-i mezuniyete tefrik-i vezaifin eklenmesiyle bu anlama geldiğini belirtmektedir. Yine ona göre; tefrik-i vezaif, bir devlette hükümetin üstündeki yükünün ihtiyaca göre vilayetteki belediyelere bırakılması şeklinde tanımlarken¹⁶³ adem-i merkeziyetin tefrik-i vezaifle bağlantısını bu şekilde kurmaktadır.

¹⁶⁰ Meclis-i Mebusa Levâiyih ve Tekâlif-i Kanuni'ye ve Encümen Mazbatası, s. 58.

¹⁶¹ E. Bedri'nin İçtihad'da yayınlanan birinci makale “Adem-i Merkeziyet I”, 7 Teşrin-i Sani 1918, s. 2782-2784, “Adem-i Merkeziyet II” 14 Teşrin-i Sani 1918, s. 2799-2801.

¹⁶² İçtihad, 7 Teşrin-i Sani 1918, s. 2782.

¹⁶³ İçtihad, 14 Teşrin-i Sani, 1918, s. 2800.

1.1.3. Adem-i Merkeziyeti Tevsi-i Mezuniyet ile Bağlantılı Görmeyenler

Kanun-i Esasi'nin 108. maddesinde bulunan "tevsi-i mezuniyet" ifadesinin özellikle Prens Sabahattin ile Hüseyin Cahit arasında polemik konusu olduğu bilinmektedir.

Hüseyin Cahit tevsi-i mezuniyetin adem-i merkeziyet ile ilişkisi olmadığını en önemli savunucularından biridir. Nitekim ona göre "meşrutiyet idare-i hükümette ahalinin nezâret etmesi demektir, bu ise Meclis-i Mebusan ile temin olunur. Tevsi-i mezuniyet ile değil" ifadeyle bu konuda Prens Sabahattin'e cevap vermektedir. Yine adem-i merkeziyetin imparatorluğa götüreceği idari muhtariyetten ibaret olduğunu da makalesine ilave etmektedir.¹⁶⁴

Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesindeki tevsi-i mezuniyeti bugünkü anlamına yaklaşılarak (yani yetki genişliği anlamında) yorumlayan Mustafa Şeref ise, şu açıklamayı yapmaktadır: Adem-i merkeziyet memurların tayin işini, seçim yoluyla ahaliye terk edilmesi, genel hizmetlerin yerine getirilmesinin de bu seçilmişlere verilmesi olarak¹⁶⁵ gördükten sonra bu şekildeki karar alabilme yetkisi ise; somut ve bağlayıcı işlemler yapabilmeyi gerektirir demektir. Kolluk görevini yürütebilmek için az çok silahlı bir kuvvete sahip olma ayrıcalığı tanınırsa, federalizmin ortaya çıkacağını eklemektedir. Mustafa Şeref'e göre; idari bakımdan adem-i merkeziyetin mantıki ve doğal sonucu "federalizm, yani tefrik ve inkısamı saltanattır".¹⁶⁶

¹⁶⁴ **Tanin**, 6 Eylül 1324, s. 1.

¹⁶⁵ Mustafa Şeref, **Hukuku İdare-i Vilayet**, Dersaadet: 1329, s. 28.

¹⁶⁶ Mustafa Şeref, **a.g.e.**, s. 29.

Mustafa Şeref “Hukuku İdare-i Vilayet” adlı eserinde siyasi endişelerini de ekleyerek 108.maddenin adem-i merkeziyetle ilgili olmadığını merkeziyetin ılımlı bir derecesi olduğunu vurgulamaktadır.¹⁶⁷

Bundan dolayı kendisi; hükümet merkezinin seçip vilayetlere göndermiş olduğu memurların genişletilmiş yetkiyle görev yaptıklarını bunun da merkeziyetle bağlantılı olduğunu nitekim bu yetkiye de déconcentration (tevsi-i mezuniyet) dediğini sonuç olarak belirtmektedir.¹⁶⁸

Maarif Nazırı Emrullah adem-i merkeziyetin tevsi-i mezuniyetle ilişkisine daha çok politik bakmaktadır. Ona göre adem-i merkeziyette “mahalli hususi işlerde merkez yok”tur demek; hiçbir merkeze bağlanmamak, “saltanatı milliye nazariyesini” mahalli idarelerde -karye ve nahiyelerde- uygulamak, “her karye ve nahiyenin kendi hususi işlerine hakim” olması, yani “kendi işlerinde hiçbir taraftan vesayet kabul etmemek, hiçbir taraftan emir almamak demektir.” Yine adem-i merkeziyet, ki tam anlamıyla budur, diyerek “memlekette vahdeti siyasiyesinin” vazgeçilmez şartı olan “vahdeti idariyeyi esasında ihlâl eder”¹⁶⁹ görüşündedir.

Buna karşın Maarif Nazırı, siyasi birliğin idari birlikle beraber istenmesi söz konusuysa “makul olan tevsi-i mezuniyettir”¹⁷⁰ ifadesini

¹⁶⁷ Mustafa Şeref, a.g.e., s. 29.

¹⁶⁸ Mustafa Şeref, a.g.e., s. 29. Mustafa Şeref 1929 yılında TBMM’deki “Vilayetlerin Umumi İdaresi Hakkındaki Kanun” görüşmelerinde aynı görüşlerini tekrarlamaktadır. Mustafa Şeref B. (Burdur): “İşte tevsi-i mezuniyet idareye verilen takdir selahiyetinin işin mevkiinde, teşebbüsün bulunduğu yerde kullanılması esasını temin eder” ilaveten “Yalnız şu noktayı arzedeceğim ki tevsi-i mezuniyet kat’iyen merkeziyettir.” T.B.M.M. Zb. C., C. 10, D. 3, İqt. 2, s.

¹⁶⁹ Maarif Nazırı Emrullah, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Bin Üçyüz Yirmi Yedi Senesi Dördüncü Konferansında Tanzim Olunan Programa Dair İzahname*, Konstantineye; 1330, s. 54-55.

¹⁷⁰ Maarif Nazırı Emrullah, *İzahname*, s. 48.

kullanarak tevsi-i mezuniyet idari bütünlüğü sağlayıcı olduğunu açık olarak belirtmektedir. Dolayısıyla ona göre; ülke bütünlüğünü engelleyici adem-i merkeziyet ile bütünlüğü sağlayan, tevsi-i mezuniyet arasında büyük fark vardır.

Sonuç olarak termonolijik açıdan incelediğimiz bu tartışmada, adem-i merkeziyetin yorumlanması konusunda kişilerin daha çok siyasi görüşleri ve bundan kaynaklı endişelerinin etkili olduğu ve bu paralellikte değerlendirdikleri görülmektedir.

1.2. Basındaki Tartışmalar

Adem-i merkeziyete dayalı bir yönetim sisteminin en önemli temsilcisi ve savunucusu hiç kuşkusuz Prens Sabahattin'dir. O'nun adem-i merkeziyet görüşleri özellikle imparatorluğun dağılma döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından hiç de hoş karşılanmamış, en çok eleştiri alan yönü de bu olmuştur.

Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti muhtariyet ya da muhtariyete yaklaşan her türlü çözüm yoluna karşı idi. Çünkü bir bölgeye muhtariyet vermek çok kere söz konusu imparatorluk köşesinin er geç imparatorluktan kopmasıyla sonuçlanıyordu. Adem-i merkeziyet düşüncesi de sanki bütün imparatorluğu kapsayan bir bölgelilik ya da muhtariyeti beraberinde getiriyordu.¹⁷¹

Prens Sabahattin'in Terakki gazetesinde yayınlanmakta olan adem-i merkeziyet ile ilgili görüşlerine karşı; Bahattin Şakir Bey'in, Şura-yi Ümmet gazetesindeki yazısında, imparatorluğun yönetimine sürekli

¹⁷¹ Sina Akşin, "31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası", Ank. Üniv. S.B.F.D., C.XXVII, 1972, s.543.

olarak yabancı devletlerin karıştığını belirttikten sonra, ülkenin nereden yönetildiğini kendisine sormaktadır. Prens Sabahattin'e yönetim merkezinin belli olmadığı bir ülkede, çözüm olarak açık bir adem-i merkeziyet yönetimi istemenin yanlış olacağını söylemektedir.¹⁷²

Özellikle meşrutiyetin ilanından önce başlayan tartışmalar II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden kısa bir süre sonra, Prens Sabahattin'in ülkeye dönmesiyle, adem-i merkeziyet ile ilgili görüşlerinin basındaki tartışması yoğun bir şekilde devam etmiştir.

Hüseyin Cahit, 4 Eylül 1908'de Tanin gazetesinde çıkan bir yazısında, "Evvelki gün şehrimize muvasalat eden Sabahattin Beyin riyaset ettiği hey'et rehber-i hareket olarak teşebbüs-i şahsi, Meşrutiyet, adem-i merkeziyet esaslarını kabul etmişti." dedikten sonra makalede Prens Sabahattin'in görüşlerini tahlile geçer. "Teşebbüs-ü şahsi fikrinin en anlaşılacak, basit manası herkesin sırf kendi şiddet-i azim ve iktidarına güvenip kendisine, vatanına nafi olacak teşebbüsata atılmasında hükümetin muavenet beklenememesinden ibarettir." tanımını yaparak bunu onayladığını belirtir.¹⁷³

Ancak Hüseyin Cahit, teşebbüs-i şahsiyi adem-i merkeziyet ile ilişkili görerek imparatorluğa uygulamaya kalkmanın Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya götüreceği kanısındadır. Yine bu makalede adem-i merkeziyet ifadesiyle, vilayet meclislerinin oluşturulması ve liva nizamnamesinin uygulanması kast ediliyorsa karşı olmadıklarını hatta bu konuda kendilerinin kanun hazırlamakta olduklarını belirtmektedir.¹⁷⁴

¹⁷² Şura-yi Ümmet, 1 Haziran 1907, s.3.

¹⁷³ İkdam, 20 Ağustos 1234, s.1.

¹⁷⁴ Tanin, 22 Ağustos 1324, s.1-2.

Yine adem-i merkeziyetin destekleyicilerinden olan Ali Kemal, 5 Eylül 1908 tarihli bir makalesinde: “Kanun-ı Esasi’imizde tevsi-i mezuniyet dediğimiz adem-i merkeziyete gelince; evvel emirde bu kelimeyi muhtariyet-i idare ile karıştırmamalıdır, günahtır. Adem-i merkeziyet - décentralisation- başka, muhtariyet -autonomie- yine başkadır.” demektedir.¹⁷⁵

9 Eylül 1908 tarihli Tanin gazetesinde “Sabahattin Beyefendiye” ithaf edilen “Bir Muhavere” adlı “Müştak” imzalı makalede “Bugün korkunç şeyler işitiyorum Tevsi-i mezuniyet’in manay-ı içtimaiyeden manay-ı siyasiye doğru ilerletilmek istendiği yolunda rivayetler, telaşlar, heyecanlar, mütehalif ve mütebayın mülahazalar, Ermenlik, Rumluk, Bulgarlık, Türklük, münaferet-i kavmiye, tezd-ı menafi sözleri birçok ağızlarda dolaşüyor” cümlesiyle ortada dolaşan tartışmaların boyutunu ortaya koyarak Prens Sabahattin’den bir açıklama yapması gerektiği kanısıyla, makaleye son verilmektedir.¹⁷⁶

Bunun üzerine Sabahattin Bey 16 Eylül 1908’de sorulara cevap niteliğinde Varyete Tiyatrosu’nda bir konferans vermiştir. Bu konferansın konuşmaları Sabah Gazetesi’nde yayınlanmıştır. Prens Sabahattin, adem-i merkeziyetin siyasi ve idari adem-i merkeziyet olarak iki türlü olduğunu belirttikten sonra kendisinin onayladığı yönetimin ise kontrolün vilayetlerde olmasını öngören bir sistem olduğunu, bunun da Kanun-i Esasi’nin 108. maddesine işlerlik kazandırmak demek olduğunu belirtir.¹⁷⁷

¹⁷⁵ İkdam, 23 Ağustos 1324, s.1.

¹⁷⁶ Tanin, 27 Ağustos 1324, s.1.

¹⁷⁷ Sabah, 4 Eylül 1324, s.1.

Adem-i merkeziyetin tevsi-i mezuniyetten başka birşey olmadığını belirten Prens Sabahattin, vilayetlerde meclis-i umuminin bulunması gerektiğini söylemektedir. Konferansta Mithat Paşa'yı hatırlatarak "İşte adem-i merkeziyet usulünü bizden çok evvel düşünen bu zat bugün hâbgah-ı ebedisinden onu talep ediyor. Bizde O'nun eserine devam etmeyi talep ediyoruz. İşte bu tafsilata göre adem-i merkeziyet denilen şey muhtariyet idare değildir, kat'iyyen değildir!"¹⁷⁸ sözleriyle eleştirilere cevap vermektedir.

Konferanstan sonra Hüseyin Cahit, Adem-i Merkeziyet başlıklı bir makale yayımlar: "Sabahattin Beyefendi'nin geçen gün Varyete Tiyatrosu'nda meslek-i siyasi ve içtimailerine dair verdikleri konferans cidden şayanı dikkat idi" cümlesiyle yazısına başlayan yazar, "Sabahattin Bey, adem-i merkeziyetin tevsi-i mezuniyetten başka bir şey olmadığını söylüyor" diyerek yazısına devam eden H.Cahit Bey Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesine değinir: "Bu halde Sabahattin Bey'in programındaki adem-i merkeziyet tabiri Kanun-i Esasi'de mevcut bir tabirin şekli diğeri demek oluyor, teşebbüs-i şahsi bir programa nasıl girer" sorusunu sorarak teşebbüs-i şahsinin bir millette anında oluşmasını beklemenin yanlış olduğunu, bunu meydana getirmek için çalışmak gerektiğini yazmaktadır. Hüseyin Cahit adem-i merkeziyetin muhtariyet-i idare tarzında anlaşılması nedenini programın dışardan ithal edilmiş olmasına bağlayarak endişesini dile getirmektedir. Bu yüzden de Türklerin dışında diğeri Osmanlı unsurlarının Sabahattin Bey'e yakınlık göstermesinin nedeninin bu olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁹

Hüseyin Cahit, Prens Sabahattin'in ifade ettiği tevsi-i mezuniyetin, Kanun-ı Esasi'nin belirttiği 108. maddesinin dışına çıktığını söylemektedir. Halkın yönetimi denetlemesi için adem-i merkeziyetin gerekli

¹⁷⁸ Sabah, 4 Eylül 1324, s.1.

¹⁷⁹ Tanin, 6 Eylül 1324, s.1.

olmadığını meşrutiyet yönetimi içinde Meclis-i Mebusan'ın bu görevi zaten üstlendiğini vurgulamaktadır.¹⁸⁰

Prens Sabahattin ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Açık Mektuplar: Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah adındaki yayınında sekizinci mektupta Meclis-i Mebusan'ın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir şubesi gibi çalıştığını ima ederek devletin yönetiminin denetlemesi en önemli görevin vilayet meclislerine düştüğünü belirtmektedir.¹⁸¹

Yine 1914'de yayınlanan "Kırmızı Kitap İttihat ve Terakki Adem-i Merkeziyet" adlı kitapta dönemin önde gelen kişilerine, adem-i merkeziyet hakkındaki görüşleri sorulmuş ve yanıtlarına da yer verilmiştir.¹⁸²

Selanik Valisi Hasan Kazım Bey, Türkiye'nin büyüklüğünü ve hakimiyetini kabul eden hiçbir Türk'ün "adem-i merkeziyetten söz etmeyeceği" cevabıyla görüşlerini özetlemektedir.¹⁸³

Darülfünun hocalarından Ahmet Mithat, tevs-i mezuniyet ile adem-i merkeziyet adlarının gerçek içerikleri belirtilmeden bir hüküm vermenin yanlışlığına değindikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun içeriği belli olmayan bir adem-i merkeziyet kabul etmesinin taraftarı olmadığını belirtmektedir. Ancak tüm işlerin bir düzen içinde ayrılarak belediyelere daha rahat çalışmaları için yetkilerin verilmesi gerektiğini ve bütün işlerin İstanbul'a bağlanarak çözüme kavuşturulmasının da taraftarı olmadığını ifade etmektedir.¹⁸⁴

¹⁸⁰ Tanin, 6 Eylül 1324, s.1.

¹⁸¹ Prens Sabahattin, Üçüncü İzah, s.124.

¹⁸² M. Bedri, Kırmızı Kitap: İttihat ve Terakki, Adem-i Merkeziyet, Dersaadet: 1330, s.45-55.

¹⁸³ M. Bedri, a.g.e., s.46.

¹⁸⁴ M. Bedri, a.g.e., s.49-50.

Damat Ferit Paşa ise adem-i merkeziyet ile ilgili soruya verdiği cevapta daha önce Kanun-ı Esasi'nin değişikliği için Meclis-i Ayan'daki ifadesinin tekrarına değinerek adem-i merkeziyetin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan milletlerin ayrılıkçı tutumlarına cesaret verici olduğunu belirterek devleti parçalamaya götüreceği düşüncesiyle karşı olduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁵

Dönemin hukukçularından Zöhrab Efendi, 20. yüzyılın olaylara objektif bakmak yüzyılı olduğunu belirterek, tüm merkeziyet ile ilgili yönetilen devletlerin adem-i merkeziyete doğru gittiğini, adem-i merkeziyetle yönetilen devletlerin hiçbirinin ise merkeziyete geçmediğini söylemektedir. Avrupa'daki tüm devletlerin buna yöneldiğini, Brezilya'nın bile birleşmiş hükümetlerle yönetildiğini belirten Zöhrab Efendi, merkeziyetten adem-i merkeziyete geçişin kaçınılmaz olduğunu söylemiştir.¹⁸⁶

Görüldüğü üzere adem-i merkeziyet tartışmalarında adem-i merkeziyeti savunanlar; ülkenin bir bütün halinde korunarak, yerel yönetimlerin hareket serbestliği halinde olmasını, ülkenin içinde bulunduğu durumdan çıkış için bir yol olarak görmektedirler; karşıt görüşler ise bu adem-i merkeziyetçiliğin ülkeyi parçalamaya götüreceği kanısındadırlar.¹⁸⁷

¹⁸⁵ M. Bedri, a.g.e., s.50.

¹⁸⁶ M. Bedri, a.g.e., s.51-53.

¹⁸⁷ G.C. Scalieri İmparatorluk içindeki adem-i merkeziyet tartışmalarına kendi görüşünü de katarak şöyle açıklık getirmektedir: "Adem-i merkeziyet endişesini, bazıları adem-i merkeziyeti yeni hükümet sistemi, ayrılıkçı bir sistem veya en azından ayrılıkçı fikirlere yol açan bir sistem olduğuna inanır veya inanmak ister. Bu gibi idari adem-i merkeziyet, zorunlu olarak siyasi adem-i merkeziyete gider de denir. İdari adem-i merkeziyet ilkelerinin uygulanması, milli, medeni ve dini bakımdan homojen olmayan bir devlette siyasi adem-i merkeziyete sürükleyen bir tehlike arz etmektedir." G.C. Scalieri, **La Régération Constitutinnelle Décentralisation et La Réforme Administrative**, Constantinople: 1911, s. 3.

2. SİYASİ DÜŞÜNCE AKIMLARINDA ADEM-İ MERKEZİYET

2.1. Osmanlıcılık

Özellikle Fransız İhtilali'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarından başlıcası haline gelen çeşitli unsurların bağımsızlık hareketlerini ve imparatorluktan kopma çabalarını, her türlü etnik milliyetin üzerinde Osmanlılık kavramı yaratarak önlemeye çalışan siyasi düşünce hareketine "Osmanlıcılık" denilmektedir.¹⁸⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlettiği topraklar üzerinde çeşitli din ve etnik kökenlere bağlı çok sayıda grubun bulunmasından dolayı bütün bu grupları Osmanlı siyasal sisteminin oluşturduğu bir denge içinde örgütlemiştir.¹⁸⁹ Bunu da Osmanlı yöneticilerinin "millet sistemi" adını verdikleri bir sistem içinde yapmaya çalışmışlardır.¹⁹⁰

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar, yenilgilerle sonuçlanan savaşlar ve Fransız İhtilali'nin etnik unsurlar üzerindeki etkisi gibi nedenler imparatorluğun çöküşünü hızlandırmıştır. Bu kötü gidişatı durdurmak için imparatorlukta yaşayan tüm etnik grupları Osmanlılık bilinci etrafında birleştirmeye çalışarak bir siyasal millet yaratma çabası Tanzimatla başlatılmıştır.¹⁹¹

¹⁸⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: 1987, s. 93. Enver Kartekin bu akımın Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri uygulanmaya çalışıldığını belirtmektedir. Enver Kartekin, *Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi*, İstanbul 1981, s. 47.

¹⁸⁹ Cevdet Küçük, "Osmanlılarda Millet sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul: 1985, s. 1006.

¹⁹⁰ Buradaki Millet terimi bizim bugün kullandığımız anlama gelmeyip "dinî cemaat" anlamındadır. Bkz. Bilâl Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul: 1992, s. 15 v.d.

¹⁹¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: 1979, s. 37-38.

I. Jön Türk Hareketi tarafından da bu düşüncelerin devam ettirildiği görülmektedir. Yeni Osmanlıların pek çok konuda birbirinden farklı düşünmelerine karşın tümünün “Osmanlılık” konusunda fikir birliği içinde olduğu görülmektedir.¹⁹² Osmanlılığın temel sloganı olarak adlandırılan “İttihad-ı Anasır” düşüncesinin azınlık uluslar dışında hiçbir aydınının karşı çıkmadığını görmekteyiz¹⁹³.

Nitekim 1876 Kanun-ı Esasi'nin, tamamen bir Osmanlılık düşüncesinin ürünü olduğunu da söyleyebiliriz.¹⁹⁴

Kanun-ı Esasi'ye göre, Osmanlı devletinin tabiiyetinde bulunan kişiler hangi din ve mezhepten olursa olsunlar, hepsinin Osmanlı olduğu, şahsi hürriyetlerine sahip buldukları, din ve mezhep işleri dışında kanun önünde hak ve görev yönlerinden eşit oldukları tespit edilmiştir.¹⁹⁵

Yine I.Meşrutiyetin ilanı ile oluşturulan Meclis-i Mebusan ile “İttihad-ı Anasır” fikrinin uygulamaya geçirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Meclis-i Mebusan'ın I. Devresinde parlamentonun 72'si müslim 50'si gayrimüslim mebusan oluşturulmuştur.¹⁹⁶

I. Meşrutiyet Döneminde Meclis-i mebusanda Osmanlılık fikrine önem verildiği görülmektedir. Örneğin: Vasilâki Bey (İstanbul): “mademki hepimiz Osmanlıyız ve mademki Osmanlılar'ın beyninde

¹⁹² Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi (Makaleler 4)*, İstanbul: 1991, s. 85-87.

¹⁹³ İnyetullah Özkaya, *Osmanlılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti*, İstanbul: 1952, s. 31.

¹⁹⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul: 1996, s. 99.

¹⁹⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Ankara: 1995, s. 496.

¹⁹⁶ I. ve II.Meşrutiyet Dönemi'ndeki ayan ve mebusan meclislerinin üyeleri için bkz. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II.Meşrutiyet*, T.B.M.M. Vakfı Yay., Ankara: 1998, s. 1-20.

fark yoktur mezhepleri, camilerde, kiliselerde aramamalı” (...) “burada hepimiz Osmanlıyız, hepimiz, bir vücuduz”¹⁹⁷ demektedir.

Meclis-i Mebusan’ın dağıtılması, Kanun-i Esasi’nin rafa kaldırılmasıyla İmparatorluk’ta istibdat dönemine geçilmiş, Padişah II. Abdülhamit Osmanlılık düşüncesi yerine İslamcılık düşüncesini benimsemiştir.¹⁹⁸

İstibdat yönetimine karşı olarak kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nde de Osmanlılık görüşüne önem verildiği görülmektedir.¹⁹⁹

Özellikle bu dönemde “İttihad-ı Anasır”ın ne şekilde sağlanacağı konusunda önemli tartışmaların olduğunu görmekteyiz. Bilindiği üzere 4 Şubat 1902 kongresinde Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmaması konusunda merkezîyetçiliği savunan Ahmet Rıza ile adem-i merkezîyetçiliği savunan Prens Sabahattin arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır.

Özellikle gayrimüslim tebaanın yoğunlukta olduğu bölgelerde verilen imtiyazların sonucunda Osmanlı İmparatorluğu’ndan kopmalar olduğu görüşüyle konuya yaklaşan İttihat Terakki Cemiyeti vilayetlerin

¹⁹⁷ Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan. 1293 = 1877*, C.I, İstanbul: 1940, s. 85, Ahmet Muhtar Efendi (Erzurum): “Biz şimdi Osmanlı olmadık, ta altı yüz seneden beri Osmanlı oğlu Osmanlıyız. Bu Osmanlılık namını Kanun-ı Esasi’de veliyy-ün-nimetimiz padişahımız teyemmünen tekrar buyurdular”. Us, a.g.e., C. I, s. 167.

¹⁹⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 539.

¹⁹⁹ Osmanlı Gazetesi’nde, “Mill-i Osmaniye’nin ittihadı, devletimizin tamamîyet-i mülkiye ve adem-i taksimi, hânedan-ı Osmaniye’nin idâme-i hükümeti, din ve millet tefrik olunmaksızın kavanin önünde müsavât, müstakil muhakiminin teşkili, hürriyet-i vicdan, milletvekillerinin kavanin müzakeratına ve hususile bütçenin tasdikine iştiraki, Kanun-ı Esasi ve kavanin-i mevcudenin tamamîyle icrası ve muahedatariyet”ten söz edilmektedir. *Osmanlı*, 15 Haziran 1899, s. 1.

yönetiminde yabancıların müdahalesine de karşı çıkmıştır.²⁰⁰

İmparatorluk içinde ıslahat yapılması taraftarı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti yayın organı Şura-yı ümmet'te "Bu ıslahatı her vakit söylüyoruz, vilayetler bir idare-i mümtaze veya cumhuriyet ilanı gibi devletin hal-ı asaliyesine zarar getirecek şeyler" in de taraftarı olamazlar. Yine buna ilave olarak; "müslüman vatandaşlarımız bu saltanata kuvva-i bir his-i diyanet ve sadakâtla merbut olduklarından Osmanlı devletinden ayrılmamak için idare-i zalimenin zulmüne tehammül edebilir ki lakin tebaayi Osmaniye yalnız Müslümanlardan mürekkebe değildir. Birçok Hıristiyan tebaası da vardır. Bazı yerde anasır-ı Hıristiyanıye pek kesretli ve kuvvetlidir" denildikten sonra "bütün Osmanlılar sürekli bir saadet ve emniyet altında bulundurmak için her tarafta icra-i adalet ve hakkaniyete fevkâlade itina etmek bize mutlak lazımdır"²⁰¹ ifadesiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmaların önlenebileceği belirtilmektedir.

Prens Sabahattin de Osmanlıcılık düşüncesine bağlı kalıp "Osmanlı Devleti, Osmanlılarındır"²⁰² parolasından yola çıkarak "Vilayet umumi meclisleri ile vilayetlerin her tarafında murakabeyi kökleştireceği için Osmanlıları Osmanlı Devleti'ne kalben bağlayacak milli ticaretimize sürekli bir genişlik vererek harice karşı birlik halinde hareket lüzumunu izhar ve bu sayede kavmiyet rekabetlerini söndürmeye en

²⁰⁰ Sina Akşin, **100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul: 1980, s. 45 - 46. "Mekadonya Meselesi" başlıklı bir malakede Kosova, Selanik, Manastır vilayetlerinde ıslahat yapılmasını Bab-ı Aliye teklif eden, batılı büyük devletler adına, Avusturya ve Rusya'nın Makedonya'nın adeta bağımsızlığını sağlama iddialarına kadar götürdükleri yazılmaktadır. **Osmanlı**, I. Kanun-ı sani 1903, s. 6.

²⁰¹ **Şura-yı Ümmet**, 7 Haziran 1902, s. 1-2.

²⁰² Prens Sabahattin, **Teşebbüs-i Şahsi ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah**, Dersaadet: 1324, s. 9.

kuvvetli bir vasıta teşkil edeceğini idari adem-i merkeziyetin, siyasi merkeziyeti temine vasıta olarak Osmanlı vahdetini ân-beân artıracak bir kuvvet olacağını belirtir”.²⁰³

Görüldüğü üzere Osmanlılık düşüncesi, ele alınışı bakımından farklılıklar göstermektedir. Zira imparatorluktan kopmaların Osmanlılık ideolojisi ile engellenebileceğini savunan bu düşünce akımı savunucuları arasında görüş ayrılıkları olmuştur. Doğal olarak bu durum adem-i merkeziyet düşüncesine de yansımıştır. Nitekim, İttihat ve Terakki Cemiyeti adem-i merkeziyete karşı tavır almışken Prens Sabahattin ve taraftarları adem-i merkeziyeti tek çözüm yolu olarak benimsemişlerdir.

Buna karşın yine Türk aydınlarınca yapılan bilimsel araştırmalar ile Osmanlılığın ülkeyi kurtarmayacağı sonucuna varılmıştır. Örneğin Yusuf Akçura, tarihsel oluşumlardan yola çıkarak Osmanlılığın olanaksızlığını kanıtlamaya çalışmıştır. Bu konuda “Osmanlı milleti meydana getirmekle uğraşmak, beyhude bir yorgunluktur”²⁰⁴ demektedir.

Nitekim Arnavutluk’taki bağımsızlık hareketi Bulgaristan’ın bağımsızlığının ilan etmesi, Trablusgarp ve Bingazi’nin İtalyan’ların eline geçmesi, Balkan Savaşlarıyla Rumeli’deki toprakların kaydedilmesi ile Osmanlılık düşüncesine iflas ettiği görülmektedir.²⁰⁵

²⁰³ Prens Sabahattin, *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah*: İstanbul: 1324, s. 32-33.

²⁰⁴ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, İstanbul: 1327, s. 23. Yine Yusuf Akçura bu konuda “Osmanlı Milletini ortaya çıkarmak halinde, devletin farklı din ve cinslere mensup tebaasından, serbestlik ve hukuki müsavat üzerine kurulmuş karma bir millet hasil olacak, bunlar sırf vatan (Osmanlı Memleketi) ve millet (Osmanlı Milleti) fikriyle birleşerek, din ve kavimlerin hayatlarından dağıma ithilâflar ve kavgalar kalmayacak ve bu esnada Rumlar, Ermeniler gibi Türkler, Araplar da eriyecek...” Yusuf Akçura, a.g.e., s. 16-17.

²⁰⁵ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, İstanbul: 1982, s. 64-70.

Bu gelişmelerin sonucunda ise 1913'ten sonra tek bir parti olarak yönetimi eline geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Osmanlıcılık düşüncesi yerine, Türkçülük düşüncesinin öne çıktığı görülmektedir.²⁰⁶

2.2. İslamcılık

Gerek Tanzimat'tan önce gerekse Tanzimat döneminde bu fikir akımının izleri görülmektedir. İmparatorluk'taki müslümanlara ve dünyanın her tarafındaki müslümanlara önem veren ve bütün müslümanlar arasında bir birliğin gerçekleşmesini mümkün kılmaya çalışan ve devletin sosyal bağlarını din birliğinde arayan İslamcılık akımı²⁰⁷ II.Meşrutiyet Döneminin en yaygın düşünce hareketidir.²⁰⁸

Yeni Osmanlıların Osmanlıcılık akımına karşı II.Abdulhamit'in İslamcılık akımı benimsediği görülmektedir.

II.Abdulhamit, İslamcılığı hem iç hem de dış politikasında kullanmıştır.²⁰⁹ Nitekim Araplara yakınlık göstermiş ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun bir "Türk-Arap İmparatorluğu" haline getirmeyi düşünmüştür. Nitekim Türkçe bilmeyen ve yazışmaları Arapça yapan Tunuslu Hayrettin Paşa'yı sadaret mevkiine de getirmiştir.²¹⁰

Bununla beraber II.Abdulhamit'in istibdat yönetimine karşı mücadele veren ittihatçıların bazılarında da İslam birliğinin savunulduğu görülmektedir.²¹¹

²⁰⁶ Akşin, a.g.e., s. 251-252. Nitekim Sina Akşin "İttihat ve Terakki Cemiyetini Osmanlı ve İslamcı sözlerine karşın uygulamada daima Türk ulusçuluğu davasını benimsediği"ni ifade etmektedir. Akşin, a.g.e., s. 78.

²⁰⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 541-542.

²⁰⁸ Tarık Zafer Tunya, *Hürriyetin İlanı*, İstanbul: 1959, s. 73.

²⁰⁹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi (Makaleler 4)*, s. 93.

²¹⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, s. 544-545.

²¹¹ Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyet ve Jön Türkler*, s. 620.

II.Meşrutiyet dönemindeki siyasi partilerin hemen hepsinin de islamcılığı savunan üyeleri olduğu gibi hiçbir parti programı da bu düşünce akımını reddetmemiştir.²¹²

Yine II. Meşrutiyet döneminde İslamcı düşüncenin çeşitli basın organlarınca sistemleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Başta Volkan Gazetesi olmak üzere Sırat-ı Müstakim, Sebil-ür Reşat Beyan-ül Hak gibi dergiler bu düşüncenin önemli savunucuları olmuştur.

II. Meşrutiyet Döneminde genel olarak İslamcılarını iki şekilde incelendiği görülmektedir. Muhafazakar olan ve 31 Mart Olayı'nın çıkmasında önemli rol oynayan Volkan Gazetesi ve başyazarı Vahdeti'nin liderliğini çektiği grup, reformist olarak ise Sırat-ı Mustakim ve Sebil-ür Reşat'ta yazılar yazan Mehmet Akif (Ersoy), Sait Halim Paşa, M. Şemsettin (Günaltay)'ın başını çektiği grup olarak kabul edildiği görülmektedir.²¹³

Nitekim Volkan Gazetesi başyazarı Vahdeti "Biz meaşir-i islam bilmeliyiz ki, bizce vatandan, hatta herşeyden kıymetli olan dindir. Din zevkini tadanlar, din uğruna herşeyi fedâyâ âmâdedir. Vatan muhabbeti besleyenler, zimnen dini de himaye etmek isteseler de hakikatte mealiyat-î diniyeden hissemend olamazlar"²¹⁴ demektedir.

Yine Vahdeti bir başka yazısında "Zira hepimiz bir babanın evladıyız ki o da din-i islamdır.Kelime-i islam cümlemizi bir noktada

²¹² Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., C.I, s. 10.

²¹³ Enver Kartekin, *Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi*, İstanbul: 1981, s. 49-50. Ayrıca bkz. Şerif Mardin, "İslamcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul: 1985, s. 1401 - 1403.

²¹⁴ *Volkan*, 29 Kanun-i Sani, 1324, s.2. Yine aynı makalede "Bizim istediğimiz maarif ki maarif-i islamiyedir" denilmektedir.

cem' eylemiş, milliyet kavimiyet iddiasına düşererek uhuvvet-i islamiyelerimizi unutmayalım!" diyerek İslam birliğini savunmuştur.²¹⁵

Volkan gazetesinin Hüseyin Cahit'e nazaran Prens Sabahattin'e daha sıcak baktığı görülmektedir.²¹⁶ Dolayısıyla de İttihat ve Terakki Cemiyetine nazaran Ahrar Fırkası için de böyle olduğu görülür. Nitekim "Fırka-i Ahrar" başlıklı makalede "Ali Kemal'in Prens Sabahattin mesleğinin arabası" olduğu söylemlerine cevap olarak "Ali Kemal Bey Prens Sabahattin mesleğinin arabası olmuş, olur a. Hatta Volkan bile hasbeten - billâh, arabanın yağcısı olmak ister. İster a."²¹⁷ demektedir.

Nitekim Volkancılar'ın bu görüşleri adem-i merkeziyete de yansımaktadır. Hüseyin Cahit'in adem-i merkeziyeti, muhtariyet ya da ülkeyi parçalayacak, şeklindeki görüşlerine; "adem-i merkeziyeti anlamıyorsun, yahut anlıyorsun da efkar-ı umumiyeyi fırka-i nâciye aleyhine çevirmek için adem-i merkeziyete muhtariyet, inkisâm-ı memleket manasını veriyorsun"²¹⁸ ifadesiyle cevap verilmiştir.

Yine aynı yazıda, adem-i merkeziyetin tevsi-i mezuniyet olduğu görüşüne de yer verilmiştir. Bu uygulamaya örnek olarak Kıbrıs

²¹⁵ Volkan, 15 Mart 1325, s. 3. Bediüzzaman Said Nursî'nin "Yaşasın Şeriat-ı Ahmet" başlıklı bir yazısında "Mesleğimiz ise ahlak-ı Ahmediye ile tahalluk ve sünnet-i Peygamberîyi ihya etmektir ve rehberimiz şeriat-ı garrâ ve kılıncımız da berâhîn-i kâta ve maksadımız i'lâ-yı kelimetullahtır" ifadesiyle şeriat talebinde bulunmaktadır. Volkan, 5 Mart 1325, s. 2. İlerleyen günlerdeki bir yazısında da "Müminlerin lisaniyle der: Yaşasın şeriat-i garra" ifadesini kullanmaktadır. Volkan, 19 Mart 1325, s. 3.

²¹⁶ "Hüseyin Cahit Bey"e başlıklı imzası bir yazıda "Fesubhanallah Prens Sabahattin Padişah saraylarından çıkıp da, hürriyet uğrunda pederlerini şehid verdiği, validesinden, ailesinden, evladından, sevgili vatanından mahrum kaldığı halde vatan! vatan! diye feryad ederken sen nerdeydin. Volkan, 28 Teşrin-i Sani, 1324, s. 2.

²¹⁷ Volkan, 14 Kanun-i Evvel, 1324, s.1.

²¹⁸ Volkan, 22 Zilhicce 1326, 4.

gösterilerek, buranın bütçesinin önceki hükümetlere nazaran çok iyi duruma geldiği, en küçük köylere varıncaya kadar yolların, postahanelerin yapıldığı görüşüne yer verilmiştir.

Vahdeti ise biraz daha değişik açıdan²¹⁹ ele alarak aynı sonuca varmıştır. Nitekim Vahdeti; fabrikaların, büyük ticarethanelerin, demir yollarının, otomobillerin, balonların, tersanelerin, “hep bunların adem-i merkeziyet sayesinde, işte yine hep bunlar rekâbet-i vilayet sayesinde, işte yine bunlar, valilerin müddet-i memuriyeleri esnasındaki istiklâl-i tamları sayesinde husul bulacaktır”²²⁰ görüşüne yer vermiştir.

Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkeziyetçi uygulamalarının yanlış olduğunu belirttikten²²¹ sonra, Arabistan'da değişik yönlerden geniş bir serbesti dairesinde yeni düzenlemelere girişilmiş olsaydı “bir babaya yakışır şekilde hoşnutluğun kazanılmış” olacağını söyleyip, hükümetin üstüne düşen görevi yapmadığını belirtmiştir.²²²

Reformist İslamcılar düşüncelerini incelediğimizde ise, İslam dininin zaman içinde hurafeler, batıl inançlar ve dervişlikler nedeniyle gerçek niteliğini kaybettiği görüşünün ileri sürüldüğünü görürüz.²²³

²¹⁹ Vahdeti Osmanlılık için yaşamayı, Osmanlılık için ölmeyi bir milli vazife olarak kabul edildiği gün “adem-i merkeziyet usulü de mevki-i icraya konulabilir” demektedir. **Volkan**, 14 Kanun-u Evvel 1324, s. 1.

²²⁰ **Volkan**, 14 Kanun-u Evvel, 1324, s. 1-2.

²²¹ Ayrıca, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin öncelikle vilayetlerde klüpler kurarak Cemiyetin tamamlamaya gittiğini, nüfuzlarını artırmak için de şiddetli bir merkeziyetçilik politikasını benimsedikleri görüşündedir. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, **Siyasi Hatıralarım**, Yay. Haz.Selim Kutsan, İstanbul: 1990, s. 44.

²²² Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, a.g.e., s. 45.

²²³ M. Şemsettin, **Zulmetten Nura**, İstanbul: 1331, s. 65-66.

Yine milletin ve dinlerin buldukları yerlerde kuvvetli olabilmesi için ekonominin güçlendirilmesi gerektiği görüşüne de yer verilmiştir. Onlara göre “bir milletin içtima-i, milli ve askeri amali ve medeni kuvvetini ancak ve ancak iktisadiyet teşkil”²²⁴ eder. Bunun için gerekirse batının bilim ve tekniğinin alınabileceği ama kültürünün alınmaması gerektiğinin savunulduğu görülür.²²⁵

Ayrıca “ittihat-ı İslam”ın gerçekleşmesi için tüm dünya müslümanlarından temsilcilerin bir araya gelerek bayındırlık işleri gibi konularda da görüş alışverişinde bulunarak birbirlerini daha iyi tanıyabilecekleri ve böylece islam birliğine de büyük hizmet edileceği öne sürülmüştür.²²⁶

Yine reformist islamcılara göre islamda bulunan meşveret ilkesinden yola çıkarak meşrutiyetin islama aykırı olmadığı görüşüne de yer verilmiştir.²²⁷

Reformist İslamcıların adem-i merkeziyete bakışını incelediğimizde ise, Sebil-ür Reşad’ın Bağdat’taki muhabiri M. Tefvik’in bir makalesinde de konuyla ilgili olarak şu görüşlere yer verdiğini görürüz.

Makalede, Suriye ve Irak’ta yayınlanan bazı gazetelerde, adem-i merkeziyetle ilgili yazıların çıktığını ve bu bölgelerde ıslahatlar yapılması gerektiği görüşlerine yer verildiği belirtilmiştir.²²⁸

²²⁴ Sebil-ür Reşad, 25 Nisan 1329, s. 144.

²²⁵ Sebil-ür Reşad, 7 Mayıs 1328, s. 2978.

²²⁶ Sırat-ı Müstakim, 14 Kanun-i Sani 1325, s. 334-335.

²²⁷ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: 1962, s. 27.

²²⁸ Sebil-ür Reşad, 4 Nisan 1329, s. 100.

M.Tevfik gazetelerde yayımlanan ıslahatlarla ilgili yazıları incelediğinde ise bu yazıların ıslahattan çok bağımsızlıkla ilgili olduğunu ama Suriye ve Irak halkının onlarla aynı fikirde olmadığını, çünkü, Arapların her zaman Osmanlılara bağlı kaldığı görüşüne de yer vermiştir.²²⁹

Yalnız buralarda adem-i merkeziyet kapsamında yapılacak olan bir düzenlemenin yanlış olacağını da belirtmektedir. Nitekim Fransa'nın bölge üzerindeki etkisinden de dolayı daha önce Mısır'da gerçekleşmiş bir olayın benzerinin yaşanabileceği kaygısından yola çıkarak tevsi-i mezuniyet bağlamında bir düzenlemenin yapılmasının yeterli ve şart olduğunu vurgulamaktadır²³⁰.

Nitekim Basra Mebusu Seyit Talib Bey'in konağında yapılan bir toplantı sonucunda üç yüz kişilik bir gurubun hükümet-i mahalliyede ıslahat yapılması konusunda İstanbul'a telgraf çektiğini belirtmiştir.²³¹

Görüldüğü üzere bu makalede adem-i merkeziyetin imparatorluğa zararlı olacağı valilere tevsi-i mezuniyet şeklindeki idari yetkinin verilmesinin ülke bütünlüğünün korunması açısından önemli olduğu vurgulanmıştır.

2.3. Batıcılık

Batıcılık, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yenileşme çabalarıyla başlayan bir hareket olmakla birlikte II.Meşrutiyet'den sonra sistemleştirilmiştir.

²²⁹ Sebil-ür Reşad, 4 Nisan 1329, s. 101.

²³⁰ Sebil-ür Reşad, 4 Nisan 1329, s. 102.

²³¹ Makalede Cezîret-ül - Arab'ıye de idare-i müstakil talepleri içeren risalelerin dağıtıldığını risalelerin gönderildiği adres ise Kahire merkezli olduğu nitekim irtibat adresi olarak ta Kahire posta sandığı numara 798 olarak gösterildiğini belirtmektedir, Sebil-ür Reşat, 4 Nisan 1329, s. 102-103.

Özellikle İctihad Dergisi'nde toplanan bir grubun, türdeş olmamakla beraber ileri sürdükleri fikirler Batıcılık adı altında toplanmıştır. Bu düşünce akımının öncüleri olarak da Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı kabul edilmiştir.²³²

Bu fikir hareketinin amacı yeni bir devlet kurmak değil eski devleti restore etmektir. Bundan dolayı da devrimci bir ideoloji sayılamaz.²³³

Batıcıların programı niteliğinde olan ve Kılıçzade Hakkı tarafından kaleme alınan "Pek Uyanık Uyku" adlı yazı da Batıcıların görüşleri madde madde açıklanmıştır. Bu yazıda:

1. Hanedan mensuplarının ve özellikle Şehzadelerin de Avrupa ülkelerinde olduğu gibi orduda görev almaları,
2. Çağdaş değerlerin geleneksel değerlerin yerini alması,
3. Bizanslıların başlığı olarak tanımlanan fesin kaldırılması,
4. Kadınlara eşit haklar verilmesi ve din makamlarının bu konuya karışmamaları,
5. Tekke ve zaviyelerin kaldırılması,
6. Medreselerin kaldırılarak Batı yöntemlerine göre eğitim yapan kurumların açılması,
7. Cemiyetlerin yönetim işiyle uğraşmamaları,

²³² Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I, s. 9.

²³³ Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, s.73.Batıcıların İmparatorlukta hilafet ve saltanatın kaldırılmasına karşı değillerdi. Hatta bunlar hakkında bir kanun çıkarılarak hanedan üyelerinin tavır ve hareketleri, eğitim ve terbiyeleri, kişisel özgürlükleri bu kanun çerçevesinde belirlenmesi gerektiğini açıklamışlardır. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe Garpcılık Ceryanı", *İ.Ü.H.F.M.*, No:3-4, 1948, s. 589 - 593.

8. Şeyhülislamlıkta yapılacak bir reformla bu kurumun modernleşme taraftarlarının bir destekçisi durumuna getirilmesi,
9. Orduda reform yapılması,
10. Bütün mezheplerin bir mezhep çatısı altında birleşmesi,
11. Dilde reform yapılması,
12. Özel girişimciliğin geliştirilmesi istenmektedir.²³⁴

Batıcıların liderliğini yapmış olan Abdullah Cevdet gelişen ulusculuk akımlarına karşın Osmanlıcılık görüşünden ayrılmamış²³⁵ nitekim Türkçüler'in vatan kavramına da karşı çıkmıştır. Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp'ın "Turan" şiirini "Vatan Ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: İrfan" şeklinde de değiştirmiştir.²³⁶

Diğer düşünce akımlarında olduğu gibi türdeş olmayan Batıcılık fikrinde de özellikle Balkan Savaşlarından sonra, görüş ayrılıklarının netleştiği görülmektedir.²³⁷

Öncülüğünü Celal Nuri'nin çektiği "Kısmi Batıcılar" Avrupa'ya karşı modernleşme tezini savunurken, İslamın toplumsal içeriğinden yararlanılmasını istemişlerdir.²³⁸ Buna karşın Abdullah Cevdet'in öncülüğünü çektiği "Tam Batıcılar"; "Bir ikinci medeniyet yoktur, medeniyet Avrupa medeniyetidir, bunu gülüyle, dikeniyile, isticlas

²³⁴ *İçtihad*, 21 Şubat 1328, s. 1226-1228 ve *İçtihad*, 7 Mart 1329, s. 1261-1264. Tarihlerinde yayımlanmış olan bu program 18 maddeden oluşmaktadır. Bazı maddeler önceki maddeye açıklık ya da tekrar niteliğinde olduğu için 13 maddede özetlenmiştir.

²³⁵ *İçtihad*., I Mayıs 1328, s. 1088-1090.

²³⁶ *İçtihad*, 18 Temmuz, 1329, s. 1611.

²³⁷ Bkz. Şükrü Hanioglu, "Batıcılık" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul: 1985, s. 1386.

²³⁸ *İçtihad*, 9 Kanun-ı Sani, 1329, s. 1956.

etmeye mecburuz”²³⁹ diyerek tümüyle batılılaşmayı savunmuştur. Batıcıların adem-i merkeziyet ile ilgili görüşlerini incelediğimizde ise, Abdullah Cevdet’in bu konuyla ilgili görüşlerinde Prens Sabahattine hayranlığının verdiği etkinin de izleri görülmektedir.²⁴⁰

Abdullah Cevdet adem-i merkeziyetin imparatorlukta uygulanması görüşünden yola çıkarak, Rumeli’nin, Cezar-i Bahri Sefir’in, Trablus-garp’ın, Suriye’nin, Irak’ın, Hicaz’ın ve Yemen’in kaybedilmesini Prens Sabahattin’in onbeş yıldan beridir ifade ettiği görüşlerinin uygulanmamasına bağlamaktadır.²⁴¹

Yine Abdullah Cevdet, “Canım adem-i merkeziyet, teşebbüs-i şahsi, tevsi-i mezuniyet prensipleri kêmâl-i ihlâs ile mevki-i tatbik konsaydı evvela Balkan Harbi olmazdı, olsa da Balkanlılarla Türkiye arasında değil belki Balkanlılar arasında olurdu”²⁴² diyerek adem-i merkeziyet ile Balkan Savaşları’nın çıkışını değişik açıdan yorumlamıştır.

Abdullah Cevdet, adem-i merkeziyete daha çok kültürel ve etnik açıdan bakmaktadır. Bundan dolayı adem-i merkeziyetin etnik kültürün korunması ve gelişmesi açısından merkeziyetçi yönetime nazaran daha elverişli olduğu görüşündedir.²⁴³ Nitekim Abdullah Cevdet adem-i merkeziyeti etnik açıdan değerlendirmekten öteye de götürememiştir.²⁴⁴

²³⁹ *İçtihad*, 16 Kanun-ı Sani, 1329, s. 1979.

²⁴⁰ Abdullah Cevdet 18 yıl önce Paris’te Prens Sabahattin’le tanıştığı zaman fikirlerine hayran kaldığını yazmaktadır. Bkz. *İçtihad*. I. Teşrin-i Sani 1918, s. 2265.

²⁴¹ *İçtihad*, I. Teşrin-i Sani, 1918, s. 2765.

²⁴² *İçtihad*, I. Teşrin-i Sani, 1918.

²⁴³ Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasi Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: 1981, s. 202.

²⁴⁴ Hanioglu, a.g.e., s. 204.

İçtihad Dergisi'nde E.Bediî tarafından "Adem-i Merkeziyet" başlıklı bir yazı dizisi kaleme alınmıştır²⁴⁵ Bu yazı dizisinde, kendilerine daima rehber olan Fransızların bu konuyla ilgili yazmış olduğu kitaplardan yola çıkarak adem-i merkeziyeti yorumlayacağını bildirmiştir.²⁴⁶

Yazıda, adem-i merkeziyetten iki şekilde bahsedilir. Birincisinin siyasi açıdan adem-i merkeziyet, ikincisini ise idari bakımdan adem-i merkeziyet olduğu görüşü tekrarlanarak, idari bakımdan adem-i merkeziyetin vilayet ve nahiye gibi idarelere de hizmet etmeyi kolaylaştırdığı belirtilir.²⁴⁷

Nitekim Kanun-ı Esasi'nin 108.maddesindeki tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif ifadesinin tamamıyla adem-i merkeziyeti yansıttığı görüşüne yer verilmiştir. Adem-i merkeziyeti, seçimle belirlenmiş mahalli idarelerin yetkilerinin genişletilmesi şeklinde tanımlanmıştır.²⁴⁸

Yine merkezi yönetimin adem-i merkeziyetten daha tehlikeli olduğunu nitekim merkezi yönetimde herhangi bir buhran ya da felaket durumunda bölgenin ihmal edilebileceğini savunmuştur.²⁴⁹

Ayrıca adem-i merkeziyetin bir ülkenin demokratik olabilmesi için de gerekli olduğu da bu yazı dizisinde savunulmaktadır.Bundan dolayı da bir ülkede mahalli idarenin ihmal edilmesi durumunda, anayasa kuvvetinin de eksik olmasına neden olabileceği görüşüne yer verilmiştir.²⁵⁰

²⁴⁵ İçtihat, 7 Teşrin-i Sani 1918, s. 2782-2784 ve İçtihad, 14 Teşrin-i Sani, 1918, s. 2799-2801.

²⁴⁶ İçtihad, 7 Teşrin-i Sani, 1918, s. 2782.

²⁴⁷ İçtihad, 7 Teşrin-i Sani, 1918, s. 2783.

²⁴⁸ İçtihad, 14 Teşrin-i Sani 1918, s. 2800.

²⁴⁹ İçtihad, 14 Teşrin-i Sani 1918, s. 2800.

²⁵⁰ İçtihad, 14 Teşrin-i Sani 1918, s. 2799.

Yazının, imparatorluğun en buhranlı dönemlerinden biri olan 1918'de yazılmış olmasının da etkisiyle ülkenin bu duruma gelmesi dolayısıyla adem-i merkeziyetin uygulanmamasını bağlanmıştır. Nitekim buna ilave olarak ta "bizden bil-fiil ayrılmış veya ayrılacak olan memleketlerin ittihadını temin edebilecek bir Türk (Bismark) çıkması pek o kadar müsteb'ad değildir" denilmiştir.²⁵¹

Kısmi Batıcıların önderliği yapmış olan Celal Nuri ise adem-i merkeziyeti kültürel açıdan değerlendirmektedir. Ona göre dokuz asır Iberia Yarımadası'na yerleşen Arapların burada her şehrin yönetimini kendilerine bıraktıklarını, böylece din, mezhep ve fikir yönünden de insanlara büyük toleranslar gösterdiklerini böylece Endülüs'ün gelişmesini sağladıklarını belirtmiştir.²⁵²

Celal Nuri'nin bu konuda bir diğer dikkat çekici görüşü ise Darülfünun'un Anadolu'ya nakli ile ortaya çıkar. Ona göre "Bu nakil keyfiyeti hem Anadolu'yu manasız merkeziyetten (centralisatin) kurtarıp bir şehir irfan merkezi yapar, hem de memleketimizde gündelik politikadan uzak olan ilmi himaye eder" diyerek üniversitelerin özerkliğinin önemini de burada vurgular. Ayrıca Celal Nuri bu görüşlerine ilave olarak da eğer her millet merkeziyet taraflısı olsaydı büyük merkezlerden uzak şehirlerde üniversiteler açılmazdı ifadesiyle adem-i merkeziyeti hizmet açısından değerlendirmiştir.²⁵³

Sonuç olarak, İmparatorluğun içinde bulunduğu durumdan kurtulabilmesi için Batının örnek alınması gerektiği görüşlerine yer veren Batıcılar'ın adem-i merkeziyet ile ilgili görüşlerini de yine Avrupa örneğinden yola çıkarak benimsedikleri görülür. Batıcılığın

²⁵¹ *İçtihad*, 14 Teşrin-i sani 1918, s. 2801.

²⁵² Ülken, a.g.e., s. 398.

²⁵³ Ülken, a.g.e., s. 399.

derecesi konusunda görüşbirliği içinde olamayan Batıcılar'ın adem-i merkeziyeti de kendilerine göre farklı açılardan ele alarak yorumladıkları görülmüştür.

2.4. Türkçülük

Fransız İhtilali'nden sonra dünyayı etkileyen milliyetçilik düşüncesi imparatorluklarda kendini göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nu da olumsuz yönde etkileyen ulusçuluk akımı ilk olarak Balkan uluslarında ortaya çıkmıştır. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması, arkasından Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ında bağımsızlıklarını kazanmalarına neden olmuştur.

İmparatorluğu oluşturan diğer ulusları bir arada tutabilmek için öne sürülen Osmanlılık fikrinin ise, Türk aydınları tarafından yapılan bilimsel araştırmalarda havada kaldığı kanıtlanmaya çalışılmıştır.²⁵⁴ Nitekim Bulgaristan ve Arnavutluk'un İmparatorluk'tan ayrılması gibi gelişmeler de Osmanlılık düşüncesine büyük darbe vurmuştur.²⁵⁵

II. Meşrutiyet'ten önce Yusuf Akçura tarafından kaleme alınmış olan Üç Tarz-ı Siyaset'te "ırk üzerine müstenit bir Türk siyasi milliyeti"²⁵⁶ meydana getirme çalışması Türkçülük akımının siyasi boyuta ulaştırılma çabası olmuştur. Nitekim bu dönemde İmparatorluğun dışındaki Türkler ile içindeki Türklerin aynı ırktan oldukları ileri sürülerek, Türkler'in birliği görüşü kimi Türkçüler tarafından savunulmuştur.²⁵⁷

²⁵⁴ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı siyaset*, İstanbul: 1327, s. 16, v.d.

²⁵⁵ Bayur, a.g.e., C.II, ks. IV, s. 494-496.

²⁵⁶ Yusuf Akçura, a.g.e., s. 10.

²⁵⁷ Şükrü Hanioglu, "Türkçülük", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul: 1985, s. 1395.

Meşrutiyetin ilanını sağlayan ittihatçıların büyük bir kısmının Türkçülüğü benimsemesine karşın devlet yönetiminde açıkça bunu uygulamaya koyamamıştır.²⁵⁸ Fakat, 18 Ocak 1908'de Türk Derneği'nin kurulmasına destek sağlanmıştır. Derneğin nizamnamesi kültürel ögelere ağırlık vereceğini belirtmişse de Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklük düşüncesinin siyasi boyutlar da oluşmasının alt yapısını oluşturmuştur.²⁵⁹

1911'de ise Selanik'te yayınlanan Genç Kalemler Mecmuası Türkçülük akımını geliştirme çabası içinde iken²⁶⁰ 31 Ağustos 1911'de Türk Yurdu Cemiyetinin de kurulmasıyla bu yöndeki faaliyetlere güç katmıştır.²⁶¹ Kısa süre sonra yeni kurulacak olan Türk Ocağı adlı örgüte katılmış olan Cemiyet aynı adla Türk Yurdu Dergisini yayın hayatına sokmuştur.²⁶² Bu derginin yazı kadrosu aynı zamanda bu düşünce hareketinin de önemli savunucuları olmuştur. Ziya Gökalp, Yusuf Akcura, Ahmet Agayef, Mehmet Fuat, Hüseyinzade Ali Bey gibi yazarlar Osmanlı kamuoyunda önemli etki sağlamışlardır.²⁶³

Türk Yurdu Dergisi, "Osmanlı Bayrağı altında şuursuz bir hayat geçirmekte olan Türklere", böyle bir şuuru kazandırmayı kendisine amaç edinmiştir. Bundan dolayı dergi Osmanlı öncesi Türk tarihinin, geleneklerinin, kurmuş olduğu devletlerin incelenmesi faaliyetlerine girişmiştir.²⁶⁴

²⁵⁸ Akşin, a.g.e., s. 78.

²⁵⁹ Türk Derneği'nin nizamnamesi için bkz. Bayur, a.g.e., C. II, ks. IV, s. 401-403.

²⁶⁰ Hanioglu, Türkçülük, s. 1396.

²⁶¹ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 415.

²⁶² Tunaya, a.g.e., C.I, s. 439.

²⁶³ Hanioglu, "Türkçülük", Tanzimat'tan, C.I, s. 1397.

²⁶⁴ Hanioglu, "Türkçülük", Tanzimat'tan, s. 1397.

Kısa bir süre sonra Balkan Savaşlarının İmparatorluk kamuoyundaki olumsuz etkisi Türkçülerin bu alandaki tezlerini haklı çıkarmıştır. Böylece Osmanlılık idealinin fazla bir anlam taşımadığı açıkça görülmüştür. Bu gelişme Türkçülüğün artık yalnızca kültürel bir akım olmaktan çıkararak siyasi boyutunu açıkça ortaya koymasına neden olmuştur.²⁶⁵

Bunun için Türkçüler ilk hedef olarak, siyasi bir Türk birliğini öngörmüşlerdir. Yapılması gereken iş olarak ta Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkler'de ulusal bir şuur yaratmak ve bütün Türkleri birleştirmek şeklinde görüşbirliğine varmışlardır.²⁶⁶ Nitekim dil ve kültür birliğinin sağlanması ile oluşabilecek bir Türk milleti için gerekli olan şeyin dil birliğinin sağlanması olduğuna karar verilmiştir. Bundan dolayı bazı devletlerin egemenliği altında bulunan çeşitli Türk uluslarının birleşmesini önleyici olan dillerini ayrı tutan, okullarda her bölgede ayrı lehçelerde eğitimin yapılmasına karşı çıkmıştır. Dolayısıyla Merkezi bir Türk Devletinde İstanbul Türkçesi'nin temel alınması görüşünü ünlü Türkçü sosyolog Ziya Gökalp savunmuştur.²⁶⁷ Bu görüşten yola çıkan Ziya Gökalp "Türkleşmek İslamlaşmak Muassırlaşmak" yazı dizisinin sekizincisini "Türk Milleti ve Turan" başlığına ayırarak vatan tanımını da "Turan, Türklerin oturduğu Türkçenin konuşulduğu bütün ülkelerin mecmuudur"²⁶⁸ şeklinde yapmıştır. Sonuç olarak belirtmek gerekir ki, Türkçe'nin yabancı dillerin etkisinden kurtulması için Türkçüler dilde sadeleştirmeye de önem vermişlerdir.²⁶⁹

²⁶⁵ Bayur, a.g.e., C.II, ks. IV, s. 408-410.

²⁶⁶ Hanioglu, "Türkçülük", *Tanzimat'tan*, s. 1397.

²⁶⁷ *Türk Yurdu*, 20 Mart 1330, s. 2055.

²⁶⁸ *Türk Yurdu*, 20 Mart 1330, s. 2055-2057.

²⁶⁹ *Türk Yurdu*, 20 Şubat 1329, s. 1209-1215.

Türkçülüğün koruyucusu olan İttihat ve Terakki, Balkan Savaşlarının “tokadını yedikten” sonra (1913) Türkçü ideolojiye daha da sarılmıştır.²⁷⁰ Nitekim Hüseyin Cahit “Meşrutiyet Hatıraları”nda Osmanlılık ülküsünün boş bir hayal olduğunun bu dönemde anlaşıldığını belirtmektedir.²⁷¹

Bu gelişmeler ile İttihat ve Terakki Ziya Gökalp aracılığıyla Prens Sabahattin’in devlet ve millet felsefesine karşı tavrını netleştirmiştir.²⁷² Bundan dolayı Ziya Gökalp Emil Durkeheim’in düşünsel sisteminden yola çıkarak milli birliğin ve vatan sevgisinin kuvvetlendirilmesi için merkezietçi yönetimin daha uygun olduğunu savunmuştur.²⁷³ Nitekim Ziya Gökalp “Milli tesianüdü kuvvetlendirmek için, vatani ahlaka medeni ahlaktan daha fazla öncelik vermek ve insanî kıymetin -medeni ahlakın dairelerinde- merkezden muhite gittikçe eksildiğini, muhitten merkeze doğru geldikçe arttığını düstur olarak kabul etmek lazımdır”²⁷⁴ demektedir.

Yine, ekonomik bağımsızlığın zorunlu koşulu olarak milli iktisad politikasını savunan Türkcüler, yabancı müdahalelere neden olan kapitülasyonlara da karşı çıkmışlardır.²⁷⁵ Milli ekonomi politikasının merkeziyete dayalı bir yönetim ile gerçekleşebileceği görüşünden yola çıkan Türkçüler, bu durumun “siyasi-i milliye”ye hizmet edeceği görüşünü de savunmuşlardır.²⁷⁶ Nitekim M.Zuhri Bey; “Merkez

²⁷⁰ Akşin, a.g.e., s. 171.

²⁷¹ Bayur, a.g.e., C.II, ks. IV, s. 335.

²⁷² Cemal Kutay, *Prens Sabahattin Bey, Sultan II.Abdulhamit, İttihat ve Terakki*, İstanbul: 1965, s. 245. Bayur, a.g.e., C.II, ks. s. 502-503.

²⁷³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, yay. Haz.: Mehmet Kaplan, İstanbul: 1970, s. 92.

²⁷⁴ Gökalp, a.g.e., s. 93.

²⁷⁵ Kemal Yakut, *II.Meşrutiyet Dönemi’nde Sosyal ve Ekonomik Alanda Yapılan Reform Hareketleri*, Yayınlanmamış Master Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir: 1991, s. 141-142.

²⁷⁶ *Türk Yurdu*, 1 Mart 1332, s. 2960.

İktisadiyeye er geç lüzum var. Müntazam bir surette İktisad-i milliyeyi sevk ve idare etmek için idari kıtaat-ı siyaset merkezine rabt edildiği gibi, İktisadi mıntıklarımızda sevkiyat maddiyece değil, idare-i İktisadiyece bir merkeze rabt edilmek lazımdır”²⁷⁷ demektedir.

Görüldüğü üzere başlangıç olarak kültürel yönden gelişen Türkçülük akımı İmparatorluk içindeki gelişmelere paralel olarak siyasi bir niteliğe bürünmüştür. Bundan dolayı milli birliğin sağlanması, milli kültürün oluşması ve milli ekonomi politikasının uygulanabilmesi gibi konular için en elverişli idare şekli olarak da merkezi yönetimi savunmuşlardır.

3. SİYASİ PARTİLERDE ADEM-İ MERKEZİYET

3.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti

3.1.1. İstibdat Dönemi

Meşrutiyet yönetimine son veren II. Abdulhamit 14 Şubat 1878’de Kanun-ı Esasi’yi rafa kaldırdıktan sonra parlamentoyu dağıtmıştır. II. Abdulhamit’in bu istibdat yönetimine karşı ilk ciddi anlamda örgütlü mücadelenin²⁷⁸ başlangıcı Tıbbiye-i Askeriye Okulu öğrencilerinin bir araya gelerek İttihad-ı Osmani’yi 1889’da kurmalarındır. İlk kurucuları İbrahim Temo, İshak Sükuti, Çerkez Ahmet Reşit ve Abdullah Cevdet’tir.²⁷⁹

²⁷⁷ Türk Yurdu, 1 Mart 1332, s. 2961.

²⁷⁸ II. Abdulhamit’in İstibdat yönetimine karşı ilk tepkiler, padişahın tahttan indirilerek V. Murat’ın tekrar padişah ilan etmek amacıyla olan iki komiteden gelmiştir. Bunlardan biri, Yeni Osmanlıların da içinde bulunan “Sarıklı İhtilalci” Ali Suavi’nin Üsküdar Cemiyeti, diğeri de Kleantı Skalyeri-Aziz Bey Komitesi’dir. Bu gizli komitelerden ilki 20 Mayıs 1878’de Çırağan Sarayı baskınıyla bir hükümet darbesi yapmaya kalkışmış ama başarılı olamamış, diğeri ise harekete geçme olanağı bulamadan dağılmıştır. Bkz. Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler 1859-1952, s. 97-102.

²⁷⁹ Akşin, a.g.e., s. 16-17.

Cemiyetin ilk kuruluş aşamasındaki İnciraltında bir toplantı yapılarak oluşturulan nizamnamesinin²⁸⁰ üçüncü maddesi; “Cemiyetin vazifesi idare-i hazrayı hükümeti... usulu meşverete iade” deniliyor ayrıca aynı madde de “Osmanlı anasırı arasında bir İttihad-ı Samimi vücuda getirmek olduğu da söyleniyordu.” Beşinci maddesiyle de, “İdare-i keyfiye ve müstebideyi hazıranın bir İdare-i Mesudeyi adliye İnkılabı”²⁸¹ amaçlanıyordu. Özetlenecek olursa bu ilk nizamname de Osmanlı toplumunu oluşturan bütün unsurların birleşmesini, birleşik kalması isteniyor; kurtuluşu da bunda görüyordu. Dolayısıyla bir devletin birliğini bütünlüğünü en fazla koruyacak idare olarakta görülen merkezi yönetimin de ilk ipuçları verilmekteydi.

Örgüt, 1891 yılında Kılıç Ali Paşa Camii imamının sarayı sert bir dille eleştirmesinden sonra dikkatleri üstüne çekmiştir. Çeşitli baskılardan sonra yurt dışına giden bazı önde gelen cemiyet üyeleri Paris’te Ahmet Rıza ile ilişkiye geçer.²⁸² Ahmet Rıza Fransa’da August Comte’un Pozitivist Felsefi görüşünü benimsemiştir. Pozitivist felsefe doğrultusunda düşünceleri için Meşveret adı altında bir gazete çıkarmıştır.²⁸³

İttihad-ı Osmani Cemiyeti’ne Ahmet Rıza’nın katılmasıyla ve Onun isteğiyle cemiyetin adı Osmanlı İttihat ve Terakki olarak değiştirilmiştir. August Comte’nin Pozitivist Felsefesi’nden yola çıkarak Ahmet Rıza “terakki”yi “ittihad” ile birleştirmiş, müslüman olmayan unsurları da çekici duruma getirmek için Osmanlıcılığı da cemiyetin adına eklemiştir.²⁸⁴

²⁸⁰ Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler (1889-1902)*, İstanbul: 1985, s. 175.

²⁸¹ Tunaya, *a.g.e.*, s. 117.

²⁸² Akşin, *a.g.e.*, s. 25-26.

²⁸³ Ülken, *a.g.e.*, s. 120.

²⁸⁴ Akşin, *a.g.e.*, s. 19.

Ahmet Rıza'nın çevresinde toplanan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1897 yılında Fransızca Meşveret gazetesinde yayınlanan "Genç Türkiye'nin Programı" başlıklı yazısında imparatorluğun bütünlüğü, herkesin kanun önünde eşit olması, adliyenin bağımsızlığı, vicdan özgürlüğü, ulusun temsilcilerinin kanunların yapılmasına ve bilhassa bütçenin onaylanmasına iştirakleri, var olan bütün kanunların kesin olarak uygulanmasının istendiği görülmektedir.²⁸⁵

Ayrıca bu programda Osmanlı Devleti'nde kuvvetlerin ayrılığı, idari bakımdan adem-i merkeziyet (=décentralisation administrative), yerel haklarla, vicdan özgürlüğü ve adaletin bağımsızlığını sağlayan kanunların oluşturulması üzerinde durulmuştur.²⁸⁶

Yine bu programda dikkat çekici nokta 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin uygulamaya konması isteğidir.²⁸⁷ Çünkü Vilayet nizamnamesi, valilerin yetkilerinin oldukça genişletilmiş olması ve vilayet meclislerinin müslim ve gayrimüslim temsilcilerinin birlikte bulunmasıdır.

Yalnız şunu da belirtmek gerekir ki bu programda Tanzimat'tan Mithat Paşa'nın Kanun-ı Esasi'sine kadar geçen dönemdeki kanunların yürürlüğe girmesi istenilmektedir. Bundan dolayı Fransızca yazılmış olan programda idari bakımdan adem-i merkeziyet (=décentraliation administrative) ifadesinin Kanun-ı Esasi'nin Fransızca çevirisinde de bu şekilde yazılmış olmasından kaynaklıdır.²⁸⁸

²⁸⁵ Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, ks. IV, İstanbul: 1983, s. 8.

²⁸⁶ Bayur, a.g.e., C.II, ks. IV, s. 5.

²⁸⁷ Bayur, a.g.e., C.II, ks. IV, s. 6.

²⁸⁸ Bkz. Bayur, a.g.e., C.II, ks. IV, s. 6-8, 18. 1902 Kongresinde Prens Sabahattin ile Ahmet Rıza arasındaki fikir ayrılığının en önemli nedenlerinden biri de adem-i merkeziyet meselesi olacaktır. Bkz. E.E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev.: Nuran Yavuz, İstanbul: 1982, s. 88-98.

Nitekim yine, 15 Şubat 1899 tarihli Fransızca Meşveret'te "Makedonya Meselesi" başlıklı bir makalede Ahmet Rıza adem-i merkezîyet için "böyle bir lüks imparatorluğun yıkılmasını çabuklaştırır ve aynı zamanda Abdulhamit'in değerli ömrünü kısaltarak zevk ve sefasını sona erdirir" denmektedir. Yine Makedonya'daki komiteleri kast ederek, "ancak biz bunlarla birlikte bir ilke sorununda anlaşamıyoruz; Osmanlı Devleti'nin bir türlü parçalanması demek olan muhtariyeti kabul etmiyoruz. Bizimle Ermeni komiteleri arasında sed. çeken yön aynı ilkedir" ifadesinde bulunmaktadır.²⁸⁹

Yurt içindeki Cemiyetin üyelerinin iki başarısız darbe girişiminin ardından II. Abdulhamit'in 1897 yılında soruşturmayı genişletmesiyle cemiyetin yurt içi teşkilatına büyük darbe vurulmuştur. Bunun üzerine yurt içindeki cemiyetin önde gelen üyeleri Avrupa'nın çeşitli şehirlerine giderek çalışmalarını dağınık olarak yürütmeye devam etmişlerdir.²⁹⁰ Yine 1897'de Yunanistan'a karşı kazanılan zafer ve II. Abdulhamit'in İttihat ve Terakki'nin Balkanlardaki şubelerini sıkı denetime alması cemiyetin iyice yıpranmasına ve güç kaybetmesine neden olmuştur.²⁹¹

Bu sıkıntılı dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne en önemli destek II. Abdulhamit'in yanlış uygulamalarına tepki olarak Avrupa'ya kaçan Damat Mahmut Paşa ve oğulları Sabahattin ve Lütfullah Bey'ler-

²⁸⁹ Bayur, a.g.e., C.I, ks. I, s. 271.

²⁹⁰ Akşin, a.g.e., s. 24-26.

²⁹¹ Karal, a.g.e., C.VIII, s. 58. İttihat ve Terakki'nin güç kaybetmesinde etkili olan bir diğer unsur da, Mülkiye Mektebinde ders veren Murat Beyin Mizan Gazetesi'nde ortaya koyduğu fikirler nedeniyle yurt dışına kaçması Paris'te Ahmet Rıza ile anlaşamaması ile faaliyetlerini Mısır'da sürdürürken, II. Abdulhamit'in genel affı üzerine Temmuz 1897'de ülkesine geri dönüşüdür. Mardin, a.g.e., s. 66. v.d.

den gelmiştir.²⁹² Nitekim Mehmet Sabahattin ve Ahmet Lütfullah'ın imzalarını taşıyan "Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza" adlı bildiri ile "Osmanlılığı teşkil eden bil-cümle anasının, mensup oldukları kavim namına hürriyet taleb eden vekilleri birleşip bir kuvva-i mütehadde-i umumiye vücuda" getirmesi istenmişse de Türkiye'de adaletin yeniden kurulmasının yollarını görüşmek üzere bir kongre çağrısı yapılmıştır.²⁹³

Çağrı olumlu karşılanmış ve Birinci Jön Türk Kongresi 4-9 Şubat 1902 günleri arasında Paris'te toplanmıştır. Kongre bir Fransızın evinde gerçekleştirilir.²⁹⁴ Kongrede tartışmalar iki problem üzerinde yoğunlaşmıştır. Birincisi, yalnız yayın yoluyla ve propaganda ile meşrutiyetin kurulamayacağı, dolayısıyla ihtilal metodunun benimsenmesi, ikincisi ise; yabancı devletlerin müdahalesini sağlayarak memlekette ıslahat yapılmasının sağlanması şeklinde olmuştur.²⁹⁵

Özellikle kongrede yabancı devletlerin müdahalesi konusunda taraf olan Ermeniler ve yanlarına çektikleri Prens Sabahattin'in; İmparatorluğun çeşitli halkları ve ırkları arasında, hattı hümayun ve uluslararası anlaşmalarca tanınacak haklardan ayrılık gözetmeksizin yararlanmaları görüşünden yola çıkmışlardır.²⁹⁶ "Böylelikle yerel yönetimde söz sahibi olma konusunda haklı istekler de yerine getirilmiş

²⁹² Kuran, a.g.e., s. 64-66. Hanioglu, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler, s. 342-343.

²⁹³ Osmanlı, 1 Nisan 1901, s. 2-5.

²⁹⁴ Bayur, a.g.e., C.I, ks. I, s. 296-297.

²⁹⁵ Karal, a.g.e., C. VIII, s. 520. Kongreye katılan önde gelen kişiler; Prens Sabahattin, Ahmet Rıza, İsmail Kemal, İsmail Hakkı Paşa, Hoca Kadri, Halil Ganem, Mahir Sait, Yusuf Akcura, Ferit Bey, Ali Haydar, Hüseyin Siret, İbrahim Temo, Dr. Nazım, Dr. Refik Nevzat ayrıca Ermeni ve Rumlar adına temsilcilerde vardır. Karal, a.g.e., C. VIII, s. 521.

²⁹⁶ Ramsuar, a.g.e., s. 89-90.

olacaktır” görüşü yine bu grup tarafından benimsenmiştir. Ayrıca Berlin Antlaşması’na uyulacağı da belirtilmiştir.²⁹⁷

Kongrede azınlık durumunda bulunan Ahmet Rıza bu görüşleri red ederek şu ifadelerle cevap verme gereği duymuştur: “Kongrenin çoğunluğu Türkiye’de Islahat yapılması için büyük devletlerden ‘iyi niyetli’ bir müdahale isteyecek kadar kendini aşağılamış bulunuyor. Büyük devletlerin bizim ülkemizin çıkarlarıyla çatışan kendi çıkarlarını ön planda tutacağına inanan biz azınlık grubu ise, Osmanlı İmparatorluğu’nun bağımsızlığına dokunacak herhangi bir müdahaleye kesinlikle karşıyız”.²⁹⁸

Bir görüş birliğine varılmadan dağılan kongrede azınlıkta kalan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri Ahmet Rıza etrafında toplanarak Cemiyetin adını Terakki ve İttihat olarak değiştirip, Meşveret gazetesine ilave olarak Şura-i Ümmet gazetesini de çıkarmaya başlamışlardır.²⁹⁹ Prens Sabahattin ve arkadaşları ise Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’ni kurmuşlar ve Terakki gazetesini çıkartarak görüşlerini bu gazete ile yaymışlardır.³⁰⁰

²⁹⁷ Akşin, a.g.e., s. 40. Berlin Antlaşması’nın 61. maddesi; halkı Ermeni olan Vilayetlerde Islahat geçikmeksizin yapılması öngörülmekteydi. Dolayısıyla bu kararın uygulamaya geçilmesi konusunda yabancı devletlerin desteğinin istenmiş olması adem-i merkeziyet hatta özerklik yönünde müdahalelere de davet çıkarmak anlamını da taşımaktaydı. Akşin, a.g.e., s. 40-41, Bayur, a.g.e., C.I, ks. I, s. 297.

²⁹⁸ Ramsaur, a.g.e., s. 86-87.

²⁹⁹ Ramsuar, a.g.e., s. 93, Bayur, a.g.e., C.I, ks. s. 301.

³⁰⁰ Ramsuar, a.g.e., s. 103-104. Kuran, a.g.e., s. 334-335. Nitekim bu görüş ayrılıkları II.Meşrutiyet döneminde kurulacak olan siyasi partilerin doktrinlerinin temelini oluşturacaktır. Örneğin Ahrar Fırkası ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası 1902 Kongresi’nde adem-i merkeziyetçi görüşleri savunanların çizgisi etrafında siyasal yaşamda yerlerini alacaktır. Murat Sarıca, 100 soruda Siyasi Düşünce Tarihi, İstanbul, 1973, s. 245-246.

Nitekim kongrenin dağılmasından hemen sonra Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adıyla yayınlanan nizamnamede “Osmanlı anasır-ı muhtelifesi arasında ihtisat-ı vatanpervane ve insaniyetkâraneden mütevellid bir ittihad-ı samimi vücuda getirmek, vatanın terakki ve itilasına Osmanlıların elbirliğiyle çalışması³⁰¹ gerektiği vurgulanmıştır.

Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin yayın organı olarak basın yaşamına katılan Şura-i Ümmet gazetesi 10 Nisan 1902'de Osmanlı unsurları arasında vatanseverlik duygusuyla birliktelik kazandırma ve “Müslim ve Gayrimüslim teb'ayı Osmaniye'nin siyaseten tevhid-e efkarına çalışmak”³⁰² olarak ilkesini belirlemiştir. Yine ileri günlerdeki bir sayısında Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş kapsamlı bir ıslahatın yapılmasını zorunlu gördüklerini vurgulayarak bu ıslahatların da tüm imparatorlukta kanunların tam olarak uygulanacak şekilde hazırlanması, gerektiğini önemle belirtmiştir. Nitekim “Bir mülk Osmanlı kanunu hükmü-ferman olmazsa orada Osmanlılık yok demektir”³⁰³ denilerek de ayrılıkçı tüm görüşlere karşı oldukları da açık olarak dile getirilmiştir.

1902 Kongresinden sonra Jön Türkler yurt dışında güç kaybına uğrarken yurt içinde istibdat yönetimine karşı örgütlenmenin arttığı görülmektedir. Örneğin yurt içinde Mercan İdadisi'nde Cemiyet-i İnkılabiye ve Harbiye'de Yüksek Mektepler İttihadı gibi yeni örgütlenmeler oluşmuştur.³⁰⁴

1906 yılına gelindiğinde Eylül ayında, Terakki ve İttihat Cemiyeti'ne mensup olanlar tarafından Selanik'te Osmanlı Hürriyet

³⁰¹ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 45.

³⁰² Şura-yi Ümmet, 10 Nisan 1902, s. 2.

³⁰³ Şura-yi Ümmet, 7 Haziran 1902, s. 2.

³⁰⁴ Kuran, a.g.e., s. 400-401.

Cemiyeti kurulur. Bu cemiyetin kurulması bir bakıma İttihatçılara yeni bir atılım sağlamak, öte yandan da ordu arasında etkin olabilmek açısından önemli olmuştur. 1905 yılında Şam'da Vatan adı altında daha önce bir araya gelen grup, 1906 yılı Aralık ayında Mustafa Kemal'in de katılımıyla Vatan ve Hürriyet Cemiyeti adını almıştır. Gizli olarak kurulan Cemiyetin amacı 1876 Anayasasının tekrar yürürlüğe konması olmuştur. Terakki ve İttihat'ın Selanik merkeziyle ilişki kuran Cemiyet, 27 Eylül 1907 Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında birleşir.³⁰⁵

Bu birleşimin ardından II. Abdulhamit'in istibdat yönetimine karşı daha etkin bir güç oluşturabilmek için Ahmet Rıza'nın, evrime dayalı mücadele yönteminden vazgeçerek Prens Sabahattin'e yaklaşmaya çalıştığı görülmektedir.³⁰⁶

Bu yaklaşımın sonucunda istibdat yönetimine karşı güç birliği oluşturmak için 1907 Aralık ayında Paris'te ikinci Jön Türk Kongresi toplanması kararı alınır.³⁰⁷

27-29 Aralık günleri arasında süren kongreye dönüşümlü olarak Prens Sabahattin ile Ahmet Rıza başkanlık ederler. Kongre'de tartışılan en önemli konulardan biri yine adem-i merkeziyet meselesi olmuştur. Kongrede Ahmet Rıza ve arkadaşları merkeziyetçi idare taraftarı iken Prens Sabahattin ve Ermeniler adem-i merkeziyeti yine bu kongrede savunmuşlardır.³⁰⁸

³⁰⁵ Akşin, a.g.e., s. 56. v.d.

³⁰⁶ Ramsuar, a.g.e., s. 141-142.

³⁰⁷ Ramsuar, a.g.e., s. 144, Bayur, a.g.e., C.I, ks. I, s. 385.

³⁰⁸ İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Yay. Haz.: Bülent Demirbaş, İstanbul: 1987, Ramsuar, a.g.e., s. 144 v.d. s. 170-172.

Ancak bu kongrede gruplar daha uzlaşmacı yaklaşarak ortak bir bildiri yayınladılar.³⁰⁹ Nitekim bu bildiri her iki tarafın neden uzlaşmacı bir politika izlediklerini de bir bakıma açıklamaktadır. Bu bildiriye göre, “Devleti izmihlalden ve mahvü taksimattan kurtarmak amacıyla”(...) “bu kadar felaketlere sebebiyet veren bu usul-u idareyi derhal ve her ne vasıta ile olursa olsun yıkmak elzendir” denilmektedir.

Ayrıca bu beyannamede alınan kararlar üç başlık altında toplanmaktadır.

1. Sultan Hamid’in tahttan inmesi,
2. Bugünkü idarenin değişmesi,
3. Meşrutiyet ve meşveret usullerinin kurulması.³¹⁰

Bu kongrenin bir önemli özelliği de birinci kongrenin düğüm noktası olan yabancı müdahalesi sorununa hiç değinilmemiş olmasıdır.³¹¹

Buna karşın 1907 kongresi görüş ayrılıklarının ortadan kalktığı anlamına gelmez. Nitekim gerek Ahmet Rıza gerekse Prens Sabahattin kongrenin açılış konuşmasında kendi çizgilerinden ayrılmayacaklarını açık olarak belirtmişlerdir.³¹² Ayrıca kongrede alınan kararlara karşın Terakki ve İttihat Cemiyeti Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan azınlık grupların istekleriyle ne ilgilenmiştir ne de yakınlık duymuştur.³¹³

³⁰⁹ Kongrede çıkan ortak karar için bkz. **Terakki**, Kanun-u Evvel 1907, s. 1-4.

³¹⁰ **Terakki**, Kanun-u Evvel, 1907, s. 2.

³¹¹ Akşin, a.g.e., s. 65.

³¹² Bayur, a.g.e., C.I, ks. I, s. 396-998.

³¹³ Akşin, a.g.e., s. 65.

Denilebilir ki, bu dönemdeki muhalif gruplar arasında içerde ve dışarda gerçek anlamda bir birleşme söz konusu olmamıştır. Bundan dolayı kongreden birkaç ay sonra Bahattin Şakir Şura-yi Ümmet'te Anadolu'da yaşayan bir Türk'ün durumu hakkında bilgisi olmayan yabancıların müdahalesi fikrinden vazgeçilmesi gerektiği görüşünü yenilemiştir.³¹⁴

Yine aynı makale yabancı devletlerin müdahalelerinden dolayı devletin merkezinin bile belli olmadığı ülkede açık adem-i merkeziyeti istemenin ülkeyi parçalamaya götüreceği ve ayrıca bir Ermenistan'ın kurulmasına hizmet edeceği vurgulamıştır.³¹⁵

İstibdat Dönemindeki İttihat ve Terakki Cemiyeti yapılması gereken ıslahatlar konusunda Abdulaziz devrinde I. Jön Türklerin ortaya atmış oldukları ıslahat programına bağlı ancak Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet programına muhaliftirler.³¹⁶

İttihatçıların adem-i merkeziyet'e karşı merkezi yönetimi savunması özetle iki sebepten dolayıdır. Birincisi; Balkan eyaletleri için Rusya Başvekili Gortchakof tarafından 1867'de adem-i merkeziyet veya otonomi fikri ortaya atılmıştı.³¹⁷ Rusya bu fikriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun kuvvetlendirmeyi amaçlamamıştı. Otonom memleketler halinde teşkilatlandırmış olan Balkan eyaletleri, Rusya'nın müdahalesini daha da kolaylaşmış ve otonomi bu eyaletlerin bağımsızlığı yolunda bir

³¹⁴ Şura-yi Ümmet, I Haziran 1907, s. 3.

³¹⁵ Şura-yi Ümmet, I Haziran 1907, s. 2-3. Bahattin Şakir " Sabahattin Bey, anasır-ı Hıristiyanıye-i Osmanıyeyi o kadar dev aynasıyla görüyor ki bu satırları okurken insan Tataula'yı Paris, Kumkapı'yı Londra zannediyor." diyerek Prens Sabahattin'in Terakki'deki yazılarını da eleştirmektedir. Şura-yi Ümmet, I Haziran 1907, s. 2.

³¹⁶ Akşin, a.g.e., s. 78-79.

³¹⁷ Bkz. Karal, a.g.e., C. VII, s. 79-80.

adım görevi üstlenmişti. Nitekim Karadağ, Sırbistan, Tunus ve Mısır gibi eyaletlerdeki örneklerinin sonuçlarını ittihatçılar bilmekte idiler.³¹⁸

İkincisine yani merkeziyete taraf olmasının nedeni ise; gerek istibdat yönetiminde gerek öncesinde kaybedilen yerlerden dolayı adem-i merkeziyetin uygulama sahası daralmıştır. Bundan dolayı adem-i merkeziyetin imparatorluğun geri kalan bölgelerinde uygulanması örneğin, Bulgaristan, Arnavutluk ve Arap eyaletlerine müdahaleyi kolaylaştıracak olmasından dolayı ittihatçılar merkeziyetçiliği zorunlu görmekte idiler.³¹⁹ Bundan dolayı İttihat ve Terakki Cemiyeti Meşrutiyetin ilan edilmesinin arifesinde Makedonya sorununa yine bu açıdan bakmakta idi.

Rusya ve Avusturya kendi imparatorluklarında milliyet akımları ve özgürlük hareketlerini acımasız bir biçimde bastırdıkları halde Osmanlı topraklarındaki Makedonya'nın bağımsızlık hareketlerini desteklemişlerdir.³²⁰ İngilizler işi yine bu açıdan ele alarak 3 Mart 1908'de bir genelge ile bölge için geniş bir muhtariyet verilerek ıslahat yapılmasını bildirmişlerdir.³²¹ İttihat ve Terakki cemiyeti ise bu ıslahat projelerini "Türklerin mevcudiyeti meselesi" olarak görmekte, "Rumeli'ye yetmiş iki kişi geçen Osmanlılar'ın yine o kadar kalıncaya dek Rumeli'yi terk etmeyeceklerini"³²² bildirerek de cevap vermiştir. Özerklik ya da bağımsızlığın bölgenin parçalanması ve ilhaki anlamına

³¹⁸ Osmanlı Gazetesi'nde Ahmet Rıza bir yazısında Büyük Devletlerin Kosova, Selanik ve Manastır'da yapmasını istedikleri ıslahatlar için önceki uygulamaların sonuçları hakkında görüşlere yer verilmiştir. *Osmanlı*, 1 Haziran 1899, s. 1-2.

³¹⁹ Bayur, *a.g.e.*, C.I, ks. 1, s. 411-413.

³²⁰ Karal, *a.g.e.*, C.IX, s. 24.

³²¹ Akşin, *a.g.e.*, s. 67.

³²² Bayur, *a.g.e.*, C.I, ks. I, s. 415-416.

geldiğini fark eden İttihatçılar bölge için düşünülen tüm adem-i merkeziyet projelerine karşı çıkmışlardır.³²³ Yine Reval görüşmelerini de Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması olarak değerlendirmişlerdir.³²⁴

İttihatçılara göre, yalnız Makedonya değil, Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan bütün vilayetlerin kötü yönetiminin tek sebebi vardı; o da II.Abdulhamit'in istibdat yönetimi idi. Bundan dolayı İttihatçılar meşrutiyetin ilan edilmesini zorunlu görmekteydiler.³²⁵

Bu görüşle yola çıkarak harekete geçen İttihat Terakki Cemiyeti askeri güçlerinde desteğini arkasına alarak II.Meşrutiyeti ilan ettirip anayasal döneme geçilmesini sağlamıştır.³²⁶

3.1.2. II. Meşrutiyet Dönemi

1908 II. Meşrutiyetin ilanından önce başlayan adem-i merkeziyet konusundaki tartışmalar hürriyetin ilan edilmesinden sonra da devam etmiştir.

II. Jön Türk Kongresi'nde İttihatçılar ile Adem-i Merkeziyetçiler istibdat yönetimine karşı işbirliği yapmışlardı. Bu ittifakı hürriyetin ilanından sonra da devam ettirmek için İstanbul'da Cemal Paşa, İsmail Hakkı Paşa ve Bahaettin Şakir Beylerle Hüseyin Tosun, Nihat Reşat ve Muhittin Paşa arasında görüşmeler yapılmıştır. Nitekim Cemal ve İsmail Hakkı Paşa "Eğer adem-i merkeziyetten maksad tevsi-i mezuniyet ise ileride iki cemiyetin programlarının birleşmesinde bile bir

³²³ Akşin, a.g.e., s. 71.

³²⁴ Karal, a.g.e., s. 26.

³²⁵ Bayur, a.g.e., C.I, ks. I, s. 420.

³²⁶ Bkz. Akşin, a.g.e., s. 68-76.

mahzur görmeyiz”³²⁷ demişlerdir. Bu görüşmeden sonra ortak bir bildiri yayınlayarak (23 Ağustos 1908) İttihatçılar ile Adem-i Merkeziyetçilerin birleştiği kamuoyuna duyurulmuştur.³²⁸

2 Eylül 1908’de Prens Sabahattin babasının cenazesiyle İstanbul’a gelmiştir.³²⁹ İleriki günlerde törene katılan cemaat temsilcilerinden iadei ziyaret için Patrikaneye gitmesi, büyük tepkilere yol açmış Prens Sabahattin ile İttihat ve Terakki arasındaki uyuşmazlık tekrar ortaya çıkmıştır.³³⁰ Bu gelişmelerden sonra Prens Sabahattin’in düşüncelerini savunan Ahrar Fırkası kurulmuştur.

Nitekim bu konuda İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yayın organı Tanin’de Hüseyin Cahit, “Sabahattin Bey’in Fırkası Fırka-i Ahrar demek; Patrikane nazarında adem-i merkeziyet demektir. Adem-i merkeziyet ise Midilli’nin Sakız’ın vesair adaların hep birer Girit olması, hep Yunan agusuna atılması için hazırlık demektir”³³¹ diyerek hem Prens Sabahattin’in yaptıklarını, hem de Ahrar Fırkası’nı eleştirmektedir.

İttihat ve Terakki Parlemlentonun oluşmasından önce seçimi kazanabilmek için Vilayetlere görevliler göndermiş, azınlıklarla işbirliğine yönelmiştir. Ancak onlar İttihat ve Terakki’nin benimsemediği önerilerle geri dönmüşlerdir. Örneğin Bulgarlar; Ayan Meclisinin kaldırılmasını adem-i merkeziyetçiliğin yaygınca uygulanmasını, devlet daire-

³²⁷ Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahattin*, İstanbul 1977, s. 138-139.

³²⁸ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C.III, s. 31.

³²⁹ *Tanin*, 11 Ağustos 1324, s. 3.

³³⁰ *Tanin*, 22 Ağustos 1324, s. 1. Bu gelişmelerle beraber İttihat ve Terakki’nin adem-i merkeziyetçi görüşlerin yayılmasını engellemek istemiş, Mahir Sait, Tevfik, Avni Kemal Beylere Anadolu gezilerine çıkarken tutuklanmışlardır. Akşin, *a.g.e.*, s. 98-99.

³³¹ *Tanin*, 24 Şubat 1324, s. 1.

lerinde Bulgarca yazılmış dilekçelerin kabul edilmesini; Rumlar, kendilerine verilmiş tüm hakların korunmasını, askeri birliklerin aynı din ve mezhepten ve aynı yerden olan kişilere göre örgütlenmesini, yerel yönetimde daha geniş yetki verilmesini memur alımında milletlerarasında eşitlik ilkesine göre davranılmasını istemişlerdir.³³² Hatta Ermeni komiteleri sözcüleri, çalışmalarının açık olarak devam ettireceklerini bile belirtmişlerdir. Azınlıkların bu talepleri sadece kendi görüşlerinin bir sonucu değildir. Aynı zamanda hepsi dışardan destek de görmüşlerdir.³³³

Yine bu dönemde Ermeni Patriği bir bildiri yayımlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli milletlerden meydana geldiğini ve her milletin gelenek, görenek ve imtiyazlarını korumak hakkına sahip olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca bütün medeni memleketlerde uygulanan tevsi-i mezuniyetin biran önce uygulamaya konulmasını da talep etmiştir.³³⁴

Azınlıkların adem-i merkezîyetçi taleplerine karşın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin seçimler dolayısıyla ortaya koyduğu program ise bu taleplere cevap niteliğinde olmuştur. Bu programda resmi dilin Türkçe kalacağını, her türlü resmi haberleşme ve görüşmelerin Türkçe olacağı belirtilmiş (madde 7), Ayan Meclisi üyelerinin ancak üçte birini padişah, üçte ikisinin ise halk tarafından seçilmesi ve görev sürelerinin ömür boyu değil, belirli olması (Madde 2), Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesinde öngörülen tevsi-i mezuniyet'in uygulanmasını sağlayacak kanunların çıkarılması istenmiştir (Madde 5).³³⁵

³³² İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, C.I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara: 1998, s. 342.

³³³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, s. 67.

³³⁴ Şura-yi Ümmet, 7 Teşrin-i Sani 1908, s. 6.

³³⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859 - 1952*, s. 208-210.

Merkez-i Umumi tarafından hazırlanıldığı sanılan yukardaki program daha sonra toplanan kongre de, onaylanmakla birlikte bazı yeni esasları da getirmiştir. Örneğin her vilayet merkezinde İttihat ve Terakki'nin bir gazete çıkarmaya çalışması kabul edilmiş ve gazetelerde hangi esaslara göre yayın yapılacağı saptanmıştır (Madde 5-7). Yine bu kongrede İttihat ve Terakki'nin yapacağı işler de belirtilmiş ve kişilere iktisadi gelişme konusunda görev dağılımı yapılmıştır. Buna göre;

- a) Halkın kişisel girişimciliğini çeşitli yollardan uyandırmak ve teşvik etmek,
- b) Buna imkanı olmayan yerlerde biran önce işe girişmek,
- c) Bunun için eğitimin işlevinden yararlanmak gece dersleri okullar açmak ve bunun için yetenekli öğretmenleri temin etmek,
- d) Yarışma açarak halkın anlayabileceği, yurttaşlık, eğitim ve kalkınma bilgileri veren kitaplar hazırlamak şeklinde belirlenmiştir.

İttihat ve Terakki, hükümette yaptırılacak “terakkiyat”ı iki noktada toplamıştır. Bunları her alandaki gelişme için “hemen yegân vasıta” olan tevsi-i mezuniyetin valilere verilmesi ve vilayetleri aşan işlerde hükümete mebuslar aracılığıyla ve mebuslara da Cemiyet aracılığıyla etki yapılması olarak özetleyebiliriz.³³⁶

Ancak İttihat ve Terakki'nin tevsi-i mezuniyet konusunu Prens Sabahattin Bey'den çok farklı ele aldığı da bir gerçektir. Cevad Bey'in Şura-yi ümmet'te, çıkan bir yazısında taşrada görev yapacak olan nahiye müdürü ve meclislerinin gerekli olan yetkileri içinde polis ve

³³⁶ Bkz. Tunaya, Türkiye Siyasal Partiler, 1859-1952, s. 206-208.

jandarmanın ayrı tutulması görüşündedirler. Nitekim “Adliye, zabtiye, maliye, maarif, doğrudan doğruya silsile-i merâtibe ve mesuliyet memurine riayet şartıyla tesis edecek, makul bir tevsi-i mezuniyet dahilinde merkeze tabi olacak her kuvvet merkezin elinde bulunacaktır” görüşünden yola çıkarak böylece Osmanlı İmparatorluğu’nun “vahdet-i siyasiyesi hiçbir tehlikeye maaruz” kalmayacağı belirtilmektedir.³³⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti Türkçü uygulamasını İmparatorluğun merkezdeki yönetim kadrosuna yansıtmakla kalmamış taşra yönetimini bu açıdan ele alarak denetimi elinde tutmaya çalışmıştır. Çünkü hem cemiyetin varlığının sürdürülebilmesi, hem de Türkçülük ideolojisinin işlerlik kazanabilmesi için taşrada İttihatçı niteliklere sahip kişilerin varlığıyla bağlı olduğu görüşünden yola çıkarak bu konuda önlemler almıştır. Taşrada istemediği kişilerle teşkilat kurulduğunda ise sıkı bir merkezîyetçilik ile işleri yürütmek istemiştir.³³⁸

Meclis-i Mebusan’ın açılmasından sonra görüş ayrılıklarının iyice ortaya çıktığı görülmektedir.³³⁹ Tabiki bu durum tevsi-i mezuniyet konusuna da yansımıştır. Makedonya’da asayişin sağlanması için Yorgo Boşo Efendi (Serfire), “Makedonya meselesi için de, Makedonya’ya asker göndereceğim, oraya asker göndereceğim demek, eski doktorlar gibi her hastalığa sulfato olmazki. Hep asker göndermekle iş bitmez. Bizim kabineden isteyeceğim şeyler, ıslahatı esasiye yapmaktır” dedikten sonra “orada bulunan zabtiyelere biraz yetki lazım” demektedir. Zöhrap Efendi (İstanbul) ise, siyasi parti programlarında bulunan tevsi-i mezuniyetin bir an önce işlerlik kazanılarak ülke içindeki

³³⁷ Şura-yi Ümmet, 23 Teşrin-i Sani, 1908, s. 2-3.

³³⁸ Akşin, a.g.e., s. 161 İttihat ve Terakki’nin Cemiyete girecek olanlardan aramış olduğu nitelikler, 1. Türk olmak, 2. Diplomalı olmak, 3. Genç olmak, 4. Yönetici kattan olmak, Akşin, a.g.e., s. 161.

³³⁹ Güneş, a.g.e., C.I, s. 343.

asayişin sağlanacağı görüşüne yer vermektedir. Yusuf Kemal Bey (Kastamonu) “Efendiler söylüyorlarki, ‘burada birtakım fırkalar var onlar tevsi-i mezuniyeti kendilerine rehber iktaz ettiler. A canım bizim kanun teklifine hakkımız vardır’ diye iddia ile Kanun-ı Esasımız tadile kalkıştı bu kadar meşagil içinde niçin Dahile Nazırının yükleniliyor” diyerek cevap verme gereği duymuştur. Hüseyin Cahit Bey (İstanbul) ise “bahis döndü dolaştı, tevsi-i mezuniyete geldi” diyerek tartışmaya katılmış, arkasından tevsi-i mezuniyet vilayatta olacak tabii. Bu neticeyi buraya getirmek için vilayatta şurişten, ihtilalden” bahsederek getirmenin yanlış olacağını belirtmiştir. Yine tartışmaların Avrupa’nın İmparator-lukta asayişini olmadığı görüşünü teyidine çalıştığını bunun da yanlış olacağını ifade ederek Devletin dahili politikasının pek yolunda olduğunu söyleyerek dahiliye nazırını savunarak durumun abartıldığı görüşündedir.³⁴⁰

İttihat Terakki Cemiyeti’nin Osmanlıcı ve İslamcı görünümüne karşın, Türkçü ideoloji yerleştirme çabası içinde olmasından dolayı.³⁴¹ Bu durum Hıristiyan Osmanlılar ile Cemiyet arasındaki çatışmayı gittikçe arttırmıştır. Öte yandan Türk olmayan müslüman toplulukları da karşısına almıştır. Bundan dolayı Türk olmayan unsurlar, Türkçe’nin resmi dil olarak kullanılmasını bir Türkleştirme girişimi olarak görmekte idiler.³⁴² Nitekim Adliye Nezareti Arap Vilayetleri mahkemelerinde Türk dilinin kullanılmasını emretmesi üzerine Meclis-i Mebusanda bu konuda çeşitli tartışmalara zemin hazırlamıştır. Örneğin Meclis-i Mebusanda adem-i merkezîyeti savunan Yorgo Boşo Efendi (Serfice), “Mahkeme reisleri ve katipleri lisanı resmiden başka bir şey

³⁴⁰ M.M.Z.C., C.I, D.I, İçt.I, s. 543-551.

³⁴¹ Akşin, a.g.e., s. 78.

³⁴² Karal, a.g.e., C.IX, s. 130-131.

bilmeyecekler mi? Bilsek de bilenler pek az olacaktır. Rumca bilsek de Arabistan'da gönderseler köylü o mahkemeye nasıl meram edecek?"³⁴³ diyerek bu duruma karşı çıkmıştır.

Bunun üzerinde tercüman kullanılmasına karar verilmiştir. Ancak bu konudaki tartışmalar kesilmemiştir. 1911'de Meclis-i Mebusan'da Halit El Berazi Efendi "Şükrü Efendi birşeyden bahsettiler, yani fakat nezarete filan unsurdan bu kadar memur bulunduğu halde Arap unsurundan bir kimse yok ve 33 vilayet var, evladı Arap'tan bir vali yok ve büyük memuriyetlerde nisbete göre ancak yüzde 1'dir. Bendeniz bunu tastik"³⁴⁴ ettikten sonra "Türkçe bilmeyen evladı Arap'tan birisini Rumeli'ye veyahut Anadolu'ya memuran gönderirsek acaba memuriyetini nasıl ifa ve nasıl hukuku ibadullahı temin eder" diyerek görüşlerini belirtmiştir. Buna karşın meclisteki İttihatçılar bu görüşlere katılmayarak karşı çıkmışlardır.³⁴⁵

Görüldüğü üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti İmparatorlukta, anayasa gereği, modern bir devlette olması gereken, resmi dilin kabul ettirilmesi konusunda taviz vermemeyi de amaçlamıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin adem-i merkezîyet konusunda Prens Sabahattin ile hemfikirde olduğu söylenemez. Buna karşın yerel yönetimlerin düzenlenmesi gereği görüşünde oldukları da yadsınamaz. Örneğin Tanin gazetesinde vilayet kanununa dair yayınlanan programda şu görüşlere yer verilmiştir:

³⁴³ M.M.Z.C, C.III, D.I, İçt. 2, s. 508. Yorgo Boşo Meclisi Mebusan daha önceki konuşmalarında yine bu görüşünden yola çıkarak Hıristiyanların bulunduğu yerler için, "Mekatibi aliyeden çıkmış" hıristiyanların görev verilmesini istemiştir. M.M.Z.C, C.I, D.I, İçt. I, s. 410.

³⁴⁴ M.M.Z.C, C.I, D.I, İçt. I, s. 413.

³⁴⁵ M.M.Z.C, C.6, D.I, İçt. III, s. 575-579.

Taşrada bir çok memur bulunduğu halde görevlerini yerine getirecek yetkileri yoktur.

Vilayet kanun lahiyası bu sorunlara çare bulması için düzenlenmiştir, çünkü, “birinci maddesinde denildiği gibi vilayetlerin, idare usulü, tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif kaidesi üzerine tesis” olunduğu belirtilmiştir. Ayrıca, vilayetlerde görev yapacak mutasarrıf ve kaymakamların tayininde valilerin görüşlerinin dikkate alınacağı da belirtilmişti. Yine “Vilayetler dahilindeki ziraat ve nafia işlerinde, ticaret ve sanayii teşvik konusunda valilere geniş yetki verilmesi gerektiği, Valilerin, vilayetlere ait yolları, merkezden izin almadan yaptırabilecekleri gibi tramvay, otomobil, otobüs işletmek konusunda da imtiyaz verme hakkına sahip oldukları vurgulanmıştır.

Tanin gazetesinde yayınlanan bu programda ayrıca, vilayetlerin özel bütçesinin de bulunması gerektiği bu sayede, zengin vilayetlerin kendi yollarını kendi mekteplerini açabilecek gelire de sahip olabilecekleri öngörülmüştür.³⁴⁶

Özetle sunulmuş olan bu program Prens Sabahattin tarafından da övgülere neden olmuştur.³⁴⁷ Görüldüğü gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti merkeze bağlı kalındığı müddetçe tevsi-i mezuniyet konusuna önem vermiştir. Buna karşın adem-i merkeziyet konusunda görüşleri hiç değişmemiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911 (1327) yılındaki Kongresinde alınan kararda³⁴⁸ Osmanlı cemaat ve aşiret ilişkilerine değinilerek Arnavutluk, Yemen, Irak, Kürdistan ve Make-

³⁴⁶ Tanin, 7 Kanun-ı Evvel 1326, s. 2-3.

³⁴⁷ Prens Sabahattin, Üçüncü İzah, s.

³⁴⁸ Kongrenin almış olduğu kararlar, Tanin, Teşrin-i Evvel 1911, s. 2-3, Tanin, 11 Teşrin-i Evvel 911, s. 3. Tanin, 12 Teşrin-i Evvel 1911, s. 2-3'de yayınlanmıştır. İttihat ve Terakki II.Meşrutiyet süresi içinde 1908, 1909, 1910, 1911 yıllarında Selanikte 1912, 1913, 1916, 1917 ve 1918'de İstanbul'da olmak üzere dokuz kez kongre yapmış. Bu kongreler İttihad ve Terakki'nin ideolojik çizgisi ülke sorunlarına bakışı, örgütsel yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Güneş, a.g.e., C. I, s. 344.

donya'daki karışıklıkların hep aşiret ve cemaat kuvvetlerinin hükümetle çarpışmasından ileri geldiğini belirtmiştir. Bu duruma da içtima-i adem-i merkeziyet adını veren İttihat ve Terakki bu oluşumun devamının ise siyasi adem-i merkeziyet olduğunu belirterek, adem-i merkeziyete karşı olduklarını kongrede açıkça dile getirmişlerdir.³⁴⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu kongreye ait hazırlamış olduğu raporda da Meşrutiyetin ilanından sonra "ittihad-ı anasır" meselesi için ortaya atılan "siyasi hukuka malik kavimlerin ve cema'atların iltihakından teşkil etmiş federatif" bir yönetimi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi bütünlüğü bozucu bulduğu için red ettiği tekrar belirtilmiştir.³⁵⁰

Maarif Nazırı Emrullah'ın 1327 senesi kongresine dair yazmış olduğu İzahnamede; Kongrede kabul edilen programın 13.maddesinde "Kanun-ı Esasi'nin birinci maddesi ile muid olduğu vecihle vilayetlerde muhtariyet siyasiye ve idareyi ihsas ederek nevi tezâhüratı İttihad ve Terakki Cemiyeti kabul etmez. Binaenaleyh vilayet umur-u idaresinde, usul-u idaresinde rabita-i mevcuda fekk ve ihlal olunmamak şartıyla Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesinde mevzu bahis olan tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif usulünün tamamen tatbiki ve vilayetin bilhassa umurane müteallik muhtaç oldukları kavanin nizamatin biran evvel neşri temin edilecektir"³⁵¹ şeklinde belirlendiğini ifade etmektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, kuruluşundan 1911 yılına kadarki hiçbir programında ya da nizamnamesinde Kanun-i Esasi'nin 108.madde-

³⁴⁹ Tanin, 12 Teşrin-i Evvel 1911, s. 3.

³⁵⁰ İttihad ve Terakki Cemiyeti Raporu, (Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti 1327 Kongresinde Katip-i Umumi Tarafından Kırâat olunan Merkezi Umumu Hulâçası), s. 31.

³⁵¹ Maarif Nazırı Emrullah, a.g.e., s. 44-45.

sinde geçen tefrik-i vezaif ifadesine yer vermemiştir. İlk kez bu kongrede tevsi-i mezuniyet ile tefrik-i vezaif birlikte anılmıştır.³⁵²

Maarif Nazırı Emrullah'ın İzahname'sinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tefrik-i vezaif-i ne şekilde değerlendirdiği anlaşılmaktadır. İzahname'de Encümen Mazbatasındaki "tevsi-i mezuniyet ancak me'mûrîn hakkında kabili tatbiktir, tefrik-i vezaif bilakis ahaliye tallûk eder"³⁵³ tanımı da kabul edilmemiştir. Maarif Nazırı, "tefrik-i vezaif nedir?" sorusuna bir memleketi idare etmek için, idare içinde de, yasama, yürütme, yargı ayırımına benzer bir ayırıma ihtiyaç vardır: "İcra, müzakere, kaza" (...) "Bu üç vazife bir elde toplanabileceği gibi, tamamen veya kısmen tefrik edilerek ayrı ayrı ellere tevdi edilir." İşte buna tefrik-i vezaif denir diyerek görüşlerini açıklamıştır.³⁵⁴

Maarif Nazırı, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın adem-i merkeziyet konusuna ilişik olarak siyasi programını da eleştirmektedir. Programın 29. maddesindeki "Aksam-ı memalik-i Osmaniye idare-i siyasiyede merkeze merbut ve vahdet-i memleket halelden masun bulunmakla beraber bazı vilayet-i Osmaniye'nin hususiyet-i ahvali kavanin-i mevkule-i istisnaiye ile idaresini müstezimidir" bu ifadenin Osmanlı Devletinde yalnız siyasi birliğin aranacağını kanun ve idare birliğinin ise aranmayacağını anlamına geldiği görüşündedir.³⁵⁵

Yine Maarif Nazırı Hürriyet ve İhtilaf Fırkası'nın Kanun-i Esasi'nin 108.maddesinin adem-i merkeziyeti ifade etmediğini bundan dolayı bu idare ile de ülkesinin bütünlüğünün sağlanmasının imkanı ol-

³⁵² İttihat ve Terakki Cemiyetinin program ve nizamnameleri için bkz. Tunaya, *Türkiye Siyasal Partiler 1859-1952*, s. 117-142, 206-232.

³⁵³ Maarif Nazırı Emrullah, a.g.e., s. 62.

³⁵⁴ Maarif Nazırı Emrullah, a.g.e., s. s. 63-64.

³⁵⁵ Maarif Nazırı Emrullah, a.g.e., s. 67.

madığı görüşündedir.³⁵⁶ Adem-i merkeziyet ile merkezi yönetimi karşılaştırarak birinde hükümet merkezinin hiçbir işe karışmadığını ikincisinde ise her işe karıştığını belirtir. Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesinin ikisinin ortasını bulduğunu İttihat ve Terakki'nin de bunu böyle kabul ettiğini vurgulamaktadır.³⁵⁷

1913'e gelindiğinde adem-i merkeziyeti uygulama alanının daha daraldığı görülmektedir. Nitekim Makedonya kaybedilmiş Selanik elden çıkmış, Edirne ise zorla geri alınmıştır. İşte bu dönemde yapılan İttihat ve Terakki'nin 1913 kongresinde kabul edilen siyasi programın idari bölümünde "İttihad ve Terakki Fırkası'nın siyaseti idariyesi tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif esasına müstaniddir" ifadesine yer verilmiştir.³⁵⁸

1913'te başlayan, İttihat ve Terakki'nin doğrudan iktidar döneminde, 3 Ocak 1913'te Beyrut Vilayet Meclisi bir ıslahat lahiyası kabul ederek Arapça'nın resmi dil olmasını, yerel askerlik esasının getirilmesini ve genel olarak da adem-i merkeziyet içeren bir karar almıştır. Arnavutluk meselesinde de gerekli tedbirleri almayan İttihat ve Terakki bu istekleri de red etmiştir.³⁵⁹ Buna karşın yine de 9 Mart 1913'de İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanun Muvakkati ile 1864 ve 1871'de vilayetlerle ilgili düzenlemeleri yeniden ele almış ve böylece Vilayet meclislerinin icraî karar alabilmesi esası getirilmiştir. Dolayısıyla yönetimde merkeziyetçilik esası önemli ölçüde hafifletilmiştir³⁶⁰.

³⁵⁶ Maarif Nazırı Emrullah, a.g.e., s. 45.

³⁵⁷ Maarif Nazırı Emrullah, a.g.e., s. 48.

³⁵⁸ 1913 Kongresinde kabul edilen siyasi programı için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*, s. 214-218.

³⁵⁹ Akşin, a.g.e., s. 259, Arapların bu isteklerinin red edilmesi sonucunda Arapçılar ile Osmanlı Hükümeti arasında "Soğuk Savaş" başlamıştır. Bkz. Bayur, a.g.e., C.II, Ks. III, s. 218.

³⁶⁰ *Düster, Tertib-i Sani, C.V*, s. 176-205, Kanunun değerlendirilmesi için bkz. Vecihi Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Durumu*, Ankara: 1945, s. 222-224.

Araplar çıkarları gereği vilayet kanununu yeterli bulmayarak hükümete karşı eylemlerini artırmış, dükkan kapatma büyük devletinin dışişleri bakanlıklarına telgraflarla gönderme girişimlerinde bulunmuşlardır.³⁶¹

Bunun üzerine geri adım atan İttihat ve Terakki Fırkası, 19 Nisan 1913 günlü bir genelge ile Arapça konuşulan yerlerde bu dilin mahkemelerde kullanılmasını yaygınlaştırarak, tarih, coğrafya gibi bazı dersler dışında, buralardaki okullarda Arapçanın esas dil haline getirilmesini kabul etmiştir.³⁶²

Bu gelişmelerden sonra I. Dünya Savaşı sırasındaki İttihat ve Terakki'nin sondan bir önceki kongresinde (1916) kabul edilen siyasi programda "teşkilatı mülkiye" hakkında şu kararlar alınmıştır:

Beşinci madde: "Teşkilatı mülkiye, adetleri tezyid edilmek üzere vilayet ve kaza ve nahiye namları ile üç derece olacak ve nahiyeler şahsiyeti hükmiyeyi haiz olmak üzere bir veya müteaddit karyelerden teşkil edilecektir. Teşkilatı vilayet kanununun tadilinde bazı vilayetlerin ahvali hususiyesi nazarı dikkate alınacaktır".³⁶³

İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1916 yılındaki Kongresinden sonra yayımlanan risalede bu değişikliğin uygulanmakta olan vilayet teşkilatı'nın ihtiyaçlara karşılık verememesinden dolayı yapıldığı belirtilmektedir. Bunun nedeni ise uygulanmakta olan İdare-i Vilayet Kanunu Muvakkati'nin mecliste görüşülerek kabul edilmemesine bağlanmak-

³⁶¹ Bayur, a.g.e., C.II, ks. III, s. 219.

³⁶² Genelgenin geniş özeti için bkz. Bayur, a.g.e., C.II, ks. III, s. 220-221.

³⁶³ İttihat ve Terakki Cemiyeti 1332 Senesi Kongresi Müzakeratıyla Bu Bahta Yazılan Makalâti Muhtevi Risalesidir, İstanbul: 1332, s. 30-31, Karşılaştırınız. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952, s. 15-16.

tadır. Bundan dolayı Avrupa’da uygulanan komün teşkilatının bizdeki uygulanmasına karar verildiği bildirilmektedir. Böylece mutasarrıflıklar kaldırılarak vilayet sınırları küçültülmüş ve sayıları çoğaltılmış ve nahiyelerde komün esası kabul edilmiştir.³⁶⁴ Nahiyelerin komün teşkilatına dönüştürülmesinin nedeninin ise kendilerini idare etmeyi sağlamak olduğu, bunun sonucunda ise köylülerin de uyuşukluktan kurtulmuş olacağı görüşüne yer verilmiştir.

Yine Risalede bugüne kadar olan uygulamalarda eleştirilmiştir. İdari işlerin merkezden uzaklaştıkça uzun zincirlemeler içinde takılıp kaldığı kabul edilmiştir. Yine bu görüşe ilave olarak “aralarında dünyalar kadar fark bulunan muhtelif havâliyi aynı tarz ve aynı kanun ve teşkilat ile idareye kalkışmak şimdiye kadar yapılmış olduğu vecihle hakikaten abesle uğraşmak demektir” ifadesiyle İttihat ve Terakki’nin kuruluşundan bu zamana değin yerinden yönetim konusundaki düşüncelerinde önemli değişikliklere uğradığı görülmektedir.³⁶⁵ Nitekim “vilayetlerin ahvali hususiyesi” meselesinin dikkate alma zamanı geldiğini bundan dolayı da bu konuya siyasi programda yer verildiği belirtilmektedir.³⁶⁶

1918 yılına gelindiğinde I. Dünya Savaşının sonunda Osmanlı İmparatorluğu yenilmiş ve ülke bütünlüğünü koruyabilmek için Ahmet İzzet Paşa Hükümet Programında “Wilson Prensipleri”ne sarılmıştır. Bu programda cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin tüm unsurların yararlanabileceği “Serbest-i inkişaflarını ve İdare-i Umur-ı memlekete her suretle iştiraklerini temin” edileceği de belirtilmiştir. Aynı zamanda elde kalan Arap vilayetleri için “makam-ı hilafet ve saltanat’a rabitaları

³⁶⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti 1332 Senesi Kongresi..., s. 48.

³⁶⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti 1332 Senesi Kongresi..., s. 49.

³⁶⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti 1332 Senesi Kongresi..., s. 49-50.

mahfûz olmak üzere âmâl ve metâlib-i millîyeye muvafık bir muhtariyet temini suretiyle halline çalışacağız”³⁶⁷ denilmiştir.

İttihat ve Terakki cemiyeti “vahdet-i siyasiye”nin sağlanması için genel anlamda merkezi yönetimden yola çıkarak vilayetten yetki genişliği verilmesi görüşünde olmuştur. Ve her zaman adem-i merkeziyete bu açıdan karşı çıkmış olmasına rağmen tüm çabalarına karşın imparatorluğun parçalanmasına engel olamamıştır.

3.2. Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti

3.2.1. İstibdat Dönemi

1902 Kongresi Ahmet Rıza ile Prens Sabahattin arasında görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuş, böylece Jön Türkler arasında bir birliktelik sağlanamadan dağılmıştır. Jön Türklerin bölünmesi İstibdat yönetimine karşı muhalefetin gücünün de kırılmasına neden olmuştur.³⁶⁸ Bu buhranlı dönemde yurt içinden Bahattin Şakir, Ahmet Şevket ve biraderi Rıza Paşa, Dr. Reşat Beyler gibi kimselerin yurt dışındaki Jön Türklerin mücadelesine katılması yeniden bir canlanması meydana getirmiştir.³⁶⁹

Bahattin Şakir’in Ahmet Rıza ile görüşmesi sonucunda Prens Sabahattin ile tekrar temasa geçilmiştir. Bahattin Şakir “birleşmek ve maksada ermek prensibini” ortaya atmış bunun üzerine, Prens Sabahattin’den Jön Türk hareketini toparlayabilmesi için bir program hazırlanması istenmiştir. Nitekim Prens Sabahattin’e hitaben “Siz mütefekkir bir zatsınız; memleketin ıslahı ve kurtulabilmesi neye mütevakkıf

³⁶⁷ Güneş, a.g.e., C.I, s. 322-325.

³⁶⁸ Bkz., Ramsaur, a.g.e., s. 84-93.

³⁶⁹ Kuran, a.g.e., s. 365.

ise ona göre bir program tanzim ediniz de müştereken müzakere edelim ve nokta-i nazarlarımızı tevliid eyledikten sonra müttehiden çalışalım”³⁷⁰ demiştir.

Prens Sabahattin ise hazırladığı programına “décentralisation = adem-i merkeziyet” kelimesini koymuştur.Prens Sabahattin bunun için yaptığı savunmasında; Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesi vilayetlerin idaresinin tevsi-i mezuniyet ilkesine göre yöneltmesini ilke olarak kabul ettiğidir. Kanun-ı Esasi'nin Fransızca çevirisinde bu deyim decéntralisation olarak geçmiş ve Türkçe karşılığı da adem-i merkeziyettir demiştir.³⁷¹

Bu açıklamalara karşın Terakki ve İttihat Cemiyeti adem-i merkeziyeti, merkezin yok olması dolayısıyla da memleketin yok olması olarak ele almış ve bunun sonucu olarak da programın uygulanmasının zemini oluşmamıştır.³⁷²

Programla beraber Jön Türkler arasındaki görüş ayrılığının kesin anlaşılması ile Prens Sabahattin beraberinde, Ahmet Fazlı, İsmail Kemal, Dr. Nihat Reşat, Dr. Rifat, Miralay Zeki, Dr.Sabri, Hüseyin Tosun, Milaslı (Asker) Murat, Şair Hüseyin Siyret Beylerle Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni 1902'da kurmuşlardır. Cemiyetin yayın organı ise 1906 yılında çıkmaya başlayan Terakki gazetesi olmuştur. Terakki gazetesi ile cemiyetin görüşleri yayınlanmıştır.³⁷³

³⁷⁰ Kuran, a.g.e., s. 366.

³⁷¹ Kuran, a.g.e., s. 366. Akşin, a.g.e., s. 44.

³⁷² Akşin, a.g.e., s. 45.

³⁷³ Kuran, a.g.e., s. 368, Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952, s. 142. İstanbul'da Vefa İdadisi öğrencilerinden Safvet Lütfi Bey yurt içinde, cemiyetin ilk örgütlenmesine girişir. Kuran, a.g.e., s. 370.

İki yıl kadar yayın faaliyetini sürdüren Terakki gazetesi aylık olarak çıkmıştır. Terakki'nin üzerinde "Bu icmal arzu edenlere meccanen takdim olunur" kaydı bulunmakla beraber cemiyetin umumi katibinin Ahmet Fazlı olduğu ilan edilmiştir.³⁷⁴

Terakki gazetesinin logosunda ise amacının yayın süreci içinde değişikliklere uğradığı görülmektedir. Logosundaki değişiklik şöyle olmuştur:

1. "Fenni içtima ve adem-i merkeziyet taraftarının mürevvici efkarıdır"³⁷⁵
2. "Teşebbüs-i şahsi ile Kanun-ı Esasi ile adem-i merkeziyet taraftarının mürevvici efkarıdır."³⁷⁶
3. "Teşebbüs-i şahsi ile meşrutiyet ve adem-i merkeziyet taraftarının mürevvici efkarıdır."³⁷⁷

Terakki gazetesinin logosundaki amaçların zaman içinde değişikliklere uğradığı görülmektedir. Ancak dikkat çeken nokta Kanun-i Esasi'nin onuncu sayısında, Meşrutiyetin ise on ikinci sayısında yer almasıdır.

Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin 27 Temmuz 1906 yılında Şüra-yi Ümmet gazetesinde yayınlanan siyasi programını incelediğimizde şunları görüyoruz.

1. Osmanlı imparatorluğu'nda uygulanacak siyasi ıslahat: Bütün sınıflar ve teb'a için istisnasız olarak uygulanacaktır. Vilayet-

³⁷⁴ Terakki, I Nisan 1906, s. 1.

³⁷⁵ Terakki, I Nisan 1906, No: 1.

³⁷⁶ Terakki, 3 Mart 1907, No: 10.

³⁷⁷ Terakki, 11 Temmuz 1907, No: 12.

lerin yönetimi adem-i merkeziyet ve tevsi-i mezuniyet usulü üzerine kurulacaktır. Bu da Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesindeki seçim usulüne göre olacaktır. Anayasının yetersiz gelmesi durumunda değişiklikler yapılacaktır.

2. Vilayet Meclisi üyeleri, halk tarafından seçilerek ve vilayetin işlerinin görülmesine iştirak ve müdahale edebilecektir. Vilayet Meclisleri, Vilayetin mali, kanuni ve nizamnameleriyle ilgili meselelerde geniş ve tam yetkiye sahip olacaklardır. Vilayet meclisi vergilerin toplanması ve dağıtılması konusunda reyini kullanacaktır. Vergi hasılatını vilayet ve hükümet merkezi arasında kararlaştırılarak miktarı, mahalli ihtiyaçlara harcamak üzere bırakılacaktır.
3. Vilayet ile merkez hükümet arasındaki birliğin ve irtibatın sağlanabilmesi için vilayet meclisi üyelerinden gönderilen mebuslardan bir Meclis-i Mebusan kurulacaktır.
4. Bazı ırkları birbirinden ayıran kavga ve mücadelelere son verebilmek için Vilayet Meclislerinde her camianın kendilerini temsil eden üye ve delegelerine yer verilecektir.
5. Bütün Osmanlılar, ırk farkı gözetilmeksizin hak ve görev yönünden eşit olacaktır. Askeri okullarda dahil olmak üzere bütün yüksek okullar devletin bütün teb'asına açık olacaktır.
6. Jandarma kuvveti, vilayetlerdeki çeşitli ırkların nüfusları nisbetinde seçilecektir. Jandarmaların eğitimi için yabancı öğretmenler ve zabitler temin edilecektir.
7. Valileri, mutasarrıfları, defterdarları, müdürleri, asliye ve temyiz mahkemelerinin başkanlarını merkezi hükümet atayacaktır. Ancak diğer memur valiler tarafından ve vilayetin ırk nisbeti dikkate alınarak halk arasından seçimle tayin edilecektir.
8. Zabita kuvvetleri mülki memurların emrine tabi olacaklardır.

9. Kimi vergiler yeniden düzenlenecek ve gayr-i menkul emlakın güven altına alınması konusunda yeni tedbirler alınacak bunun için yeni kanun ve nizamnameler çıkarılacaktır.

10.Devletlerle olan antlaşmalara saygı gösterilecektir.³⁷⁸

Cemiyetin programında valinin vilayet meclisi karşısındaki durumunun net olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla herhangi bir anlaşmazlık karşısında ne yapılacağı belirtilmemiş ve bu konuda Valiye düşen görev açıklanmamıştır.

Programın en tartışılan bölümü ise ikinci ve üçüncü maddeleri olmuştur. İkinci maddede vilayet meclislerine kanun yapma yetkisinin verilmesi, dış siyaset, askerlik ve gümrük gibi konularda karar almaya dahi götürebileceğinden Osmanlı Devletini “konfederasyon” birleşik devletler durumuna sokacağı belirtilmiştir.³⁷⁹ Programın 3. maddesinde ise mebusların kimler tarafından seçileceği belirtilmemiş olmakla beraber, mebus adaylarının vilayet meclisi üyeleri olması düşünülen devlet örgütünü neredeyse yine konfederatif bir havaya sokmaktadır.³⁸⁰

Teşebbüs-i şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin programının genel olarak siyasi açıdan adem-i merkeziyet havası estirmiş olması İttihatçılar ile aralarının daha da açılmasına neden olmuştur.Bundan dolayı da İttihatçılar için tehlikeli görülmüştür.³⁸¹

Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti Terakki ve İttihat gibi yurtiçi ve dışında örgütlenerek şubeler açmıştır. Bunlar;

³⁷⁸ Kuran, a.g.e., s. 439-440.

³⁷⁹ Bayur, a.g.e., C.II, ks. IV, s. 37.

³⁸⁰ Bayur, a.g.e., C.II, ks. IV, s. 37. Akşin, a.g.e., s. 45.

³⁸¹ Bayur, a.g.e., C.II, ks. IV, s. 38.

Trabzon Şubesi: Batum Sancak Bey, Zade Mehmet ve Hasan Kardeşler, Nemlizade Selim tarafından oluşturulmuştur.

İzmir Şubesi: Cemiyetin Kahire şubesinde bulunan Mehmet Faiz tarafından oluşturulmuştur. Oluşturulan heyet içinde Miralay Giritli Mithat, Necdet Beyler'de bulunmuştur.

Alanya Şubesi: Alaiyeli Mahmut Bey tarafından kurulmuştur.

Şam Şubesi: Refik ve Hakkı El'azim tarafından kurulmuştur. Ayrıca Lazıkkıyede de bir şubesi bulunmaktadır.

İstanbul Şubesi: Bizzat Cemiyeti İnkılabiye tarafından meydana getirilmiştir. Kurucuları Saffet Lütfi, Hamid, Ferit Necat, Namık Zeki ve Mahmut Beylerdir.

Erzurum Şubesi: Hüseyin Tosun tarafından kurulmuştur. Üyeleri arasında Durak, Serdarzade Sıtkı Beyler ve Hoca Seyfettin bulunmaktadır. Bu şube aşar ve ağnam vergileri nedeniyle hükümete karşı önemli sayılabilecek bir ayaklanma başlatmıştır.³⁸²

3.2.1.1. Erzurum Hareketi

Yayın yoluyla meşrutiyetin ilan edilemeyeceği görüşünde olan Prens Sabahattin vilayetlerden başlayacak büyük bir ayaklanma ile istibdat yönetime son verilebileceğine inanmakta idi.³⁸³ Vilayetlerdeki ayaklanmalara öncülük edebilmesi için ilk girişim Cemiyetin Erzurum

³⁸² Bkz. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler 1859 - 1952, s. 142-143. Kuran, a.g.e., s. 393, 400-403.

³⁸³ Ramsaur, a.g.e., s. 84-85.

sorumlusunun Paris'ten Kafkasya yolu ile Erzurum'a gelmesiyle kendini göstermiştir.³⁸⁴

Erzurum hareketi ağırlaşan vergilere karşı düzenlenen gösterilerle ortaya çıkmış, esnafın dükkan kapatmasına kadar varmıştır. Hareket kısa sürede yayılır. Nitekim Enformasyon Telgraf Şirketine 2 Nisan 1907 tarihli çekilen telgrafnamede bildirilen habere göre Erzurum'da başlayan ayaklanma Van, Bitlis, Trabzon, Sivas ve Kayseri'ye sıçramıştır.³⁸⁵

Yıldız Sarayı'na sıkıntılı günler yaşatan bu ayaklanmaları önlemek için bazı vilayetlerde "hayvanatı ehliye rüsümü ile teklifi şahsiye... af ve ilga" edildiği, İstanbul gazetelerinde ilan edilen resmi tebligatta bildirilmektedir.³⁸⁶ Terakki gazetesinin onuncu sayısında haber verilen bu gelişmeler üzerine aynı sahifede Prens Sabahattin "İttihad" başlıklı bir yazısında Erzurum'da başlayan bu hareketi meşrutiyete giden ilk adım olarak görüldüğünü söylemektedir. Bu hareketin önemi için Prens Sabahattin "kurtulmak için ittihad edelim! Unutmayalım ki hükümet milletin parasıyla, milletin kanıyla hükümet olur!...Binaenaleyh vergiyi ve askeri, teftişimize tabi bir hükümete verelim! Yıldız bu hakkı tanıyıp millet meclisini açmadıkça Kanun-ı Esasi'nin ahkamını kabul etmedikçe vilayetlerin idare-i mahalliyesini ahalli-i vilayete teslim etmedikçe ne bir para vergi ne de bir nefer vermemek için İttihad edelim"³⁸⁷ demektedir.

³⁸⁴ Kuran, a.g.e., s. 393.

³⁸⁵ Terakki, 3 Mart 1907, s. 5.

³⁸⁶ Terakki, 3 Mart 1907, s. 5.

³⁸⁷ Terakki, 3 Mart 1907, s.5, Tarık Zafer Tunaya bu hareketin küçüksenmemesi gerektiğini bunun bir aksiyon programı tatbikatı denemesi olduğunu yazmaktadır. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 185-1952*, s. 142, n2.

Cemiyetin bu ayaklanmalara önem verdiğiine bir diğer delil ise Terakki'de M. Sabri'nin Anadolu kıyıları üzerine yazdığı yazılarıdır.³⁸⁸ M. Sabri, Prens Sabahattin'in "İttihad" başlıklı yazısından aldığı ilham üzerine o da bir "İttihad-ı milliye"nin oluşturulması gerektiğini vurgulamaktadır. Hükümetin birkaç vilayetin ittihadı karşısında tir-tir titrediği hareketin amacının meşrutiyetin ilan edilmesi olduğu, bunun için Erzurum'da halkın Mithat Paşa için kurbanlar kestiği belirtilmektedir.³⁸⁹

II. Abdulhamit tarafından oluşturulan Hamidiye birlikleri hareketi önleyebilmek için yöreye gönderilerek isyancılar üzerinde baskı unsuru olarak kullanılmış³⁹⁰, ayrıca göstericilerin bir kısmı Sinop'a sürülmüş, Hüseyin Tosun Bey ise İstanbul hapisanesine götürülmek üzere tutuklanmıştır.³⁹¹

Bu gelişmeler üzerine Erzurum halkı valiye temsilciler göndererek, baskılardan yılmayacaklarını ve vergilerin alınmaması ile de sorunlarının çözümlenmeyeceğini, meşrutiyetin ilan edilmesi için ikiyüz bin kişinin kendi kanlarını dökmeye hazır olduğunu İstanbul'a bildirmesini istemişlerdir.³⁹²

İstanbul'a gelen haberler üzerine durumun ciddiyetinin farkına varan hükümet kanlı bir bastırma hareketine girişir. Yörede büyük

³⁸⁸ Bkz. *Terakki*, 3 Mart 1907, s. 5. *Terakki*, 10 Nisan 1907, s. 1-5.

³⁸⁹ *Terakki*, 10 Nisan 1907, s. 3. İttihatçılardan Bahattin Şakir ise Erzurum hareketi için "İslam-ı İslama kırdırmak Abdulhamid'in politikasıdır. Mamafih kan dökülmeden hürriyet olmaz" demektedir. Bayur, a.g.e., C.II, ks. IV, s. 81.

³⁹⁰ Çavdar, a.g.e., s. 70.

³⁹¹ Kuran, a.g.e., s. 393.

³⁹² *Terakki*, 1. Mart 1908, s. 4 Trabzon'da ise Valiye başarısız bir suikast yapılmış bunun üzerine Vali istifa etmiştir. *Terakki*, 1 Mart 1908, s. 4.

yankılar uyandıran yargılamalardan sonra sekiz kişi ölüme on sekiz kişi ise müebbet hapis cezasına çarptırılarak isyan bastırılır.³⁹³

Sonuç olarak kimi tarihçiler Erzurum hareketi için; diğer hürriyet mücadelesi verenlerle işbirliği yapılarak ortak hareket alanı bulsaydı meşrutiyetin ilanının daha da erken olabileceği görüşlerine yer vermişlerdir.³⁹⁴

3.2.1.2. Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyetinin Beyannamesi ve Nizamnamesi

Beyanname

M. Sabri'nin kaleminden çıkmış olan beyanname aslında Osmanlı İmparatorluğu'nda cemiyetin bir üyesi tarafından 1 numaralı ve 7 Haziran 1908 tarihli mektuba bir nevi cevaptır. 14 Haziran 1908 tarihinde yazılmış olan³⁹⁵ bu beyannamede cemiyetin üyesine Türkiye'de nasıl çalışılması gerektiği ve ne şekilde örgütlenileceği konusunda bilgi verilmektedir.³⁹⁶

Beyannamenin başlangıç bölümünde “maksadımız cins ve mezhep farkı aramayarak hukuk ve hürriyet-i beşeriyeyi istihsal etmektir”³⁹⁷ denilmektedir.

³⁹³ Çavdar, a.g.e., s. 71.

³⁹⁴ Bkz.M. Reşid, “Erzurum İsyanı. Bir Meşrutiyet İnkılabı olabilirdi”, *Hürriyet*, 29 Kasım 1950, s. 2. Kuran, a.g.e., s. 393.

³⁹⁵ M. Sabri, *Adem-i Merkeziyet Cemiyetinin Beyannamesi*, Paris: 1908, T.T.K. yazma No: 129.

³⁹⁶ M. Sabri, a.g.e., s. 12-17.

³⁹⁷ M.Sabri, a.g.e., s. 1.

Yine, Terakki gazetesinin logosunda da belirtildiği gibi Cemiyetin amacı üç başlıkta toplanmıştır: “Hayat-ı hususiyede teşebbüs-i şahsi, hayat-ı umumiye de adem-i merkeziyete müstanid bir meşrutiyet.”³⁹⁸

Beyannamede meşrutiyetin ne kadar gerekli olduğu herkez tarafından açık olarak bilindiği için bunu tekrar açıklamanın gereksiz olduğu belirtilmiş olmasına karşın, meşrutiyetin yönetiminin de alacağı şekil üzerinde durulmuştur. Merkeziyeti kabul etmiş bir meşrutiyette bir kişinin elinden alınan iktidarın birkaç kişiye teslim edilmesi olarak değerlendirilmektedir. Yine böyle bir meşrutiyet, sadece şekil değiştirmiş bir istibdat olarak görülmektedir. Bunun üzerine “hakiki medeniyetin tecavüzünden kurtulmasına çalışan hukuki hürriyetperverler”in bu şekil değiştirilmişliği kabul etmeyecekleri ifade edilmiştir.³⁹⁹

Bundan dolayı, “zaten Kanun-ı Esasımız 108. maddesinde ‘vilayetin usul-u idaresi tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaifi (bu tabir décentralisationun tercümesi olmaktan ziyade tarifi olduğu için biz adem-i merkeziyet kelimesini tercih ettik) kaidesi üzerine müessis olup derecatı nizam-ı mahsus ile tayin edilecektir’ bir kağıt üzerinde kalan bu vaadin derece-i lüzumunu vatandaşlarımıza anlatmaya ve anlayanları çoğaltmaya çalışıyoruz”⁴⁰⁰ denilmektedir.

Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu’nda adem-i merkeziyet uygulanmış olsaydı, meşrutiyete son verildiği gün II. Abdulhamit karşısında bir kaç yüz mebus değil vilayetleri görecekti, böylece “vatanımızda idi-î esafilde oyuncak haline gelmiyecekti” denilmektedir. Bundan dolayı mec-

³⁹⁸ M.Sabri, a.g.e., s. 3. Ancak Terakki Gazetesi’nin üzerindeki logonun zamanla ne gibi değişikliklerden geçtiği tezin önceki sahifelerinde belirtilmiştir.

³⁹⁹ M.Sabri, a.g.e., s. 3.

⁴⁰⁰ M.Sabri, a.g.e., s. 4.

lisin kapatıldığı gün halkın neyi kaybettiklerinin farkına varamamalarının nedenini de buna bağlamaktadır.⁴⁰¹

Yine bu beyannamede “koca bir milletin birkaç hainin elinde oyuncak haline gelmesi o birkaç hainin kudretini değil fakat; o koca milletin aczini ispat ediyor”⁴⁰² denilmektedir. Yalnız bu acizliğin sebebinin halkı cehalete sürükleyen idare tarzından kaynaklandığı belirtilmektedir. Başka ülkelerde hükümetlerin halkı aydınlatmak için varolduğuna, bizde ise bunun tam tersinin yapıldığı “Başkalarında milletin memuru olan hükümet bizde amir-i mutlak”⁴⁰³ dır, denildiği görülmektedir.

Kimi ülkelerin istibdat ile yönetildiği kimi ülkelerin ise özgürlük içinde yönetildiği bunun nedeninin ise o ülkelerde kişisel girişimciliğin varlığıyla ilişkili olduğu belirtilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nda verilen eğitimin kişisel girişimciliği geliştirici nitelikte olmadığı da vurgulanmaktadır.⁴⁰⁴

Beyannamede muhalif cemiyetlerin otuz yıllık yayınlarında hükümetin yaptığı yanlış uygulamaların sürekli olarak tekrarlanarak eleştirildiği, bundan başka birşeye de değinilmediği belirtilmektedir. Yine bu muhalif cemiyetlerin yayınlarında “hürriyetin, adeta padişahın emriyle verilir bir kanun bir sadaka makamında gösterilmiş” olması da

⁴⁰¹ M.Sabri, a.g.e., s.4.

⁴⁰² M.Sabri, a.g.e., s. 5.

⁴⁰³ M.Sabri, a.g.e., s. 6.

⁴⁰⁴ M.Sabri, a.g.e., s. 6, “Bizim gerek aile ocağında gerek mektebde aldığımız terbiye hep göreneğe tabi! Marşetimizi kimseye muhtaç olmadan temin edecek, tuttuğumuz işi teşebbüsümüzle ilerletecek surette büyümüyoruz. Onun için ömrümüzün en kıymetli zamanını kışlaya benzeterek ve şahsiyeti mahvederek mekteplerde geçirdikten sonra oradan ekseriyetle her boyun aillete eymeye mehya bir hükümet memuru olarak çalışıyoruz”. M.Sabri, a.g.e., s. 6. Prens Sabahattin’de aynı ifadeleri kullanmıştır. Karşılaştırınız. *Sabah*, 5 Eylül 1324, s. 1.

eleştirilerek “halbuki milletin adetinden tarz-ı tefekkür ve tarz-ı maişetinden doğmayan kanunların ölü doğmuş çocuklardan ne farkı olabilir”⁴⁰⁵ denilmektedir.

Yine beyannamede imparatorlukla ilgili çözümlenmeleri yaparken Le Play Okulu’nun ve Edmond Demolins’in sosyolojik görüşlerinin kendilerine rehberlik ettiği belirtilmektedir.⁴⁰⁶

Ayrıca beyannamede Türkiye’deki cemiyetin üyelerine, Meşrutiyet yönetimi ile istibdat yönetimi arasında ne gibi farklılıkların olduğu, hükümetin icraatlarının millet tarafından nasıl denetlenebileceği gibi konularda halkın aydınlatılması girişiminde bulunulması gerektiği bildirilmektedir.⁴⁰⁷

Son olarak bu beyanname, Kanun-ı Esasi ile Vilayet Nizamnamesinin içeriği konusunda köylünün anlayabileceği sade bir dille küçük kitaplar ve beyannameler yazılarak halkın aydınlatılmasını böylece milli vicdanın geliştirilebileceğini belirtmektedir.⁴⁰⁸

Nizamnamede ise şöyle denilmektedir.

1. Her şube asgari olarak bir reis ile iki muavinden meydana gelecek. Cemiyetin merkeziyle haberleşme görevi reise aittir. Şubenin idaresi “heyet-i idare azası” tarafından yürütülür.
2. Her şube faaliyetlerimizi yaymak için diğer şubelerle etkileşim içine girecektir.
3. “Terakki”yi alıp içeride neşri sağlanacak.

⁴⁰⁵ M.Sabri, a.g.e., s. 7-8.

⁴⁰⁶ M.Sabri, a.g.e., s. 10.

⁴⁰⁷ M.Sabri, a.g.e., s. 11.

⁴⁰⁸ M.Sabri, a.g.e., s. 12.

4. Bulunduğu yerin sosyal ve siyasal durumu halkın hayat tarzı, mezheplerin birleriyle olan uyumsuzlukları ve hükümet zalimlerinin bunlarla ilişkileri heyet-i merkeziyeye bildirecek.
5. Vilayet merkezindeki şubeler “Terakki” de savunduğumuz fikirleri yaymak için en az ayda bir defa bir beyanname yayımlayarak bulunduğu vilayet ve komşu vilayetlere dağıtacak.
6. Yörenin en namuslu kişileriyle irtibata girilerek cemiyetin üyesi çoğaltılmaya çalışılacak. Kanun-ı Esasi okutularak meşrutiyet yönetiminin ne anlama geldiği anlatılacak. “Bu usul tatbik edilirse ahalli-i vilayet mesâlih-i mahalliyeyi teftiş ve idare hakkı (adem-i merkeziyet demektir) verilirse ziraat, sanayi ve ticaret bir taraftan ahalinin teşebbüsü ve diğer taraftan hükümetin idare-i akaaliyesiyle ilerlerse şimdiki haziranın yerine servet ve saadet kaim olacağını anlatmaya çalışılacak.”
7. Bir vilayet içindeki şubeler vilayetteki merkez şubeye bağlı olacakları gibi Paris’teki Cemiyetin merkeziyle irtibatta bulunacaklar. Haberleşmeyi bir düzene oturtmak için merkez şube ile ayda hiç olmazsa iki defa, Paristeki Cemiyetin merkeziyle de bir defa mektuplaşılacaktır. Fakat Paris ile vilayet merkezi arasında en az ayda iki defa haberleşme sağlanacaktır.
8. Vilayetlerde birliktelik sağlanarak hükümet, millet meclisini yeniden açmadıkça halkın ne vergi ne de asker vermemesine ikna edilecektir.
9. Birinci madde de belirtilen heyet-i idarenin bulunduğu yerden uzak mevkideki eşraf, ulema ve memurun en ciddi ve en muhterem en nüfuzlularından yöreye uygun olarak yardımcı bir şube meclisi oluşturulacak. Cemiyette kendilerini “meclis şube azası” namıyla tınayacaktır. Şubelerin oluşturulmasından

bir sene sonra “heyet-i idare azası” ve reisi de olmak üzere şube meclisi azaları tarafından seçilerek tayin edilecektir.

10.“Meclis şube azası şubenin ayrı ayrı birer kolu veyahud fırka kumandanları” gibi kabul edilerek bunlar ciddiyetlerinden emin olmak şartıyla istedikleri kadar “tarafdar” cemiyete üye edebilirler.Fakat bu şekilde cemiyete giren “tarafdarlar bir kıyam-ı umumi zamanına kadar kendilerini fırkaya ithal eden zevaddan başkasını tanımıyacaklar.”

11.Büyük şehirlerde aynı kurallar içinde bir kaç şube oluşturulabilir. İrtibatlarını, cemiyet merkezi gerekli gördüğünde görüşlerini aldıktan sonra sağlayacaklardır.

12.Şubenin bütün üyeleri cemiyetin yayınlarını dağıtmaya, “tarafdar”larını çoğaltmaya, buldukları yerlerdeki halkı amacımıza katmaya ve hükümet aleyhinde milli bir ayaklanmayı hazırlamaya çalışacaklardır.

Cemiyetin Bütçesi: Gelirsiz bir cemiyetin kalımlı olamayacağı için her şube bir sandık meydana getirerek, mıntıkası içindeki icraatının karşılığını temin edecektir.

13.Cemiyet merkezinin bütün masrafı şimdilik kurucuları tarafından üstüne alınmıştır. Cemiyet merkezi, şubeler seçimle oluşturuluncaya kadar kendilerinden nakit yardım kabul etmez.

14.Şubelerdeki üyeler ile meclis üyelerinin her biri şube sandığına her üç ay yahut her ayda bir düzenli olarak parasal bağışta bulunacaktır.

15. Şube sandığının gelirinin toplanması ya da yayınların dağıtılması için seyyar görevliler gönderilecek. Teşkilatımızın genişletilmesi için görev yapan bu memurların görev anında hükümet tarafından tutuklanması söz konusu olduğunda, onların

kurtarılması ve aileleri için gerekli yardımların temin edilmesi durumunda halkın kötü yönetime karşı direnişinin böylece zemini hazırlanmış olacaktır.

16.Şubenin geliri ve masrafıyla reis ilgilenecektir. Ancak idare heyeti ve meclis şube azası, gelirin mahalli harcamalarını ve defterlerin düzenlenmesini her ay kontrol edecektir.

17.Harcamalar reis tarafından yapılacak, paranın mahalli harcamaları için daima muavinlerinden birisiyle beraber imzalayacak. Ve her üç ayda bir şubenin bütçesi düzenlenerek üyelerine takdim edilecek ve kendilerine tastik ettirdikten sonra onaylanmış bir kopyesini de cemiyet merkezine gönderecek.

18.İdare heyeti ve şube meclisi dışındaki kimselerde şubeye parasal yardımda bulunabilir. Fakat bu şekilde oluşan gelirler diğerlerinin tabi olduğu kurallara uygun olarak harcanacak ve yardımda bulunan kimselere bir makbuz senedi verilecektir.

19.Şube Meclisi henüz oluşmayan yerlerde gelirin gerekli mahalli harcamaları için reis ile iki muavin tarafından teftişi ve tatbiki gerekmektedir.

Nizamnameyi incelediğimizde halkın mahalli yönetimlere katılımı ve denetlenmesinin karşılığı olarak adem-i merkeziyetin tanımına nizamname içinde tekrar yer verilmiştir (Madde: 6).

Terrakki gazetesinin dağıtımına önem verilmesi yine dikkat çekicidir (Madde: 3,12).

Ayrıca hücre tipi örgütlenme modeli kabul edilmiştir (Madde: 10).

Sonuç olarak diyebiliriz ki, nizamnamenin en önemli tarafı imparatorluktaki istibdat yönetiminin karşı vilayetlerdeki şubelerin

aracılığıyla büyük bir ayaklanmayı örgütlemeyi amaç edinmiş olmasıdır (Madde: 6, 10, 15). Nitekim beyannamede, “bütün tevlidine çalıştığımız

kıyam-ı umumi ancak vilayetlerden gelebilir” denilmektedir.⁴⁰⁹ Bu ifade Erzurum hareketine neden önem verdiklerini de pekiştirmektedir.⁴¹⁰

3.2.2. Meşrutiyet Dönemi

İstibdat yönetimine karşı daha etkin bir mücadele verebilmek için tüm hürriyetçiler 1907 Aralığında II.Jön Türk Kongresi düzenlemiştir. Bilindiği üzere daha uzlaşmacı bir tutum içinde olan tüm muhalifler bu kongrede hürriyetin ilanı için güç birliği yapmıştır. Görünüş itibariyle ve ortak amaca karşı oluşturulan bu birliktelik, kendi içindeki çatışmaları da devam ettirmiştir.⁴¹¹

Meşrutiyetin ilanından sonra Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti lideri Prens Sabahattin, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleştiğini halka duyurmuştur. Kısa süreli olan birleşme Prens'in Patrikaneyi ziyaretiyle son bulmuştur.⁴¹² Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki Cemiyetine muhalif ve ilk siyasi parti olan Ahrar Fırkası'nın kurulmasıyla Cemiyetin üyeleri Fırkanın içinde yer almıştır.⁴¹³ Nitekim Ahrar Fırkası ve hatta daha sonra kurulan Hürriyet ve İttilaf Fırkası Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin belirlemiş olduğu ideoloji çerçevesinde siyasal yaşamdaki yerini almıştır.

⁴⁰⁹ M.Sabri, a.g.e., s. 17.

⁴¹⁰ Teraki gazetesi'nde Anadolu Kıyımları için bkz.: Terakki, 3 Mart 1907, s. 5, Terakki, 10 Nisan 1907, s. 1-5.

⁴¹¹ İbrahim Temo, a.g.e., s. 170-172. Ramsuar, a.g.e., s. 144 v.d. Akşin, a.g.e., s. 65 v.d.

⁴¹² Tunaya, a.g.e., C.III, s. 31-32.

⁴¹³ Akşin, a.g.m., s. 556-558.

Hürriyet'in ilanından sonra Cemiyet, İttihat ve Terakki ile birleşmesi sonucunda kapanmıştır.⁴¹⁴ Bunun üzerine Adem-i merkeziyetçi bazı gençler İttihat ve Terakki'nin güçlü döneminde siyasal rekabetten uzak bilimsel ve kültürel anlamda "Teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyet" akımını sürdürmek amacıyla Nesl-i Cedid (Yeni Kuşak) adıyla bir kulüb kurmuşlardır. Prens Sabahattin'in de desteklediği kulübün kurucuları; "Cemiyet-i İnkılabi"yenin beş kurucu üyesi, Safvet Lütfi, Hamid, Ferit Necat, Namık Zeki ve Mahmud Beyler ve Nafi Atıf, (Arnavut) Mustafa, Mehmet Şerafettin, mühendis Mazhar, Mehmet Ali Şevki, Adil Beylerdir.⁴¹⁵

Nesl-i Cedid Kulübü'nün nizamnamesine göre kuruluş amacı "Meşrutiyeti müstahsilemizi terbiye-i milliyemizin metanetine istinad ettirmek suretiyle gayri kabili nez' bir hale vaz' ve ifrağdan ibaret" olduğu belirtilmektedir (Madde 2). "Ulusal terbiyenin metaneti ise Hayatı hususiyede kasrı bir teşebbüs-i şahsi, hayatı umumiyede ihtiyacı memlekete kafi bir tevsi-i mezuniyet" ile sağlanacağı ifade edilmektedir (Madde 3).⁴¹⁶

Meşrutiyet'in karışık ortamı içinde Nesl-i Cedid Kulübü umulan etkiyi ve tepkiyi yaratamamıştır. Ancak kulüpte bulunmuş olan ekip Ahrar Fırkası'nın kuruluşunda etkin görev almışlardır. Kısa bir zaman zarfında etkisini yitirdikten sonra 1911'de kulüp tadil edilmiştir.⁴¹⁷

Böylece, Kulüp tarafından Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin tekrar diriltilmesi çalışmaları sonuç vermemiş ise de, Cemiyet'in ideolojik fikirleri meşrutiyet ortamı içinde kurulan muhalif fırkaların programında önemli izler bırakmıştır.⁴¹⁸

⁴¹⁴ Akşin, a.g.m., s. 549.

⁴¹⁵ Tunaya,a.g.e., C.I, s. 399-400.

⁴¹⁶ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 402.

⁴¹⁷ Akşin, a.g.m., s. 549.

⁴¹⁸ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 401.

3.3. Ahrar Fırkası

II. Meşrutiyet Dönemi'nin ve Türkiye'nin ilk siyasi partisi olan Ahrar Fırkası 14 Eylül 1908 tarihinde kurulmuştur.⁴¹⁹

Eylül 1908'de Prens Sabahattin'in İstanbul Bebek Bahçesinde verdiği bir konferanstan sonra, Nurettin Ferruh kurmayı düşündüğü fırkaya katılmasını ve başkanlık etmesini kendisine teklif etmiş ama O red etmiştir.⁴²⁰ Buna karşın basında özellikle Rum Patrikanesini Prens Sabahattin'in ziyaret etmesiyle Ahrar Fırkası ile Patrikane arasında ilişki kurulmuştur. Örneğin Hüseyin Cahit, "İntihabat Entrikaları" adlı makalesinde Prens Sabahattin'in Patrikaneyi ziyaretini seçimler öncesi Ahrar Fırkasına ittifak arama girişimi olarak değerlendirmiştir.⁴²¹ Ayrıca Hüseyin Cahit, Ahrar Fırkası'nı "Sabahattin Bey'in Fırkası"⁴²² olarak da adlandırmaktadır.

Prens Sabahattin ise "İkinci İzahname"sinde, "Evvela ortada bir Sabahattin Fırkası yok ki o Rum Patrikanesi ile birleşmiş olsun, saniyen Ahrar Fırkası'nın programı meydanda; hedefi kâmilin siyasi... Biz ise evvela ictimai bir maksat takip ediyoruz. Bu maksat henüz ne İttihad ve Terakki'nin, ne de Ahrar Fırkası'nın programında mevcut!" diyerek suçlamaları red etmiştir. Ayrıca Rum Patrikhanesine mezhep imtiyazının taahhüt ettiği konusundaki eleştirilere cevap olarak "mademki bu imtiyazlar Kanun-i Esasi ile mahfuzdur, neden bunu bir mesele yapıp lüzumsuz bir münakaşa tevlit etmeli?"⁴²³ diyerek de bir bakıma cemaat imtiyazlarının korunması gerektiği görüşünü tekrarlamıştır.

⁴¹⁹ Güneş, a.g.e., C.I, s. 370.

⁴²⁰ Sina Akşin, "31 Mart Olayına Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası", A.Ü.S.F.D. C. XXVII, No: III, Ankara: 1972, s. 556.

⁴²¹ Tanin, 26 Teşrin -i Sani 1324, s. 1.

⁴²² Tanin, 24 Şubat 1908, s. 1.

⁴²³ Prens Sabahattin, İkinci İzah, s. 20-21.

Bu söylemlere rağmen Prens Sabahattin partiye ilgisiz kalmamış ve Paris'teki Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nde yer almış olan Ahmet Fazlı, Mahir Sait Beyle, Celalettin Arif ve Nurettin Ferruh Beyleri temasa geçirmiştir.⁴²⁴

Bir başkanı olmayan Ahrar Fırkası'nın başkanlık konusunda Kamil Paşa, Prens Sabahattin ve Arnavutluk Mebusu İsmail Kemal Bey'in adları geçmiştir.⁴²⁵ Fırkanın kurucuları ise Nurettin Ferruh, Ahmet Fazlı, Kıbrıslı Tefvik, Nazım ve Şevket Beyler, Celalettin Arif, Mahir Sait Beylerdir. Fırkanın programı da Nurettin Ferruh'un kaleminden çıkmış olup, Kont Ostrorog'un da yardımları olmuştur.⁴²⁶

Ahrar Fırkası'nın basındaki destekleyicileri İkdam, Sabah, Yeni Gazete, Sadayı Millet ayrıca Volkan gazeteleri olmuştur.⁴²⁷

Fırkanın ideolojisi, Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyetinin bir uzantısı olarak bireysellik, liberalizm, kişisel girişimcilik ve bunları gerçekleştirici yönetim olarak adem-i merkeziyet olmuştur.⁴²⁸ İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçi yönetime karşın alternatif olarak adem-i merkeziyeti benimsemiş olması ittihatçılar tarafından bölücülük ve kozmopolitiklikle suçlanmasına neden olmuştur.⁴²⁹

Ahrar Fırkası'nı Rum Patriğinin desteklemesiyle beraber Arnavutlar da bu fırkaya sıcak bakmışlardır. Nitekim Arnavutlar meşrutiyetin ilanından sonra ulusal bir hareketin gelişmesi için ideal bir orta-

⁴²⁴ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 143.

⁴²⁵ Güneş, a.g.e., C.I, s. 370.

⁴²⁶ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 142.

⁴²⁷ Akşin, a.g.m., s. 557.

⁴²⁸ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 150.

⁴²⁹ Güneş, a.g.e., s.C.I, s. 370.

mın yaratıldığı görüşündedirler. Bundan dolayı Arnavut vilayetlerinin belli başlı kasabalarında ve Arnavutların yoğun olduğu merkezlerde kulüpler kurmuşlardır. Arnavut milliyetçilerinin elinde olan bu kulüplerin görünüşteki amacı Arnavut halkının kültürel gelişmesini sağlamaktır.⁴³⁰ Dolayısıyla Arnavut bağımsızlığına hizmet edecek olan adem-i merkeziyetin Ahrar Fırkası tarafından da savunulmuş olması bu partiyi desteklemelerinin başlıca nedenleri olmuştur.⁴³¹

Fırka seçimlere yalnız İstanbul'dan katılmış fakat buradan bir tek mebus bile çıkaramamıştır. Fırka adayı olmadıkları halde Sadrazam Kamil Paşa, Prens Sabahattin ve Mizancı Murat Beyler 18'er oy alabilmiştir. Fırka adına yalnız Mahir Sait Bey kişisel uğraşı ile Ankara'dan mebus seçilmiştir. Daha sonra Adliye Nazırı'nın ölümü üzerine fırka, gazeteci Ali Kemal Bey'i aday göstermişse de bu seçimi de İttihat ve Terakki kazanmıştır.⁴³²

Ahrar Fırkası seçimlerden yenik çıkmasına karşın Meclis-i Mebusan içinde bazı mebuslar tarafından -İsmail Kemal, Kirkor Zöhrap, Dr. Rıza Nur Beyler ve Yorgi Boşo Efendi- desteklenmiştir.⁴³³

Adem-i merkeziyetçi özelliği taşıyan fırka İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçiliğine karşı çıkmıştır. Siyasi parti programında bahsedilen vilayetlerinin meclislerinin biran evvel toplanması ve çalışmaya geçirilmesi gerektiği, ayrıca tevsi-i mezuniyet ve tefriki vezaif usulünün de uygulamaya konularak kanunların biran önce çıkarılması gerektiği belirtilmiştir (Madde 9).⁴³⁴

⁴³⁰ Aykut Kansu, 1908 Devrimi, İletişim Yay., İstanbul: 1995, s. 250-252.

⁴³¹ Karal, a.g.e., C.IX, s. 244-245.

⁴³² Tunaya, a.g.e., C.I, s. 144.

⁴³³ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 144-145.

⁴³⁴ Osmanlı Ahrar Fırkası Programı, İstanbul: 1324. Tunaya a.g.e., C.I, s. 156.

Buna karşın Kanun-ı Esasi'nin adem-i merkeziyetten "bir nebze bahsettiği" görüşündedirler. Dolayısıyla parti programının dokuzuncu maddesini bu konuda yetersiz gördükleri yorumu yapılabilir. Nitekim Ahrarcılar adem-i merkeziyeti "vilayet-i Osmaniyenin bi-hakkın ıslahını temin için biz bu usülden daha metin şart-ı esası tasavvur edemiyoruz"⁴³⁵ görüşündedirler.

Yine Meclis-i Mebusan'da Ahrar Fırkası'nın destekleyicilerinden olan Yorgi Boşo Efendi fırsat buldukça adem-i merkeziyetçi görüşlerini mecliste dile getirmiştir. İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçi uygulamalarına karşı olan Yorgi Boşo Efendi "Şekl-i İdare"nin (meşru-tiyet) değişmemesi gerektiği, ama "usul-ı idare"nin (merkeziyet) bir siyasi programla değişebileceği görüşündedir.⁴³⁶ Nitekim Ona göre "merkeziyet usulü fena olmakla beraber adem-i merkeziyet daha fena"⁴³⁷ dır.

Görüldüğü üzere, Ahrar Fırkası'nın kurulmasıyla muhalif etnik ve dinsel grupların hepsinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı örgütlü bir biçimde ve bir parti çatısı altında birleşmesi gerçekleşmiştir.⁴³⁸

Uzun süre siyasal yaşamını sürdüremeyen Ahrar Fırkası 31 Mart isyanı sırasında açık tavır almaması ve isyan sırasında İttihatçılara destek vermemesinin sonuçlarını isyan bastırıldıktan sonra görmüştür. Üyelerin bir kısmı tutuklanmış bir kısmı da yurt dışına kaçmıştır. 30 Ocak 1910 tarihinde fırka kendi kararıyla siyasal yaşamına son vermiştir.⁴³⁹

⁴³⁵ Bkz. Ali Kemal "Prens Sabahattin Bey" İkdam, 2 Eylül 1908, s. 1.

⁴³⁶ M.M.Z.C., C.VI, d.I, İçt. III, s. 567.

⁴³⁷ M.M.Z.C., C.VI, d.I, İçt., III, s. 358.

⁴³⁸ Kansu, a.g.e., s. 259.

⁴³⁹ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 153-154.

3.4. Hürriyet ve İtilaf Fırkası

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II.Meşrutiyetin en büyük ve en güçlü muhalefet partisidir. İttihat ve Terakki karşısında, onun modelinde oluşmuş ve muhalefetin en yüksek aşamasını temsil etmiştir.⁴⁴⁰ Bu fırka, Osmanlı parlamentosu içinde daha önce oluşmuş olan Mutedil Hürriyet Perveran ve Ahalî Fırkaları'nın kurucu olarak katılmalarıyla, ayrıca Mebusan Meclisi'ndeki Rum, Bulgar, Ermeni, Arap, Arnavut gruplarının ve Hizb-i Müstakil adını taşıyan hiçbir partiye bağlı olmayanların bir araya gelmesiyle meydana gelmiştir.⁴⁴¹ Ayrıca parlamento dışında, İttihat ve Terakki'den ayrılanlar, İttihatçılardan hoşnut olmayanlarla, Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası üyeleriyle, İslamcıların da desteğini görmüştür.⁴⁴² Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucuları; Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa, Sivas Mebusu Dr. Dağavaryan, Tokat Mebusu Mustafa Sabri Efendi, Hama Mebusu Abdülhamit Zöhravi Efendi, Priştine Mebusu Volçetrinli Hasan Bey, Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur Bey, Ayan Meclisi üyelerinden Damat Ferit ve Müşir Fuat Paşalarla emekli Ferik Süleyman Paşa, Miralay Sadık Bey, Gazeteci Tahir Hayrettin Bey'dir.⁴⁴³

⁴⁴⁰ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 264.

⁴⁴¹ Kurtuluş Kayalı, "Hürriyet ve İtilaf" Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.V, İstanbul: 1982, s. 1438-1439.

⁴⁴² Tunaya, a.g.e., C.I, s. 264. Birbirine taban tabana zıt grupların bir araya gelmesiyle kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası için Hüseyin Cahit şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: Hürriyet ve İtilafı kuran fırka ve grupların birbirleriyle bir tek fırka kurmaları mucizedir. İdare heyetinde öyle üyeler var ki, yirmi yıl bir kazanda birlikte kaynasalar, uyuşmaları mümkün değildir. Bu kişiler yapmak için değil yıkmak için birleşmişlerdir. Hedef İttihat ve Terakki'yi yıkmaktır. Tanin, 23 Teşrin-i Sani 1911, s. 1. Rıza Nur Meclis-i Mebusandaki bir konuşmasında ise "Sizi devirmek için ne bulursak topladık. Siz düşün o gün bu fırkayı da dağıtacağız" demiştir. Tarık Zafer Tunaya "Muhalefetin Zayıf Tarafı" Vatan, 23 Şubat 1950, s. 2.

⁴⁴³ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 263.

Fırka'nın basındaki destekleyicileri, "Tesisat-Tanzimat" grubu içindeki Teşkilat, Takdirat, Teminat, Merih, Zuhre, Hemrah, Islahat yanında Şehraf, İfham ile İkdam, Yeni İkdam, İktiham, Yeni Gazete ve Alemdar olmuştur.⁴⁴⁴

Bu dönemde "Birleşik Muhalif Partisi" olarak adlandırılan Hürriyet ve İtilaf fırkası meşrutiyetin halk yönetimi olduğunu oysa imparatorluğu halkın değil İttihat ve Terakki ve onun da gizli olarak seçtiği Merkez Umumi Heyeti'ndeki bir kaç kişinin yönettiğini öne sürmüştür.⁴⁴⁵

Partinin idolojisi Osmanlıcılık, Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyetçilik, Meşrutiyetçilik, Liberalizm ilkesi çerçevesinde oluşmuştur.⁴⁴⁶

Hürriyet ve İtilaf Fırkası kuruluş amacını siyasi programın birinci maddesinde, kanunlar aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekten meşrutiyetin teminini sağlamak, çeşitli Osmanlı unsurları arasında her unsurun sosyal hayatı ve doğal faaliyetlerini korumak üzere gerçek bir siyasi birliğin sağlanması ve Osmanlı vatanının içinde bulunduğu tehlikelerin giderilmesi ile Osmanlı Saltanatının geleceğinin sağlanması şeklinde belirlemiştir.

Yine siyasi programda bazı Osmanlı vilayetlerinin diğerlerinden farklı durumu dikkate alınarak, özel bir yönetime tabi tutulmaları gerektiği belirtilmiştir (Madde 29).

⁴⁴⁴ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 278.

⁴⁴⁵ Tarık Zafer Tunaya, "Meşrutiyet'te Muhalefet", *Vatan*, 11 Eylül 1949, s. 2. Bu ifadenin, İstibdat döneminde Prens Sabahattin'in kurmuş olduğu Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin beyanamesi'nde "Merkeziyete istinad eden Meşrutiyet, kuvva-i icraiye bir kişinin elinden kurtarıp birkaç kişinin yed-i inhisarında kalması istibdadın yalnız tebdil-i şekil etmesi demektir" ifadesine benzerlik göstermesi ilgi çekicidir. M.Sabri, a.g.e., s. 3-4.

⁴⁴⁶ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 269.

Vilayetlerin idaresi, tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaiife dayanacaktır. Bayındırlık, ziraat, ticaret ve sanayi işlerinin yani devletin ana çıkarlarının veya Osmanlı vatanının savunulmasının dışında kalan işlerin tümü yerel idarelere bırakılacaktır (Madde 30).

Programın elliüçüncü maddesinde ise ormanların ve madenlerin işletilmesinde, fabrikaların kurulmasında, ziraatın geliştirilmesinde kişisel ve özel teşebbüse engel olan hususlar kaldırılacaktır denilmektedir.⁴⁴⁷

Programa genel itibariyle baktığımızda İttihat ve Terakki'nin "İttihad-ı anasır" konusunda ırk ve din ayrımı ve imtiyazı gözetmeksizin bir Osmanlı milleti oluşturmayı amaçladığı⁴⁴⁸ halde Prens Sabahattin'in fikirsel etkisinde olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası adem-i merkeziyet düşüncesi doğrultusunda ırk ve din toplulukları çıkarlarının ayrı olduğunu kabul ederek bunların Osmanlılık birliği ile uzlaştırılması gerektiği görüşünü savunmuştur.

Nitekim Dr. Rıza Nur parti programı için "memleketin bütün anasını -kendi arzularına göre bazı müşâadât-ı idariyye ve içtimâiyye

⁴⁴⁷ Programda nahiye meclislerinin ve müdürlerinin seçim ile belirlenmesi (Madde 32) hükmü ile birlikte, her vilayette bir vali bulunması ve valilerin birinci görevi, merkezin temsilcisi olarak emniyet ve asayişin sağlanması memurun denetlenmesi, memurlarla ilgili şikayetlerinin tetkik edilmesini kanun aracılığıyla sağlamak, ikinci görevi ise; vilayet umum-i meclislerine başkanlık etmek alınan kararların uygulanmasını takip etmek ve bu konuda her toplantıda meclise ve üç ayda bir de Dahiliye nezaretine raporlar vermek (Madde 45) şeklinde hükümlere de yer verilmiştir. Hürriyet ise İtilaf Fırkası'nın programı için bkz. Tunaya, a.g.e., C.I, s. 287-295.

⁴⁴⁸ Bu konuda İttihat ve Terakki'nin program ve nizamları için bkz. Tunaya a.g.e., C.I, s. 50-67.

vererek- bir bayrak altında toplamayı”⁴⁴⁹ amaçladıklarını ifade etmektedir.

Fırkanın kurulduğu dönemde Rumeli ve Adalar’ın daha elden çıkmamış olmasından dolayı siyasi bütünlüğün azınlıklara yeni haklar verilerek korunabileceği düşünülmektedir. Ancak buna rağmen herhangi bir azınlık için muhtariyet düşünmemişlerdir.⁴⁵⁰ Nitekim Ebü-l-Kemal’in “Teşkil ve İdare-i Vilayet” adlı yazı dizisinde adem-i merkeziyet ile muhtariyet talep etmediklerini, muhtariyeti imparatorluğu parçalamaya götüreceği için de caiz görmediklerini yazmaktadır. Ayrıca adem-i merkeziyetin, Osmanlı saltanatını merkeziyete nazaran daha kuvvetli ve kudretli kılınacağı görüşüne de yer verilmiştir.⁴⁵¹

Lütfi Fikri ise İttihat ve Terakki Cemiyeti ile üyesi olduğu fırkanın programını karşılaştırarak “İdare-i Vilayet hususuna gelince gerçi İttihat ve Terakki Fırkası programının beşinci maddesi dahi tevsi-i mezuniyetten bahs etse de bizim programımız da tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif ki bunun Fransızca ıstılâh-ı ilmiyesi décentralisationdur”⁴⁵² diyerek bunu daha ileriye götürdüklerini belirtmektedir.

⁴⁴⁹ Rıza Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Öldü?**, Yay. Haz. İlhami Yalınkılıç, İstanbul: 1996, s. 27. Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın programını kaleme almış olan Ahmet Reşit İttihat ve Terakki’nin “ittihad-ı anasır” anlayışına muhalif olarak tavrını şöyle ifade etmektedir. “En felsefi manasıyla hürriyete vâsıl olmak mesleğimize- her biri kendine has bir hürriyet peyda etmiş olan - müteaddid akvamı Türkçeleştirmek hayal-i hamî yerine, muhtelif anasır arasında hakiki bir imtiâç ile daimi bir vifak ve tesanüdü imkan dairesine getirecek memleketin huzur ve asayışı içinde refah nimetine vüsûlünü temin etmek olduğundan, doğacak olan fırkanın adına Hürriyet ve İtilaf dedik” Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Olanlar**, İstanbul: 1990, s. 57.

⁴⁵⁰ Birinci, a.g.e. , s. 56-57.

⁴⁵¹ **Tazminat**, 11 Mayıs 1327, s. 2.

⁴⁵² **Tanzimat**, 25 Nisan 1327, s. 1.

Nitekim muhalif basına göre Kanun-ı Esasi'nin en önemli maddesi 108. maddedir.⁴⁵³

Lütfi Fikri adem-i merkeziyeti mahalli işlerin yürütülmesi vilayetlere yetki verilmesi olarak tanımlamaktadır. Yine vilayetteki emniyetin sağlanması için hükümet merkezinin temsilcisi olan valilere yetki verilmesini de istemektedir. Böylelikle "Vahdet-i teşrii" yenin sağlanabileceği görüşündedir. Yine bu konuda şöyle devam etmektedir: "halbuki bu her vilayet için olmaz ise vahdet-i idare yok demektir. Fakat hem vahdet-i teşriye olmasın hem merkeziyet bulunsun bu mümkün değildir. Çünkü vahdet-i teşrii miktarı ancak vilayet menafi-i mahalliye bağlı hususatda hakk-ı teşri vermekle olur. Bunun yapılmasının neticesi ise adem-i merkeziyettir".⁴⁵⁴ diyerek adem-i merkeziyet ile idari birliğin ve bütünlüğün sağlanabileceği görüşünü belirtmiştir. Yemen sorununun çözümünün de buna bağlandığı görülmektedir. Nitekim "Yemen ıslahatı" başlıklı bir yazıda Yemen meselesinin aslında bir adem-i merkeziyet sorunu olduğunu bunu da açık yüreklilikle söylenmesi gerektiği savunulmuştur.⁴⁵⁵

Tüm bu söylemlere karşın İttihat ve Terakki Fırkası tarafından siyasi bakımdan adem-i merkeziyetçilikle suçlanan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, unsurların cemiyetlerine siyasi haklar vererek devletin parçalanmasına zemin hazırladığı propagandasına da maruz kalmıştır.⁴⁵⁶

Osmanlı parlamentosu içinde oluşan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşundan yirmi gün sonra İstanbul'da 11 Aralık 1911'de yapılan ara seçimde, ittihatçıların adayı Dahiliye Nazırı Memduh Beye karşı,

⁴⁵³ Tazminat, 11 Mayıs 1327, s. 2.

⁴⁵⁴ Tanzimat, 23 Nisan 1327, s. 1.

⁴⁵⁵ Zuhre, 2 Mayıs 1327, s. 1.

⁴⁵⁶ Birinci, a.g.e., s. 127.

İtilafçıların adayı yazar Tahir Hayrettin Bey'in tek oy farkıyla seçimi kazanması oldukça önemli bir gelişme olmuştur. İttihatçılar beklemedikleri bu sonuç karşısında gelişen muhalefeti ortadan kaldırmak amacıyla Meclis-i Mebusan-ı fesh ettirerek yeni seçimlere gitmiştir.⁴⁵⁷

1912 yılında yapılan ve siyasal tarihimizde “sopalı” veya “dayaklı seçimler” diye anılan bu seçim, ittihatçıların baskısı altında yapılmış, sonuçta muhalefet 284 sandalyeden 6'sını kazanabilmiştir.⁴⁵⁸ Aynı yıl Arnavutluk İsyanı ve Halaskar Zabitan Grubu'nun ortaya çıkması İttihat ve Terakki'nin ülkeye egemen olamamasına neden olmuştur. Amacı, İttihat ve Terakki'yi iktidardan düşürmek olan Halaskar Zabita Grubu, Hürriyet ve İtilaf Fırkasıyla ilişkiler kurmuş kimi askerlerinde desteğini alarak hükümeti düşürmüştür.⁴⁵⁹

22 Temmuz 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa Sadrazamlığa getirilir. Tarihe “Büyük Kabine” olarak geçen yeni hükümet kurulur. 4 Ağustos 1912 günü İttihatçıların çoğunlukta olduğu meclis fesh edilir. Bu arada Hürriyet ve İtilaf Fırkası ne Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dan ne de Kamil Paşa hükümetinden gerekli ilgiyi ve desteği görememiştir.⁴⁶⁰ Ekim 1912'de başlayan Balkan Savaşı sırasında güç duruma düşen Kamil Paşa Hükümeti 23 Ocak 1913'de İttihatçılar tarafından “Bab-ı Ali Baskını” ile hükümetten düşürülür.⁴⁶¹

11 Haziran 1913'de Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi, muhalefetin sindirilmesini kolaylaştıran bir bahane olmuştur. Kısacası İttihatçıların sindirme ve yıldırma politikasına rağmen Hürriyet ve

⁴⁵⁷ Tarık Zafer Tunaya, “Muhalefetin Teşekkülü”, *Vatan*, 6 Ocak 1950, s. 2.

⁴⁵⁸ Tunaya, *a.g.m.*, s.2.

⁴⁵⁹ Karal, *a.g.e.*, C.IX, s. 163.

⁴⁶⁰ Güneş, *a.g.e.*, C.I, s. 394.

⁴⁶¹ Akşin, *a.g.e.*, s. 226.

İtilaf Fırkası kapatılmayarak “Çok partili sistem ve temsili hükümet masalına gerçek süsü”⁴⁶² verilmek istenmiştir.

3.5. Diğer Siyasi Partilerde Adem-i Merkeziyet

II. Meşrutiyet Dönemi, dış görünüşüyle çok partili bir siyasal yaşam ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan partilerin en önemli özelliği gizlilikten sıyrılmış olmalarıdır. Kurulan partilerin çoğunluğuna rağmen, II.Meşrutiyet’in siyasal hayatına damgasını vuran yine de iki büyük parti olmuştur. Bunlar, İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkalarıdır. Fakat, II.Meşrutiyet’in dış görünüşü olarak çok partili siyasal hayatı, aslında İttihat ve Terakki’nin hakimiyeti altında olmuştur. Öteki partiler ise bütün bu dönem boyunca muhalefet olarak yerlerini almışlardır.

Dolayısıyla II.Meşrutiyet döneminde kurulan muhalif fırkalarda adem-i merkeziyeti incelersek, Ağustos 1908’de kurulmuş olan **Fedakâran-ı Millet Cemiyeti** amacını istibdat yönetimi sırasında baskıya uğramış, sürgün edilmiş ve yabancı ülkelere kaçmış kimselerin haklarını korumak olarak belirlemiştir.⁴⁶³ Dolayısıyla “hayır cemiyet ile siyasi parti” arasında kalmış⁴⁶⁴ olan bu cemiyetin programında adem-i merkeziyetle ilgili bir hükme raslanmamıştır.⁴⁶⁵

İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet’in yönetiminde daha önce kurulan Selamet-i Umumiye Kulübünü bir politik kuruluş haline getirmek ve İttihat ve Terakki’nin sapmalarını önlemek ve halkın iktidar partisine karşı beslemeye başladığı hoşnutsuzluğu gidermek için

⁴⁶² Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Jön Türkler, İstanbul: 1971, s. 195.

⁴⁶³ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 131-132.

⁴⁶⁴ Güneş, a.g.e., C.I, s. 369.

⁴⁶⁵ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 136-141.

6 Şubat 1909 Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad) kurulur.⁴⁶⁶ Kısa süreli siyasal yaşamda bulunan Fırka “Hürriyet ve İtilaf Fırkasına akan muhalefet selinden kurtulamıyarak” 5 Aralık 1911’de “birleşik muhalefet” cephesine katıldığını bildirir.⁴⁶⁷ Parti programında ne adem-i merkeziyet ne de tevsi-i mezuniyet ile ilgili bir hükme rastlanmamıştır.⁴⁶⁸ Buna rağmen kurucuları arasında Batıcılardan olan Abdullah Cevdet’in adem-i merkeziyete sıcak baktığı bilinmektedir.⁴⁶⁹

31 Mart 1909 ayaklanmasına ön ayak olan İttihad-ı Muhammedi Fırkası (Fırka-i Muhammadiye)⁴⁷⁰ Ayasofya Camiinde okutulan mevlûtle kuruluşunu açıklamıştır. İttihat ve Terakki’ye muhalif olarak kurulan Fırka, II.Abdulhamit’in de desteğini görmüştür.⁴⁷¹ Fırka Nizamnamesinin birinci maddesine göre “Cemiyetin reisi Hazreti Muhammet Mustafa (S.M.)”dır.⁴⁷² İslam peygamberinin manevi liderliğinde kurulan Fırka’nın kurucuları arasında önde gelen isimlerden Volkan gazetesi yazarlarından Derviş Vahdeti ve Bediüzzaman Said-i Kürdi (Saidi Nursî) bulunmaktadır.⁴⁷³

İttihad-ı Muhammed-i Fırkası’nın siyasal programını temel olan Beyannamesinde ve Nizamnamesi’nde tevsi-i mezuniyet ya da adem-i merkeziyet ile ilgili bir ibareye rastlanmamıştır.⁴⁷⁴ Ancak kurucularından Derviş Vahdeti adem-i merkeziyet taraftarıdır. Nitekim O

⁴⁶⁶ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 171-172.

⁴⁶⁷ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 178.

⁴⁶⁸ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 181,182.

⁴⁶⁹ İctihad, I. Teşrin-i Sani 1918, s. 2765.

⁴⁷⁰ Akşin, a.g.e., s. 124-127. Tunaya, a.g.e., C.I, s. 188-191.

⁴⁷¹ Akşin, a.g.e., s. 115-117.

⁴⁷² Tunaya, a.g.e., C.I, s. 200.

⁴⁷³ Akşin, a.g.e., s. 115-118.

⁴⁷⁴ Tunaya, a.g.e., s. 198-203.

İngilizler'in Kıbrıs'ta adem-i merkeziyet sayesinde Kıbrısı küçük bir İsviçre'ye dönüştürdüğünü söyleyerek adem-i merkeziyeti övmüştür.⁴⁷⁵

Bediüzzaman Saidi Nursi ise, Prens Sabahattin'e yazdığı mektubunda, yanlış anlaşılan fikirlerine şöyle cevap vermektedir. "Hayat ittihaddadır. Milletin birliğini bozacak, zayıflatacak menfezler ve kapılar açmayınız. Adem-i merkeziyet fikri güzel, fakat şimdi durum naziktir. Osmanlıyı parçalar. Yorumlarınız da güzeldir, fikren akıl erdirebiliyoruz; amma şimdiki halimizle bunu amelen tatbik edemeyiz. Tatbikine çok zaman lazım" demektedir. Ancak teşebbüs-i şahsiye engelleyici katı merkeziyete de karşı olduğunu belirten Saidi Nursi, merkezden yerel yönetime doğru yetki genişliğinin verilmesi gerektiği görüşündedir.⁴⁷⁶

31 Mart Ayaklanmasında önemli rol oynayan fırka eylemin bastırılmasından sonra siyasal yaşamdan silinmiştir. Fakat ardında derin izler bırakmıştır.⁴⁷⁷

31 Mart olayı sonrasında durgunlaşan siyasal yaşam muhalefeti tekrar harekete geçirmiştir. Bunun üzerine, Parlamento içinde İttihat ve Terakki'ye cephe alan mebusların bir araya gelmesiyle **Mutedil Hürriyetperveran Fırkası** kurulur (Kasım 1909).⁴⁷⁸

Fırkanın kurucuları Berat Mebusu İsmail Kemal Bey, Halep Mebusu Nafi Paşa, Kerbela Mebusu Mehdi Bey, Priştine Mebusu Hasan Bey, Zor Mebusu Hızır ve Şefik El Müeyyet Beylerdir. Bunun dışında parlamento içinde sempatizanları ve savunucuları Yorgi Boşo,

⁴⁷⁵ Volkan, 2 Kanun-i Sani 1324, s. 4.

⁴⁷⁶ Bediüzzam Saidi Nursi, *Nutuk*, Dersaadet: 1327, s. 17-18.

⁴⁷⁷ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 198.

⁴⁷⁸ Güneş, a.g.e., C.I, s. 384.

Süleyman Elbustani, Kasım Zeynel, Nali, Muradyan, Rüştü, Şetvan gibi mebuslarda önde gelen isimlerdendir.⁴⁷⁹

Fırkanın Siyasi programında Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan milletlerin Osmanlı tahtı altında bütünlüğünün sağlamasını amaçladıklarını (Madde 1) bu yüzden egemenlik birliği açısından zararlı olacak her türlü müdahaleye, hele adem-i merkeziyet adı altında gizli olarak Osmanlılar'ın bölünmesine, başlangıç olacak federalizmi fırkanın şiddetle reddettiği hükmüne yer verilmiştir (Madde 2).⁴⁸⁰

II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki karşısındaki güçlü muhalefet fırkaları adem-i merkeziyeti kabul etmişken Mutedil Hürriyetperveran Fırkası Osmanlı ülkesini parçalayıcı bulduğu bu politikaya tamamen karşı tavır almıştır.

Buna karşın Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Siyasi Programında Kanun-ı Esasi'de bahs edilen tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif kaidesi üzerinde Vilayet Kanununun çıkarılmasına taraftardır (Madde 13).⁴⁸¹

1909 yılı sonunda kurulan **Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası**'nın siyasi programında yerel yönetim konusunda bir hükme rastlanmamış⁴⁸² olmasına karşın kuruculardan ve Ahrar Fırkası içinde yer alan Ali Kemal'in İkdam gazetesindeki yazılarından adem-i merkeziyet taraftarı olduğu bilinmektedir.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 208-213.

⁴⁸⁰ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 214-215.

⁴⁸¹ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 216.

⁴⁸² Tunaya, a.g.e., C.I, s. 225-233.

⁴⁸³ İkdam, 2 Eylül 1908, s. 1.

22 Şubat 1910'da İttihat ve Terakki'den istifa ederek ayrılan bir kısım mebus tarafından **Ahali Fırkası** kurulur. Kurucuları arasında Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı, Kayseri Mebusu Vasfi, Trablusgarp Mebusu Ferhat, Erzurum Mebusu Şevket, Burdur Mebusu Ömer Lûtfi, Konya Mebusu Zeynel Abidin, Tokat Mebusu Mustafa Sabri, Karahisar Mebusu Feyzi, Sivas Mebusu Şükrü Beyler bulunmaktadır. Fırka yaklaşık iki yıllık bir faaliyetten sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkasına kurucu olarak katılır.⁴⁸⁴

Fırka bürokrat merkezîyetçiliğine karşı çıkararak programında mebus adaylarının seçime katıldıkları bölgede en az beş yıl oturmuş olması koşulunu istemektedir (Madde 7). Adem-i merkezîyetçi bir programa sahip olan Ahali Fırkası, resmi dilin anayasa gereği Türkçe olmasını kabul etmesine karşın, din dili olan Arapça'ya önem verilmesi gerektiğini, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan unsurların dillerini serbestçe öğrenme ve öğretmelerini, bunun için de yatılı okulların veya medreselerin açılması gerektiği hükmüne yer vermiştir (Madde 16). Vilayet idaresinde ise tevsi-i mezuniyete bağlı kalınması belirtilmiştir (Madd 19).⁴⁸⁵

II.Meşrutiyetin ilk sosyalist partisi olan **Osmanlı Sosyalist Fırkası** muhaletifini parlamento dışında sürdürmüştür. Meclis-i Mebusan içinde Ermeni ve Bulgar mebuslardan bazılarının fırkaya sıcak bakmalarına karşın, hiçbir zaman parlamento içinde bir temsilcisi olmamıştır.⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 234.

⁴⁸⁵ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 224-244.

⁴⁸⁶ Mete Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Ankara: 1967, s. 28-32.

Eylül 1910 yılında kurulan fırkanın kurucuları; Hüseyin Hilmi, Namık Hasan, Pertev Tefik, İbnül Tahir, İsmail Faik, Baha Tevfik, Hamit Suphi Beylerdir.⁴⁸⁷

Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın programındaki taleplerin çoğunluğu siyasi hürriyet düzeniyle ilgilidir.⁴⁸⁸ Buna karşın programın sekizinci maddesinde tevsi-i mezuniyetin kabul edildiği belirtilmektedir. Yine fırkanın Paris Şubesi'nin Islahat Programı'nın birinci bölümünün altıncı maddesinde vilayet ve nahiyede halkın genelinin siyasiyesini temin edici idari bir tevsi-i mezuniyet istenmektedir.⁴⁸⁹

II.Meşrutiyet döneminde kurulan ilk açık milliyetçi (Türkçü) fırka olan **Milli Meşrutiyet Fırkası**'nın kurucuları (5 Temmuz 1912), eski Kütahya Mebusu Ferit, Akçoraoğlu Yusuf Zühtü, Mehmet Ali ve Cami Beylerdir.⁴⁹⁰

İttihat ve Terakki Fırkası'nın görünüşteki Osmanlıcı ve islamcı politikasına karşı çıkmakla beraber, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Osmanlıcı ve adem-i merkezîyetçi ilkelerine de cephe almışlardır.⁴⁹¹

Buna karşın Fırkanın siyasi programında Kanun-ı Esasi'de belirtilen tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif usulüne uygun olarak devletin genelini ilgilendiren görevlerin katiyen merkeze bağlanması gerektiği hükmüne yer verilmiştir. Yine burada yerel idareyi ilgilendiren nafia, ziraat, ticaret ve sanayi gibi işlerin vilayet ve nahiyelere, bunların denetiminin de merkezden gönderilen memurlara bırakılması gerektiği

⁴⁸⁷ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 247.

⁴⁸⁸ Tuncay, a.g.e., s. 30.

⁴⁸⁹ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 258-259.

⁴⁹⁰ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 351.

⁴⁹¹ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 352-355.

belirtilmektedir (madde 12). Vilayetlerin özel bütçelerinin de olması gerektiği hükmüne programda yer verilmiştir (madde 16).

Sonuç olarak II. Meşrutiyet döneminde kurulan bu muhalif fırkalar İttihat ve Terakki'ye karşı aldıkları tavır doğrultusunda programlarını hazırlamışlardır. Bundan dolayı da adem-i merkeziyet düşüncesi'ne bakış açılarının da bu doğrultuda olduğu görülmektedir. Ancak genel anlamda tüm fırkaların Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesi'ndeki tevsi- mezuniyet ve tefriki vezaifin uygulamaya konması gerektiği konusunda görüş birliği içinde oldukları dikkati çekmektedir. Fakat bunun nasıl ve ne şekilde uygulanacağı konusunda görüş birliği içinde oldukları da söylenemez.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ TÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞ AŞAMASINDA ADEM-İ MERKEZİYET

I. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE ADEM-İ MERKEZİYET

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkması ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla, işgalci güçler antlaşma gereğince yer yer işgale başlamıştır.¹

Bu ağır mütareke ortamı içinde, İstanbul Hükümetinde etkin duruma gelen Hürriyet ve İhtilaf Fırkası olmuştur. 1919'da tekrar faaliyete geçen Fırka, İttihat ve Terakki düşmanlığı ile ortaya atılmış bu dönemde kendisini en kuvvetli siyasi parti olarak görmüştür.²

Bu bağlamda Hürriyet ve İhtilaf Fırkası'nın bu dönemde en önemli yayın organı olan Alemdar gazetesi I. Dünya Savaşı'nın yenilgisini İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde bularak çeşitli yazılara yer vermiştir. Yine bu yazılarda özellikle İttihatçı düşmanlığından yola çıkarak merkezietçi politikaları eleştirmeye devam etmiştir.³ Nitekim Prens Sabahattin ve adem-i merkezietin haklılığına yer verilmiştir. Öyle ki itilafçılara göre Osmanlı İmparatorluğu düşmanların gücünden çok kendi iç politikasından dolayı bu duruma düşmüştür. Hem merkezietçi

¹ Bülent Demirbaş, "Mondros Mütarekesi ve Sonrası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.III, İstanbul: 1982, s. 1110 v.d.

² Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I., İstanbul: 1984, s. 286.

³ *Alemdar*, 3 Kanun-u Evvel 1919, s. 2. *Alemdar* gazetesi baş yazarı olan Refi Cevat "Bizler için, Osmanlılar için, Türkler için, Şark için, Garp için velhasıl bütün dünya için tek bir biaman düşman vardır: İttihat ve Terakki. Başka düşman bilmiyoruz." demektedir, *Alemdar*, 25 Kanun-u Evvel 1919, s. 1.

bir politika izlemiş hem de milliyetçilik fikirlerine karşı birleştirici tedbirler alamamıştır⁴

Yine bu konuyla ilgili olarak Refi Cevat bir makalesinde meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'nin Prens Sabahattin'in fikirlerinin yanlış olduğu konusunda propaganda da bulunduğunu oysa Prens Sabahattin'in mesleğinin 1913 Geçici Vilayet Kanunu ile tevsi-i mezuniyet şekline sokularak uygulanmaya çalışıldığını ve ittihatçıların bunu da yüzlerine gözlerine bulaştırdıklarını belirtmiştir.⁵

Bu söylemlere karşın Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ülke yönetimiyle ilgilenmesinden çok, işgalci güçlerle işbirliği yaparak Anadolu'daki mahalli isyanları teşvik etmiş olması da dikkat çekicidir. Nitekim Hürriyet ve İtilaf Fırkası Anadolu'daki Milli Kurtuluş hareketine karşı en şiddetli tepkileri göstermiş⁶ ve Anadolu'daki Milli Mücadeleyi "evsaf ve iktidarları şüpheli bir takım kumandanların isyanından ve hiçbir kıymeti haiz olmayan bir kıyamdan başka birşey değildir" diye nitelendirmiştir.⁷

Mütareke ortamı içinde Prens Sabahattin'in görüşlerini incelediğimizde bu dönemde kaleme almış olduğu "Milli Vicdana Hitabe"sinde, Meşrutiyetten önce Terakki'deki yazılarına değinerek hükümet şeklinin değiştirilse bile istibdatın önüne geçilemeyeceğini belirttiklerini, bugün gelinen durumun bunu kanıtladığını ve adem-i merkeziyet uygulanmış olsaydı bu duruma gelinemeyeceği belirtilmektedir. Söz konusu durumun sorumlusu olarak da İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçi yönetimini göstermektedir. Yine Merkeziyetçi yönetimin yanlış

⁴ Alemdar, 3 Kanun-u Evvel 1919, s. 2.

⁵ Alemdar, 8 Kanun-u Evvel 1919, s. 1.

⁶ Tunaya, a.g.e., C.II, s. 286-298.

⁷ Tunaya, a.g.e., C.I, s. 307-308.

uygulamalarından dolayı kaybedilen Balkan toprakları için şu tespiti yapmaktadır; “Kaybettiğimiz topraklarda yaşayan yüzbinlerce müslüman Türk vatandaşlarımız Balkan hükümetlerinin siyasi tecavüzlerine ve çetelerin kanlı şakavetlerine hedef olmuş ve elân oluyorlar.”

Prens Sabahattin, gelinen bu durum içinde ihtiyaçlara uymayan savaş ve ihtilal kaynağı olabilecek faydasız bir siyaset yerine değişen ihtiyaçlara uygun sulh-perver fazl bir ıslahat programına taraftar olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda Ona göre “Eğer Meslek-i içtimai’nin tatbikiyle bir istikrar-ı dahili teminine yürür ve sulh alemini yeniden tehdid eden Bolşevizm gibi, haricin ithilalkâr ceryanları aleyhine kat’î bir vaziyet alırsak, Türkiye’nin mevcudiyeti sulh alemine müsbet bir tesir icra eyliyecek hakiki bir kıymet kesbeder ve o zaman İstanbul, Edirne ve İzmir gibi -elimizde kalması elzem olan- büyük merkezler ve ticaret mahrecleriyle birlikte Anadolu’nun tamamıyet-i mülkiyesi ve Osmanlı Devleti’nin mevcudiyetinin muhafazası lüzum ve ehemmiyeti alem-i medeniyet nazarında tebeyyün etmiş olur” görüşündedir.

Prens Sabahattin adem-i merkeziyeti hiçbir zaman siyasi bir maksatla istemediklerini idari ve mahalli açıdan müdafaa ettiklerini tekrarlamaktadır. Siyasi birliğin sağlanması için adem-i merkeziyete taraftar olduklarını ancak bugün merkeziyetçi yönetimden dolayı siyasi bağımsızlığın bile tehlikeye düştüğünü ifade etmektedir. Çözüm yolu olarak bugünkü tehlike ve yarınki tehlikeden kurtulmak için meslek-i içtimai’yi uygulamaktan başka çare olmadığını belirten Prens Sabahattin ayrıca sorunun “Meslek-i içtimai’yenin haklılık kazanması değil asıl önemlisi” memleketimize bir hakk-ı hayat temin edebilmesi”dir demektedir.

Bunun için Türklüğü en çok sevdirecek bir sosyal mertebe ve vicdan oluşturabilmek için “istiklal-ı millimizin teminini tekeffül edecek bir ilmi mihver etrafında faal ve en verimli bir milli birlik vücuda getirmek”⁸ gerektiğinin önemini de sonuç olarak vurgulamaktadır.

Prens Sabahattin bu dönemde böyle bir tahlilde bulunurken mütareke ortamının karışık durumundan yararlanan çeşitli etnik gruplar Osmanlı İmparatorluğu’nda ayrılıkçı hareketler içinde bulunmaktadır. Bunlardan Ermeniler İmparatorluğun güney ve güneydoğuda nüfusun yüzde yirmisini bile geçmedikleri halde bağımsızlık talebinde bulunmuşlardır.⁹ Bu amaçla bir de Hincak Komitesi adı altında örgütlenme yoluna gitmişlerdir.¹⁰

Rumlar ise; bir kısmı Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Trabzon Rum İmparatorluğu’nu yeniden canlandırmak için Rum Pontus Cemiyetini kurmuşlardır. Rumların diğer bir kısmı ise Mavri Mivra Cemiyeti adı altında örgütlenmişlerdir. Bu cemiyet aracılığıyla Batı Anadolu’nun Yunanistan’a katılması, eski Bizans İmparatorluğu’nun yeniden canlandırılması amacı güdülmüş ve milli mücadelenin gücü kırılmaya çalışılmıştır.¹¹

Bir kısım Kürtler ise İngiliz’den aldıkları destek ile Kürt Teali Cemiyeti’ni kurmuştur. Emperyalist güdümlü olan bu cemiyetin amacı ise bağımsız Kürdistan Devleti’ni kurmak olmuştur.¹²

⁸ Yeni Tasfir-i Efkar, 6 Şubat 1336, s. 2.

⁹ İhsan Güneş, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Düşünsel Yapısı (1920-1923), Eskişehir: 1985, s. 21.

¹⁰ Selahattin Tansel, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, C.I, İstanbul: 1991, s. 105-110.

¹¹ Güneş, a.g.e., s. 23-25. Tansel, a.g.e., C.I, s. 85 v.d.

¹² Güneş, a.g.e., s. 25-27. Tansel, a.g.e., C.I, s. 127-130.

Yine bu dönemde Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılacağı ve Osmanlı Ülkesi'nin taksim edileceğini farkedenerin buna karşın bölgesel kurtuluş çarelerine başvurdukları görülmektedir. Bu amaçla çeşitli cemiyetler kurulmuştur.¹³ Bunlardan Trakya Paşaeli Cemiyeti bazı yabancı devlet adamları ile temasa geçmiş ve bir Trakya Cumhuriyeti kurmayı amaçlamışlardır.¹⁴

Bölgesel kurtuluş çareleri arayan cemiyetlerin içinde konumuz açısından Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti önemlidir. Bu cemiyet Ocak 1919 yılında merkez İstanbul olmak¹⁵ üzere kurulmuştur. Cemiyetin kurucuları; Şatırzade Hasan Hicabi (reis), Derviş Kaptanzade Necati, Muhsin Paşazade Ethem Bey, Süleyman Bey, Esat Bey, Mehmet Kamil Bey, Şükrü Bey, Besim Bey, Nazmi Nuri Efendi'dir.¹⁶ Ayrıca yüzellilikler içine giren Ömer Fevzi Bey'de aktif şekilde bu cemiyette çalışmıştır.¹⁷

Cemiyet siyasi programında idari bakımdan adem-i merkeziyete taraftarı olduklarını fakat Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılıklarını da belirtmiştir (madde 1). Programda Trabzon ve çevre yöre halkının arzuladığı adem-i merkeziyetin tesirinin sağlanması için çalışılacağı hükmüne de yer verilmiştir (madde 2).¹⁸

¹³ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C. I, Bugünkü Dille Yay. Haz.: Zeynep Korkmaz, Ankara: 1981, s. 9.

¹⁴ Atatürk, **Nutuk**, C.I, s. 9. İmparatorluk'tanulusal devlete geçişte yayılmacı devletlerin işgali altına giren Osmanlı İmparatorluğu'nda gerek Wilson İlkeleri'ne, gerekse ulusların kendi kaderini tayin etme düşüncesi amacıyla çeşitli cemiyetler ve dernekler kurulmuştur. Bunlardan Müdafaa-ı Hukuk Dernekleri başlangıçta bölgesel olarak daha sonra M. Kemal'in liderliğiyle birleştirilerek Ulusal amaca hizmet edilir duruma getirilerek milli mücadele de önemli görevi üstlenmişlerdir. Güneş, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁵ Tunaya, **a.g.e.**, C.II, s. 358.

¹⁶ **Söz**, 24 Kanun-ı Sani 1335, s. 1. Tunaya, **a.g.e.**, C.II, s. 358.

¹⁷ Oğuz Aytepe, "Ömer Fevzi Eyüboğlu (1884-1952)", **Toplumsal Tarih**, C.IX, Mayıs 1998, S. 53, s. 27.

¹⁸ **Söz**, 24 Kanun-ı Sani 135, s. 1.

Cemiyet, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının bir uydusu durumundan öte gidememiştir. Yayınladığı beyannamede ise Anadolu'da yaşayan Ermeni ve Rum vatandaşlar ile Türkler arasında düşmanlık yaratmayı hedeflemiş yazılara yer verilmiştir. Nitekim bu yazılarda Ermeni ve Rumların İttihatçılar tarafından "katl ve tehcir" edildiklerinden söz edilmiştir.¹⁹

Programdaki bu söylemlere karşın halk desteğini arkasında bulamamış olan Cemiyet, bölgede bir şube bile açamamıştır.²⁰ Cemiyet ile ilgili bilgi toplamak için M. Kemal Paşa, Trabzon Valisi Mehmet Galip'e bir telgraf çekmiştir. Telgrafa verilen cevapta ise "Trabzon'da Adem-i Merkeziyet Cemiyeti yoktur" şeklinde olmuştur.²¹

Cemiyet, doğrudan doğruya yöre halkı tarafından, Rum Pontus Devleti'nin kurulmasını önlemek için oluşturulan, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ile hiçbir ilişki kurmamıştır.²² Buna karşın İttihat ve Terakki düşmanlığı içine girmiş olan Cemiyet, Milli Mücadeleye de karşı tavır almıştır.²³

¹⁹ Söz, 22 Mart 1919, s. 2. Söz, 26 Nisan 1919, s. 1.

²⁰ Tunaya, a.g.e., C.II, s. 359.

²¹ Atatürk, Nutuk, C.III, s. 3.

²² Tunaya, a.g.e., C.II, s. 360.

²³ Söz, 26 Nisan 1919, s. 1. Cemiyet içinde aktif olarak çalışan Ömer Fevzi Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa'ya karşı tavır almıştır. Mustafa Kemal Paşa bu durumu Nutuk'ta şöyle anlatmaktadır. "Benim Erzurum Kongresi'ne üye olarak girip girmemeliğim, üzerinde düşünölmeye değer bulunduğu gibi, Kongre'ye katıldıktan sonra da başkan olup olmamaklığım konusunda kararsızlık gösterenler olmuştur. Bu kararsızlığı gösterenlerden bir kısmının düşüncelerini iyi niyet ve içtenliklerine vermek mümkün ise de, diğer bazı kimselerin bu hususta tamamen samimiyetten uzak, aksine mel'unca bir maksadın peşine düştüklerine daha o zaman şüphem kalmamıştı. Sözgeleş, düşman casusu olup her nasılsa Trabzon İlinde bir yerden kendisini seçtirerek gelen Ömer Fevzi Bey ve arkadaşları gibi. Bu zatın hainliği, sonradan Trabzon'da ve oradan kaçtıktan sonra da İstanbul'daki faaliyet ve hareketleri ile şahit olmuştur". Atatürk, Nutuk, C. I, s. 47. Yine Ömer Fevzi Bey'in tertibiyle Trabzon'da çeşitli yerlere, halkı milli mücadele aleyhinde kıskırtan Halife'ye sadakata çağırın bildirimleri de astırmıştır. Aytepe, a.g.m., s. 26.

Mütareke ortamında kurulan bu cemiyet programında idari bakımdan adem-i merkeziyet taraftarı olduğunu yazsa da bu sadece programında yazılı olarak kalmıştır. Buna karşın Cemiyetin almış olduğu tavır imparatorluğun parçalanıp bölünmesine hizmet etmiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta Cemiyet için "Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin amacı ve siyasi hedefi adından da anlaşılmaktadır. Her halde merkezden ayrılmak gayesini güdüyor"²⁴ demektedir.

Cemiyet 15 Eylül 1919'da koruyucusu olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldığını bildirmiştir.²⁵

Mütareke Dönemi'ndeki bu karışık ortamda vatanın bütünlüğünün korunabilmesi ve tam bağımsız bir Türk Devleti'nin kurulabilmesi için Mustafa Kemal Paşa, gerek bölgesel kurtuluş çareleri gerekse mandacılık fikirlerinin yanlış olduğunu belirtmiş "Ya İstiklal, Ya Ölüm" diyerek bunlara karşı çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu amaca ulaşmanın temel ilkesi olarak "Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ilke, ancak tam istiklale sahip olmakla gerçekleştirilebilir. Ne kadar zengin ve bolluk içinde olursa olsun, istiklalden yoksun bir millet, medeni insanlık dünyası karşısında uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye layık görülemez"²⁶ diyerek milli mücadeleyi örgütlemiştir.

Mustafa Kemal Paşa 21-22 Haziran 1919'da yayınlamış olduğu Amasya Genelgesi'nde de "Vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığı

²⁴ Atatürk, *Nutuk*, C.I, s. 4.

²⁵ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele. Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, C.I, İstanbul: 1992, s. 582. Tunaya, a.g.e., C.II, s. 360.

²⁶ Atatürk, *Nutuk*, C.I, s. 9.

tehlikededir. İstanbul Hükümeti galip devletlerin etkisi altında bulunduğu sorumlulukların gereğini yerine getirememektedir. Bu durum, milletimizi yok olmuş tanıtıyor. Milletin bağımsızlığını yine milletin azmi ve kararı kurtaracaktır” diyerek düşüncesini açıkça ortaya koymuştur. Adı geçen belgede milletin kurtulabilmesi için Hükümet merkezinin İtilaf Devletlerinin tesiri ve denetimi altında olduğundan milli bir heyetin kurulmasının gerektiği, bunun için de Anadolu'nun “en emin mahalli yeri olan Sivas'ta milli bir kongre” toplanacağı her livadan buraya temsilci gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir.²⁷

23 Temmuz - 7 Ağustos 1919'da toplanan Erzurum Kongresi ise aldığı kararlar açısından ulusal bir kongredir.²⁸ 7 Ağustos 1919'da yayınlanan beyannamede; merkezi hükümet “hiçbir irade-i milliye'ye” dayanmamaktadır. Ayrıca yabancı devletlerin baskısı altındadır. Bunun için milli iradenin hakim duruma getirilmesi vurgulanmıştır. Bunun için merkezi hükümetin, milli meclisin hemen toplanması istenmiştir.²⁹

Sivas Kongresi'nde ise mandacılık fikri kesin olarak red edildikten sonra Erzurum Kongresi'nin almış olduğu kararlar genişletilerek kabul edilmiştir. Yurtta dağınık olarak bulunan direniş örgütleri ve dernekler Anadolu ve Rumeli Münadafaa-i Hukuk Cemiyeti” adı altında birleştirilmiştir.³⁰

²⁷ Atatürk, *Nutuk*, C.I, s. 21-22.

²⁸ Bülent Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul: 1992, s. 48.

²⁹ Atatürk, *Nutuk*, C.I, s. 4-50. Yine bu dönemde Muslihiddin Adil, Mütareke Ortamı içinde İstanbul Şehremhanti'nin Amerika ve İngiliz Mandası altına girmesi konusundaki görüşlerine karşı çıkmış, Şehremhâneti'nin böyle bir yetkisi olmadığını ve söz söyleme yetkisinin şehrin seçmenlerince belirlediği bir heyete ait olduğunu belirterek ülkenin kurtuluşunda mahalli idarelere önemli görevler düştüğünü belirtmiş olması dikkat çekicidir. Böylece de adem-i merkeziyetin imparatorlukta uygulanmasının sakıncalarının görüldüğünü de savunmuştur. *Tarik*, 10 Ağustos 1919, s.1.

³⁰ Atatürk, *a.g.e.*, C.I, s. 41-42.

Mustafa Kemal Paşa'nın çabalarıyla tekrar ve son kez toplanan Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Misak-ı Milli kabul edilmiştir. Böylece Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde saptanan ülkenin bütünlüğüne ve bağımsızlığına ilişkin esaslar Meclisi Mebusanca da benimsenmiştir.³¹

Görüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki bu gelişmeler, vatanın bütünlüğünün korunması milli egemenliğe dayalı yeni bir Türk Devletinin oluşturulması için verilen mücadelelerdir. Bu dönemde Anadolu hareketi yayın organı olan Hakimiyet-i Milliye gazetesinde "Asrın Prensibi" başlıklı fakat imzasız baş makale yayınlanmıştır. Bu makalede yüzyılın prensiplerine göre devletlerin millet esasına göre kurulduğu, Misaki Milli sınırlarının Wilson prensipleri doğrultusunda kabul edilmesi gerektiği belirtilmiştir. "Hudud dahilinde yaşayan insanlar ırkları ve evsâf-ı kavmiyeleri ne olursa olsun millettaşımız"dır denildikten sonra "aynı zamanda Memalik-i Osmaniye'nin her tarafı için faideli gördüğümüz idari adem-i merkeziyeti terviç her kavmin kendi mühitinde imkanı inkişafını da temin etmiş"tir diyerek adem-i merkeziyete sıcak baktığını göstermiştir.³²

Görüldüğü üzere T.B.M.M. açılmasından kısa bir zaman önce yapılan bu açıklamaların yeni kurulacak Türk Devleti'nin de alacağı şekil ve idari yapısı hakkında ip uçları vermektedir. Dolayısıyla milli mücadelenin başlangıcında katı bir merkezîyetçiliğe gidilemeyeceği izlenimi doğmuştur.

³¹ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetini ve Milli Mücadele Son Meşrutiyet (1919-1920)*, C.II, İstanbul: 1992, s. 349.

³² *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Şubat 1920, s. 1.

II. I. TBMM'DE ADEM-İ MERKEZİYET

Milli mücadelenin planlayıcısı ve yürütücüsü olan Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta amacını şöyle belirtmektedir. "Milli hakimiyete dayanan kayıtsız şartsız bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak"³³. Bu amacı gerçekleştirmek için temsile dayanan bir meclisin kurulması kararlaştırılmıştır. Yeni bir hükümet kurulmuş ve bu hükümet programını meclise sunmuştur.³⁴

"İcra Heyeti Programı" görüşmeleri sırasında Besim Atalay "Eğer bu hükümete halkı yabancı bırakacak olursak; eğer halk hükümet işlerinden uzak kalacak olursa yine eski idareye doğru ricat etmiş oluruz"³⁵ diyerek eski idarenin istenmediği dile getirilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa ise idari teşkilata verdiği önemi 1 Mart 1921 tarihindeki TBMM'deki toplantıyı açış nutkunda şöyle ifade etmektedir. "Efendiler TBMM'nin mukadderat-ı milliyeyi bilfiil deruhte eylediği gün bulduğu idare makinasının mazisini istibdat fikirleri ve esasları üzerinde kurulmuş; çürük bir makina olduğunu izaha lüzum görmem. Meclis-i Analiz ve Hükümeti işte böyle bir makinenin ıslahına çalışmakta bulmuştur ve vazettiği, peyderpey icmal edeceği esaslar ile muvaffak olmaktadır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun muhteviyatı tatbik ve yeni İdare-i Vilayet kanunu ile icmal edildiği takdirde memleketin dahilen muhtaç olduğu esbab-ı inkişaf tamamen izhar edilmiş olacağına kaniim."³⁶

³³ Atatürk, Nutuk, C.I, s. 9.

³⁴ Güneş, a.g.e., s. 64-74.

³⁵ T.B.M.M. Zb. C., C.I., D.I, İçt.I, s. 244.

³⁶ T.B.M.M. Zb. C., C.IV, D.I, İçt. II, s. 4.

Bu dönemde Mustafa Kemal liderliğinde ulusal birliği sağlamak için “İttihatçı-İtilafçı” tartışmalarının yadsınıp “müdafaa-ı Hukuk”çuluk temel ilke olarak benimsenmiş ve bu ilke çerçevesinde Büyük Millet Meclisi oluşturulmuştur. Bu açıdan ulusal bütünlüğün mecliste de sürdürülebilmesi için “Halkçılık Programı” hazırlanmıştır. Hükümet Beyannamesi olarakta kabul edilmiş olan bu programda³⁷ “halkı emperyalizm ve kapitalizmin tahakküm ve zulmünden tahlis ederek idare ve hakimiyetinin hakiki sahibi”³⁸ yapmayı amaçladıklarını belirtmiştir.

Anadolu’da başlayan ulusal mücadele; Osmanlı aydını ile Anadolu halkını yüzyüze getirmiştir. O güne değin Osmanlı aydını kitaplardan okuduğu, kulaktan duyduğu kafasında canlandırdığı fakat bir türlü tanıyamadığı Anadolu halkını, Milli Mücadele aracılığıyla, yerinde ve aracısız tanıma imkanı bulmuştur.³⁹

Dolayısıyla Yeni Türk Devleti’nde halkın yönetime katılmasına TBMM önem vermiştir.⁴⁰ Meclisin içindeki tartışmalarda köylüye de sahip çıkılmıştır. Vehbi Bey bu konuda “köylü eğer iradesine sahip değilse biz burada oturmak selahiyetine haiz değiliz. Çünkü biz köylünün iradesiyle buraya gelmişizdir”⁴¹ demektedir. Nitekim yine mecliste önceki yönetime tepki gösterilerek “hep devlet teşkilatı... Katiyen, halk ve millet teşkilatı olmamıştır”⁴² denilerek idari teşkilatta

³⁷ Güneş, a.g.e., s. 155-158.

³⁸ T.B.M.M.Zb. C. C.IV, D.I, İçt.I, s. 179.

³⁹ Güneş, a.g.e., s. 226.

⁴⁰ Adana Milletvekili Zeki Bey. “Herkes halkçılık istiyor. Bu idareyi halk eline ahali eline tevdi etmekle müttelik bulunuyor. Eğer kanaatimiz bunda müttelik ise -ki öyle olmak lazım gelirebunu yapmak için memleketi idare edecek olan heyetleri tamamen halkı temsil edecek şekilde tertip ve teşkil eylemek lazım” demektedir. T.B.M.M. Zb. C., C.VII, d.II, İçt. I, s. 301.

⁴¹ T.B.M.M. Zb.C., C.VI, D.I, İçt.I, s. 363.

⁴² T.B.M.M. Zb. C., C. VI, D.I, İçt. I, s. 359.

köylünün düşünülmesi gerektiği aşağıdan yukarıya doğru düzenlemenin yapılmasının zorunluluğu vurgulanmıştır.⁴³

TBMM'de Teşkilat-ı Esasiye Kanun Lahiyası görüşmelerinde merkeziyetçi yönetime karşı tavır alındığı görülmektedir. Bu konuda söz alan Zeki Bey, hükümet-i merkeziyenin görevleri ile yerinden yönetim birimlerinin görevlerinin birbirinden ayrılması gerektiği görüşünü savunmuştur. Ayrıca mahalli idareye verilecek yetkiler ile ancak mahalli halkın kendi kendisini idare edebileceğini de eklemiştir.

Yine çıkarılacak kanunlar sayesinde nahiye müdürlerinin yöredeki aşiret reisleri üzerindeki etkisine son verilmesi gerektiği mecliste tartışma konusu olmuştur. Bunun için de nahiyelerin güçlü bir duruma getirilerek köylüyü de koruyabilecek muhtariyete sahip olmasının önemi belirtilmiştir.⁴⁴

Nitekim Teşkilat-ı Esasiye Kanun tasarısında “vilayet mahalli umurda manevi şahsiyeti ve tüm muhtariyeti haizdir. Harici ve dahili siyaset adli askeri umur, beynelmilel iktisadi münasebet ve hükümetin umuru tekalifi ile menafii birden ziyade vilayete şamil hususat müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisi'ne vaz edilecek kavanin mucibince maarif, sıhhiye, iktisad, ziraat, nafiaa ve muaveneti içtimaiye işlerinin tanzim ve idaresi ‘Vilayet Meclislerinin’ salahiyeti dahilindedir” (madde 19) denilmektedir. Yirmidördüncü maddede ise nahiye idaresi için “nahiye hayatı hususiyesinde haizi muhtariyet bir şahsiyet-i manevi-yedir.” Kanunun Lahiyasındaki ondokuz ve yirmidördüncü maddelerde de vilayet ve nahiyelere muhtariyet verilmesi gerektiği önemine yer verilmiştir.⁴⁵

⁴³ T.B.M.M. Zb. C., C.VI, D. I, İçt. I, s. 339.

⁴⁴ T.B.M.M. Zb. C., C.VI, D.I, İçt. I, s. 365.

⁴⁵ Teşkilatı Esasiye Kanun Lahiyası için bkz. T.B.M.M. Zb. C., C.IV, d.I, İçt.I, s. 179-281.

Meclisin bu konudaki görüşmelerinde, kendisini “çekirdekten yetişmiş bir adem-i merkeziyetçi” olarak kabul eden⁴⁶, Tunalı Hilmi layihada geçen “tam muhtariyet görüşüne” karşı çıkmıştır. Savunmasında, “Tam muhtariyet, nim muhtariyet, muhtariyet... Bunlar eğer Dünyada mevcut ise emin olunuz bu tam kelimesi yarın memleketin başına en müthiş bir kelime gibi tefsire uğrayarak bir tehlike çıkaracaktır. Binaenaleyh tayyını teklif ederim”⁴⁷ demiştir. Mecliste bu öneriyi sıcak bakarak kabul etmiştir. Kanun Layihası da ufak tefek değişikliklerle nitekim kanunlaşarak yürürlüğe girmiştir.⁴⁸ Bu yasada ulusal devletin meclisi, ülke yönetiminde, idari yönetimde faydalı görülen muhtariyet (özerklik) fikrini kabul etmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki, TBMM, yeni kurulacak Türk Devleti'nin gelişmesine engel olarak gördüğü katı merkeziyetçi yönetime karşı çıkmış olup halkçı uygulamalardan yola çıkarak yerinden yönetim birimlerine önem vermiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1922'deki 3.toplantı yılı açış konuşmasında, “Efendiler! Türkiye ırkan veya dinen ve harsen müttehit, yek diğerine karşı hürmeti müteakabile ve fedakarlık hissiyetiyle meshum ve mukadderat ve menafii müşterek olan bir heyeti içtimaiyedir. Bu camia da hukuk-ı ırkiyeye, hukuk-ı içtimaiyeye ve şariat-ı muhutiyyeye riayet, siyaseti dahiliyemizin esas noktalarındandır. Dahili teşkilat-ı idaremizde bir esas noktanın halk iradesinin bütün manayı şumulüyle layık olduğu derece-i inkişafa isal edilmesi siyasetimizin icabatındandır.”⁴⁹ diyerek temelleri atılan ulusal devletin neden yerinden yönetime özen verdiği konusuna açıklık getirmektedir.

⁴⁶ T.B.M.M. Zb. C., C.VI, D.II, İçt. II, s. 237.

⁴⁷ T.B.M.M. Zb. C., C.VI, D. I, İçt.I, s. 376.

⁴⁸ Düstur, Üçüncü Tertip, C.I, s. 296-299.

⁴⁹ Bkz. Güneş, a.g.e., s. 164.

1. 1921 TEŞKİLATI ESASİYE KANUNU'NDA ADEM-İ MERKEZİYET

Kurucu bir meclis olan I. TBMM kurulduğu gün, millet egemenliğine dayalı olduğunu kabul etmiştir. Dolayısıyla kurduğu devlet düzeni bakımından padişahı ve hükümetini kendisine esas olarak almamıştır.

TBMM 1921 Anayasasını kabulden önceki dönemde (23 Nisan 1920 - 20 Ocak 1921) kendisini Kanun-ı Esasi ile bağlı saymıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa yeni ve sürekli bir devlet kurmayı amaçlamış olduğundan, Yeni Türkiye Devleti'nin kendine has bir Anayasasının olması gerektiğini düşünmüştür.⁵⁰ Kaldı ki Osmanlı Anayasası'nın dayandığı temeller, TBMM ile kurulan sistemin dışında idi. Türk Halkı'nın onaylamadığı Sevr Antlaşmasının imzalanmış olması milli egemenliğe dayalı olmayan Kanun-ı Esasi'yeye tepkileri de artırmıştır. Nitekim Mazhar Müfit Bey "Kanun-u Esasi'nin bu mecliste zaten yeri yoktur. Kanun-u Esasi hükümeti, bugün suhlü kabul eden İstanbul hükümetidir, bu hükümet değildir. İhtilal hükümetinin Kanun-u Esasi'si değildir. İhtilal hükümetinin Kanun-u Esasi'si yoktur"⁵¹ diyerek tepkisini dile getirmiştir.

TBMM'de oy çokluğu ile kabul edilen 1921 Anayasası, hazırlanışı ve kabul özellikleri bakımından Osmanlı-Türk anayasalcılığının en demokratik anayasası olarakta kabul edilmektedir.⁵²

⁵⁰ Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İstanbul: 1992, s. 55.

⁵¹ Ergun Ezbudun, *1921 Anayasası*, Ankara: 1992, s. 17.

⁵² Bülent Tanör, *Osmanlı - Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: 1992, s. 201.

Anayasa ilk maddesinde egemenliğin kayıtsız ve koşulsuz Türk ulusuna ait olduğu ilkesini kabul etmiştir. Devletin yönetim biçimi “halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi” esasına dayandırılmıştır. Yani kurulan Devlet, halk tarafından yönetilmektedir. Halkın seçtiği temsilciler TBMM’ni oluşturur. Teşkilat-ı Esasi Kanunu’nun ikinci maddesinde “icra kudreti ve teşri salahiyeti milletin yegane ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisine tecelli ve temerküz eder” hükmüyle kuvvetler birliği ilkesini açıkça benimsemiştir.

TBMM’nin kuvvetler birliği ilkesini kabul etmiş olması hukuki açıdan güçlü bir merkeziyete yöneldiği izlenimini uyandırmış gibi görünse de Sıddık Sami Onar’a göre bu durumda meclis sadece “İcra heyetinin yani hükümet ve idarenin hiyerarşik amiri durumundadır.” Dolayısıyla TBMM adına görev yapan bakan veya nazır gibi tabirler yerine vekil yani meclisin icra işlerini görmek üzere vekalet verilmiş, görevlilerin iş yapması benimsenmiştir. Nitekim bu sistemde devlet reisi yoktur, devlet reisliği de tamamen Büyük Millet Meclisi’ndedir. Bundan dolayı TBMM reisi tam bir devlet reisi olmayıp ancak meclisin reisi ve bu sıfatla da meclise bağlı olan “icra vekilleri reis-i tabiisidir”.⁵³ Nitekim valiler de, vilayette Büyük Millet Meclisi’nin vekili ve mümessili olarak kabul edilmiştir (madde 14).

Yirmidört maddeden oluşan Teşkilatı Esasiye Kanunu Ondört maddesini yani yarından fazlasını taşra yönetimine, özellikle de yerinden yönetim ile yerel yönetim ilkelerine ayırmıştır (madde 11-23).

İdare başlığını taşıyan tek maddelik bölümde Türkiye’nin coğrafi durumu ve iktisadi ilişkileri açısından vilayetlere, vilayetlerin kazalara bölündüğü kazaların da nahiyelerden oluştuğu belirtilmiştir. Burada

⁵³ Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, C.II, İstanbul: 1966, s. 725-726.

dikkat çekici olan nokta Kanun-u Esasi'ye geçen Memalik-i Osmaniye yerine ulusal yurt ve anavatan anlamına gelen Türkiye'nin kullanılmış olması son derece önemlidir. Bu durumun çok uluslu devlet ve ülke anlayışına karşın ulusal yurt anlayışına geçişin bir ürünü olarak kabul etmek gerekir.

Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun onbirinci maddesinde Vilayetlerin idari birim olarak "manevi şahsiyete ve muhtariyete" (özerklik) sahip oldukları hükmüne yer verilmiştir. BMM'nin koyacağı yasalar çerçevesinde, evkaf, medreseler, maarif, sağlık, tarım, bayındırlık ve sosyal yardımlaşma işlerinin düzenlenmesi ve yürütülmesinin" vilayet Şuralarına bırakılmıştır. Buna karşın iç ve dış siyaset, adliye ve askeriye ile ilgili konular, uluslararası ekonomik ilişkilerde ve birçok vilayetleri de ilgilendiren konular da karar merkezi yönetime bırakılmıştır. Görüldüğü üzere vilayetlere hatta nahiyelere özerkliği tanıyan 1921 Anayasası ülke bütünlüğüyle ve tam bağımsızlıkla ilgili konularda yetkiyi direk olarak TBMM'ne bırakmıştır. Dolayısıyla tefriki vezaif (görev ayrımı) ilkesinin böylece kabul edildiği söylenebilir.

Anayasanın onikinci maddesine göre Vilayet Şuralarının, vilayet halkınca seçilecek üyelerden oluşacağı, toplantı döneminin, iki yıl, toplanma sürelerinin ise yılda iki ay olacağı belirtilmiştir.

Anayasanın onüçüncü maddesinde; "Vilayet Şurası, üyeleri arasından yürütme amiri olacak bir başkan ile çeşitli idari şubelerinde görevli üyelerden oluşmak üzere bir idare heyeti seçer" hükmüne yer verilmiştir. Yine yürütme yetkisinde daimi olan bir heyete ait olduğu aynı madde içinde hükme bağlanmıştır. Valinin konumu ise ondördüncü maddede belirtilmiştir. Buna göre vali, devletin genel ve

ortak işlerini yürütmek, devletin genel görevleri ile yerel görevleri arasında bir çatışma belirlediğinde duruma müdahale etmekle yükümlü kılınmıştır.⁵⁴

Teşkilatı Esasiye Kanunu'na göre kazanın muhtariyeti yoktur. Kazanın yöneticisi kaymakamdır. Valiye karşı sorumludur (madde 15).

Nahiyelerin durumuna gelindiğinde ise; nahiyeler köylünün ayağına giden bir hükümet birimi olarak görülmüştür. Dolayısıyla halka en yakın idari birim olarak kabul edilen nahiyeler⁵⁵ “hususî hayatında muhtariyeti haiz bir manevî şahsiyet olarak” hükme bağlanmıştır (madde 16). Anayasada nahiyelerle ilgili kabul edilen diğer hükümler şunlardır; Nahiyenin bir şurası bir idari heyeti ve bir de müdürü vardır (madde 17). Nahîye şurası, nahîye halkınca doğrudan doğruya seçilen üyelerden oluşur (madde 18). İdare heyeti ve nahîye müdürü, nahîye şurası tarafından seçilir (madde 19). Nahîye şurası ve idare heyeti yargısal, iktisadi ve mali yetkiye haiz olup bunların kapsamı özel yasalarla belirlenir (madde 20).⁵⁶

İdari birim olarak nahiyeler “Hakimiyet-i millîye ve halkçılık” ilkelerinin somut yaşama geçirilmesi açısından önemli yere sahip olmuşlardır. Dolayısıyla nahiyeler benimsenen aşağıdan yukarıya bir yönetim yapısının göstergesi durumundadır.⁵⁷ Nitekim nahîye çekirdekli bu örgütlenme modeli meclis içinde Anadolu'nun merkeze karşı bir tepkisi olarak ta değerlendirilmiştir.⁵⁸

⁵⁴ Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun tasarısının TBMM'de görüşülmesi sırasında komisyon sözcüsü Vehbi Bey valinin mahalli idaredeki konumu için “Valiler, mahalli idareler yalnız nazır vaziyetine, yani karşıdan bakıcı, onların vaziyetini tetkik edici ve gördüklerini merkezi hükümete bildirici vaziyetinde kabul ettik” açıklamasını yapmıştır. **T.B.M.M. Zb. C., C.VII, d.I, İçt. I, s. 256.**

⁵⁵ **T.B.M.M. Zb. C., C.VII, D.I, İçt. I, s. 262-263.**

⁵⁶ Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun için bkz. **Düştur, Üçüncü Tertip, C.I, s. 296-299.**

⁵⁷ Tanör, **a.g.e., s. 214.**

⁵⁸ **T.B.M.M. Zb. C., C.VI, D.I, İçt.I, s. 339.**

1921 Anayasası'nın son bölümü "Umumi Müfettişlik" başlığını taşır. Vilayetler arası ve üstü bir denetim birimi niteliğindedir. Buna göre; vilayetler ekonomik ve sosyal ilişkileri açısından birleştirilerek umumi müfettişlik kıtaları meydana getirilmiştir (madde 22). Bunların görevleri, genel olarak asayişin sağlanması, bütün dairelerin işlemlerinin denetlenmesi, vilayetlerin ortak işlerinde uyumun gerçekleştirilmesidir (madde 23). Ayrıca aynı maddede Umumi Müfettişlerin devletin genel görevleri ile yerel yönetimlere ait görevlerin yerine getirilişini ve alınan kararları sürekli denetleme yetkisinin de verildiği hükmüne yer verilmiştir.⁵⁹ Şunu da belirtmek gerekir ki Umumi Müfettişler bir çeşit bölge kuruluşları olarak da kabul edilerek vilayetler kendi aralarında birleşmeyip, birleştirilmişlerdir. Bu birleşme ise mahalli, merkezi iradeye dayandırılmıştır.⁶⁰ Nitekim Anayasa tasarısının meclisteki tartışmaları sırasında, tasarının yirmi ikinci maddesinde "Vilayetler birleştirilerek" Umumi Müfettişlikler haline getirilirken, sonradan, bunun sakıncalı olacağını düşünmüş ve değiştirilmiştir.⁶¹ Denilebilir ki Umumi Müfettişlikler merkez hükümetin yerel yönetimler üzerindeki bir uzantısı, bir denetleyici olmuştur.

Nitekim milli birliğe en fazla ihtiyaç duyulan bir dönemde, siyasi bakımdan adem-i merkeziyete varabilecek derecede bir muhtariyet anlayışının yerel yönetimlere tanınmış olmasının denetimi Umumi Müfettişler aracılığıyla sağlamıştır. Dolayısıyla Teşkilatı Esasiye Kanununun yirmi üçüncü maddesi böyle bir denetimi öngörmekle mutlak muhtariyete gidilmek istendiğini de göstermektedir.⁶²

⁵⁹ Tanör, a.g.e., s.214.

⁶⁰ Yıldızhan Yayla, *Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif*, İstanbul: 1982, s. 122-123.

⁶¹ T.B.M.M. Zb. C., C.VI, D.I, İçt. I, s. 295.

⁶² Yayla, a.g.e., s. 128.

Ancak Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda nahiye yönetiminin bile iktisadi, mali ve hatta yargısal yetkilerle donatılması ve seçimle oluşması özerklik tanınmış olması, o güne değin anayasal açıdan yerel yönetimlere görülmedik önemin verildiğini göstermektedir.⁶³ Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'tan beri gelen gelenekçi merkeziyetçi sistem tersine çevrilmiş, yerinden yönetime ve özerkliklere ağırlık verilmişti.⁶⁴ Bunun nedeni de I. TBMM'de egemen olan milli egemenlik ve halkçılık anlayışıdır.⁶⁵

III. 1924 TEŞKİLATI ESASİYE KANUNU'NDA ADEM-İ MERKEZİYET

23 Nisan 1920'de kurulan TBMM, en güç şartlar içinde millet egemenliğini yerleştirmiş, hem de Kurtuluş Savaşı'nı yönetmiştir. Böylece ilk TBMM ülkeyi düşman işgalinden kurtarmış, saltanata da son vermiştir. Dolayısıyla I. TBMM tarihi görevini bitirmiş sayarak 1 Nisan 1923'de meclisin yenilenmesine karar vermiştir. Nitekim Ulusal Kurtuluşu sağlayan Mustafa Kemal Paşa, "Artık şüpheye yer kalmamıştı ki, meclis yenilenmedikçe, millet ve memleketin ağır ve sorumluluk bekleyen işlerin yürütülmeye imkanı yoktur"⁶⁶ diyerek seçimlerin yenilenmesi gerektiğini ve yeni oluşacak meclisin de önünde daha çok işlerin olduğunu belirtmiştir.

Nitekim II. TBMM Lozan Antlaşması'nı onayladıktan sonra 29 Ekim 1923'de devletin şeklinin Cumhuriyet olduğunu ilan etmiştir. 3 Mart 1924'de çıkarılan kanun ile Halifeliğe de son vermiştir.

⁶³ Tanör, a.g.e., s. 214.

⁶⁴ İlber Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul: 1985, s. 208, Yayla, a.g.e., 130-131.

⁶⁵ Tanör, a.g.e., s. 214.

⁶⁶ Atatürk, *Nutuk*, C.II, s.491.

20 Nisan 1924'de kabul edilen Anayasada, egemenliğin kayıtsız şartsız Türk Milleti'ne ait olduğunun bir sonucu olarak Türkiye Devleti'nin bir Cumhuriyet olduğu hükmüne birinci madde de yer verilmiştir. Yeni Türkiye'de din ve ırk ayırd edilmeksizin bütün vatandaşların Türk olduğu (madde 88), resmi dilinin Türkçe, başkentinin ise Ankara olduğu (madde 2) hükümlerine yer verilmiştir.

Yine üçüncü madde de egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu dördüncü madde ise Türk Milleti adına egemenliğin TBMM tarafından kullanıldığı hükmüne yer verilmiştir. Ayrıca diğer maddelerde de yasama ve yürütme yetkisinin TBMM'de toplandığı (madde 5), yasama yetkisinin bizzat meclise ait olduğu (madde 6), yürütme yetkisinin ise kendi seçtiği Cumhurbaşkanı ve onun tayin ettiği icra vekilleri aracılığıyla kullanıldığı hükmüne yer verilmiştir. Yargı yetkisinin ise millet adına yasal çerçevesi içinde bağımsız mahkemelerce kullanıldığı da sekizinci madde de belirtilmiştir.⁶⁷

Görüldüğü üzere 1924 Anayasası ulusal egemenliği en kesin bir şekilde kabul etmesinin bir sonucu olarak kuvvetleri TBMM'de toplamıştır.⁶⁸ Ancak yasama görevi TBMM'ne, yürütme görevi hükümete, yargı gücünü ise bağımsız mahkemelere bırakarak görev ayırımına gitmiştir.⁶⁹

1924 Anayasası merkezi yönetim ve devletin bütünlüğüyle ilgili hükümlere kısaca değindikten sonra vilayet yönetimi ile ilgili maddele-

⁶⁷ Bkz. *Düster*, Üçüncü Tertip, C.V, s. 576-585.

⁶⁸ Mumcu, a.g.e., s. 117.

⁶⁹ Turhan Tufan Yüce, *Anayasa Değişikliği Dolayısıyla 1924 Anayasası ile 1961 Anayasası Arasındaki Temel Yapıları Yönünden Bir Karşılaştırma*, Erzurum: 1971, s. 11.

rine gelince, anayasanın altıncı faslının seksen dokuz, doksan ve doksan birinci maddeleri bu konuyla ilgilidir. Bu maddeler şunlardır:

Madde 89: Türkiye, coğrafya durumu ve ekonomi ilişkileri bakımından vilayetlere, vilayetler kazalara, kazalar nahiyelere bölünmüştür ve nahiyeler de kasaba ve köylerden meydana gelmiştir.

Madde 90: Vilayetlerle şehir, kasaba ve köyler hükmü şahsiyete (tüzel kişiliğe) sahiptir.

Madde 91: Vilayetlerin işleri, tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif esası üzerine idare olunur.⁷⁰

Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun Encümen Mazbatasında yapılan açıklamasında adem-i merkeziyetin, merkeziyeti yok saymasından dolayı zararlı olduğu belirtilmektedir. Bundan dolayı tevsi-i mezuniyet ve tefriki vezaif prensiplerinin vilayetlerin gelişmesi için yeterli olduğu belirtilerek anayasanın vilayetlerle ilgili hükümlerinin özü de böylece ifade edilmiştir.⁷¹

Mazbatada tevsi-mezuniyetin ve tefrik-i vezaifin adem-i merkeziyet ile ilgisi olmadığı belirtilmişse de TBMM'de bu konuda çeşitli fikirler öne sürülmüştür.

Ragıp Bey "Millet ne kadar kuvvetli olursa hükümette o kadar kuvvetli olur" diyerek, kuvvetli bir merkeziyetin zayıf bir milleti kuvvetlendiremeyeceğini belirterek tevsi-i mezuniyetle idare edilen vilayetlerde muhtariyetin esas olması gerektiğini savunmuştur. Ancak

⁷⁰ Düstur, Üçüncü Tertip, C.V, s. 582-583.

⁷¹ T.B.M.M. Zb. C., C.VII, D.II, İçt.II, s. 216.

anayasadaki tevsi-i mezuniyetin bunu karşılamadığı da Ragıb Bey tarafından mecliste açıklanmıştır.⁷²

Tunalı Hilmi ise bu konuda Ragıb Bey'e verdiği cevapta; kendisinin, zamanında İttihat ve Terakki içinde bulunduğunu, fakat idari yönetim konusunda farklı düşündüğünü, kendisinin Mithat Paşa'dan aldığı nur ile yirmibeş yaşından beridir adem-i merkeziyetçi olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla kendisinin çekirdekten gelme bir adem-i merkeziyetçi olarak Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun adem-i merkeziyete muhalif olmadığını söylemektedir.⁷³

Dahiliye Nazırı Ferit Bey ise devlet idaresinde birliğin sağlanması ve "vahdet-i umumiyesinin muhafazası" için tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif tabirlerinin tartışılmasının yersiz olduğunu, bundan dolayı da önemli olanın aslında hakimiyet-i milliye olduğunu savunmuştur.⁷⁴

Abdullah Azmi Efendi ise tevsi-i mezuniyeti nasıl anladığını şöyle ortaya koymaktadır; "bundan evvelki Teşkilatı Esasiye Kanununda vilayet şûralarından, nahiye şûralarından bahis vardı. Hatta nahiyelerin şahsiyeti maneviyeye haiz olduklarına dair 16. maddesinde, nahiye hususi hayatında muhtariyeti haiz bir manevi şahsiyet denilmişti. Nahiyenin bir şûrası, bir idare heyeti ve birde müdürü vardır denilmişti. Ondan evvelki maddelerde de vilayetin usulü idaresinin şûra marifetiyle idare edileceğine dair ahkam mevcut idi. Binaenaleyh tevsi-i mezuniyet tezahür ettirebilecek olan bu şekil, eski Teşkilatı Esasiye Kanununda mevcut idi."⁷⁵

⁷² T.B.M.M. Zb. C., C.VI, D. II, İçt. I, s. 232.

⁷³ T.B.M.M. Zb. C., C.VI, D.II, İçt. I, s. 237.

⁷⁴ T.B.M.M. Zb. C., C.VI, D.II, İçt. I, s. 239-240.

⁷⁵ T.B.M.M. Zb. C., C.VIII, D. II, İçt. II, s. 914.

Bütün bu görüşlere karşın anayasa görüşmeleri sırasında komisyon sözcüsü Celal Nuri Bey son noktayı koymuştur. Celal Nuri Bey Tevsi-i Mezuniyetin “Her emri, her işi merkezin değil, mahallerinde valilere de vesair teşkilata da bir nevi hak verip, kendi işlerini kendilerinin görmesi” olarak tanımlamıştır. Bunun ne federasyon, ne de adem-i merkeziyet olduğunu da sözlerine eklemiştir. Ayrıca Türk Devleti’nin bir merkezi olduğunu ve merkezden yönetildiğini de sonuç olarak belirtmiştir.⁷⁶

Görüldüğü üzere TBMM’de 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun tevsi-i mezuniyet ilkesinin hangi amaç ve içerikle yer aldığı konusunda çeşitli görüşlere yer verilmiştir. Bunların bir kısmı tevsi-i mezuniyeti merkeziyet sistemi dışında gördüğü gibi, tevsi-i mezuniyeti merkeziyet sistemi içinde gören ve bunu merkezin taşra görevlerine yetki tanınmasıdır diyenler de olmuştur.

1924 Anayasının, 1921 Anayasasına nazaran daha merkeziyetçi olduğu kabul edilmektedir.⁷⁷ Nitekim TBMM’nin birçok bölücü olaylarla mücadelelerde bulunmuş olması⁷⁸ bu durumu kaçınılmaz kılmıştır. Genç Türkiye’nin çağdaşlaşması için yapılacak olan devrimler, yeni yönetimin bütün ülkeye yayılacak olan düşünce yapısı, her yerde aynı güçte etkisini göstermek zorunda idi. Bundan dolayı, 1924 Anayasası ile daha merkeziyetçi bir yönetim kabul edilmiştir.⁷⁹ Ayrıca genç Cumhuriyetimizin milli egemenlik ilkesini kendisine amaç

⁷⁶ T.B.M.M. Zb. C., C.VII, D.II, İçt. II, s. 915.

⁷⁷ Bkz. Mumcu, a.g.e., s. 117. Tanör, a.g.e., s. 239. Ziya Çoker, “Yerel Yönetimler ve Anayasa”, Çağdaş Yerel Yönetimler, C.V, Kasım 1996/6, s.19-21. Yayla, a.g.e., s. 135.

⁷⁸ Bkz. Ergun Aybars, İstiklal Mahkemeleri, Ankara: 1975, s. 27 v.d. Kartekin, a.g.e., s. 135-155.

⁷⁹ Yayla, a.g.e., s. 134-135. Ortaylı, a.g.e., s. 208.

edinmiş olması yani halkın kendi kendini yönetme ilkesini kabul etmiş olması da yine bu açıdan ele alınmalıdır ve alınmıştır.⁸⁰

1924 Anayasası'nda adem-i merkeziyet idari terimine yer verilmemiş olması yerinden yönetim ilkesinden vazgeçildiği anlamına da gelmez.⁸¹ Nitekim yeni Türkiye Devleti'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa'nın I. TBMM'deki konuşmasını hatırlayacak olursak; "Teşkilatı esasiye Kanununun muhteviyatı tatbik ve yeni idare-i vilayet kanunu ile ikmal edildiği taktirde memleketin dahilen muhtaç olduğu esbabı inkişafın tamamen izhar edilmiş olacağına kaniim"⁸² sözü vatanın çağdaş bir yapıya ulaşabilmesi ve gelişebilmesi için yerel yönetimlere önem verilmesi gerektiğinin bir kanıtıdır.

⁸⁰ Döneme damgasını vuran Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Programında "Mahalli idaremizi demokratik bünyemizin temel unsurları sayarız. Köy, belediye ve özel idarelerin kuruluşlarında, işleyişlerinde ve denetlemelerinde bu ana fikri önemle tutarız" denilmektedir. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952**, İstanbul: 1952, s. 588.

⁸¹ Sıddık Sami Onar, 1924 Anayasası'nda tefrik-i vezaif tabiriyle adem-i merkeziyetin ifade edildiğini belirterek tefrik-i vezaifin vilayet hükmü şahsına ait bir kısım kamu hizmetlerinin merkez ile taşra arasında iş bölümünü sağladığını belirtmektedir. Onar, **a.g.e.**, C.II, s. 821.

⁸² **T.B.M.M. Zb. C.**, C.IV, D.I, İçt. II, s. 4.

SONUÇ

Günümüzde zaman zaman yönetim hukukçularının, siyaset bilimcilerinin ve uygulayıcılarının tartışma konusu olan adem-i merkeziyet tartışmalarının fikir babası olarak Mithat Paşa kabul edilmektedir.

Tanzimat bürokratları kuşağının son temsilcisi olan Mithat Paşa, Niş, Tuna, Suriye, Bağdat ve Aydın valiliklerindeki görevleriyle yerel yönetimler konusunda deneyim sahibi olmuş, öne sürmüş olduğu vilayet yönetimindeki adem-i merkeziyet ile ilgili fikirleriyle de adem-i merkeziyetçi görüşün en önemli temsilcisi Prens Sabahattin'e öncülük etmiştir.

İmparatorluğun çözülmesine, ülkenin bir parçasının kopmasına varacak şekildeki siyasi adem-i merkeziyete karşı olan Mithat Paşa'nın, vilayet yönetiminde ki idari adem-i merkeziyet görüşleri şu çerçevede toplanabilir: Basın ve eğitimde Türkçe'nin yanı sıra mahalli halkın konuştuğu dile de el atılarak Türk olmayan unsurlar üzerinde Osmanlı vatanseverliğini ve kontrolünü yerleştirmek. Mahalli halkın yönetimde söz sahibi olmasını sağlayarak Tanzimat'ın başından beri görülen modernleşmeyi liberal bir esasa oturtmak. Taşradaki çetelerin faaliyetlerine son vererek, Osmanlı İmparatorluğu'nu hukuki bir yapıya oturtmak 1876 Anayasası'nın hazırlanmasında en önemli paya sahip olan Mithat Paşa, Kanun-ı Esasi'nin yerel yönetimler konusundaki ilkelerini bu çerçeveye oturtmaya çalışmıştır.

Türkiye'de doktrin açısından adem-i merkeziyet sorununun Osmanlı İmparatorluğu'nda demokrasi ve özgürlüğün gerçekleşmesi bağlamında ilk defa bilimsel delillerle savunmaya çalışan kişi olarak Prens Sabahattin karşımıza çıkmaktadır.

Le Play Okulu'nun "Social Science" doktrininden etkilenerek çözümlerini bu doğrultuda yapan Prens Sabahattin, merkeziyetçi yönetimin özel girişimciliği engellediğini söyleyerek, özel girişimciliği geliştiren yönetimin adem-i merkeziyet olduğunu belirtmiş ve böylece teşebbüs-i şahsiyenin adem-i merkeziyetle bağlantısını kurmuştur.

Prens Sabahattin adem-i merkeziyeti, işlerin özelliklerine göre yönetim erkinin bölünmesi, belli sorumluluğa karşılık bir yetkinin ortaya çıkması ve işlerin yerinden görülerek merkeze müracaat etmeden çözümlenmesi şeklinde tanımlamaktadır. Bu bağlamda Prens Sabahattin, "Yemen ile Selanik ahalisinin maişet tarzları arasında ne büyük fark var? Bunları yakından görecek, her iki vilayetin ihtiyaçlarını en iyi anlayacak, elbette İstanbul'da yaşayan memurlar değil, fakat Yemen ile Selanik'te bulunanlardır" diyerek yerel yönetimlerin yetkilerinin genişletilmesi gerektiğini savunmuştur.

İttihat ve Terakki'nin, Prens Sabahattin'i en çok eleştirdiği görüşü adem-i merkeziyet olmuştur. İttihat ve Terakki, adem-i merkeziyetin ülkeyi parçalayacağı konusundan yola çıkarak, Prens Sabahattin'in görüşlerine karşı Hüseyin Cahit'i çıkarmıştır.

Nitekim, özellikle II. Meşrutiyet döneminde basında bu konuda yoğun bir tartışma yaşandığı tespit edilmiştir.

Bu dönemdeki adem-i merkeziyet tartışmalarında bir grup; ülkenin bir bütün halinde korunarak, yerel yönetimlerin hareket serbestliği içinde olmasını savunarak adem-i merkeziyetin yanında yer alırken; diğer bir grup ise; bu hareket serbestliğinin ülkeyi bölünmeye götüreceği kanısıyla adem-i merkeziyete karşı çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda adem-i merkeziyetin ne şekilde uygulandığı konusunda ise, klasik dönemde merkezi yönetim yapısı içinde taşra yönetimine, gerek tımar ve iltizam sistemine, gerek eyaletlerin yönetimine gerekse de kaza yönetimine hareket serbestliği tanımışsa da merkezi gücün ağırlığının büyük ölçüde hissedilmesinden dolayı adem-i merkeziyetten çok tevsi-i mezuniyet taşra yönetiminde uygulanmıştır.

Tanzimat döneminde ise Avrupa devletleri azınlıkların yoğun oldukları bölgelerde ıslahat yapılarak onlara özerk bir statü vermek istemiştir. Tanzimatçılar bu tehlikeye karşı merkeziyetçi bir yönetim şeması çizmiş ve bu konuda yaptıkları reformlarla modern mahalli yönetimlerin temellerini atmışlardır.

Özellikle mülki idarede yapılan düzenlemelerde mahalli halkın yönetime katılması açısından önemli bir gelişmeyi başlatmışlardır. Bu da yerel yönetimlerde demokrasi geleneğinin oluşmasında temel olmuştur.

I. Meşrutiyet'in ilanıyla beraber II. Abdulhamit'in yerel yönetimlerin gelişmesini ve demokrasi geleneğinin kurumsallaşmasını önleyici tavır takınması, imparatorluğun geleceği açısından olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde, çıkarılan 1913 İdare-i Umumiye-i Vilayet Muvakkati kendinden önceki nizamnamelere pek fazla bir şey getirmemiş, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda idari adem-i merkeziyete son şeklini vermiştir.

Türkçe, Fransızca *décentralisation* karşılığı olarak kullanılan *adem-i merkeziyet* terimi birbirinden aksi anlayışta yorumlanmıştır. Ayrıca Kanun-ı Esasi'nin Fransızca tercümesinde *tevsi-i mezuniyet* ve *tefrik-i vezaif* yerine *décentralisation* (=adem-i merkeziyet) nun kullanılmış olması terminolojik tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Tartışmalarda daha çok terimlerin yorumlanması, siyasi görüşler ve bundan kaynaklı endişeler etkili olmuştur. Nitekim II.Meşrutiyet dönemi siyasi düşünce akımları da kendi bakış açıları ile *adem-i merkeziyeti* yorumlamışlardır. Dolayısıyla II. Meşrutiyet Dönemi siyasi akımlarında *adem-i merkeziyeti* savunanlar olduğu gibi karşı çıkanlar da olmuştur.

İstibdat yönetimine karşı örgütlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti İmparatorluğun içinde yaşayan unsurların bağımsızlık taleplerine ve yabancı müdahalesine hizmet edici olarak gördüğü *adem-i merkeziyete* karşı çıkmıştır. Bundan dolayı 1902 Kongresi Jön Türkler arasındaki fikir ayrılıklarını ortaya çıkarmıştır. Nitekim 1902'den sonra Prens Sabahattin liderliğinde kurulan Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti adeta konfederasyona varacak derecede *adem-i merkeziyete* taraftar olduğunu göstermiştir.

Hürriyetin ilanını sağlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kanun-ı Esasi de yer alan *tevsi-i mezuniyet* ve *tefrik-i vezaif* kaidesine bağlı kalacağını belirtmesine karşın, ülke yönetiminde merkeziyetçiliği savunmuştur. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyetine muhalif olarak kurulan genel anlamda siyasi partiler programlarında İttihatçıların merkeziyetçiliğine karşı *adem-i merkeziyetçiliğe* yer vermişlerdir. İttihatçılar ise ülkeyi bölünmeye götüreceği endişesiyle *adem-i merkeziyeti* benimseyen diğer siyasi partilere de sıcak bakmamışlardır.

Mütareke Dönemi'nde etkin olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası yerel yönetimlerin geliştirilmesi bağlamında önemli bir katkıda bulunmamıştır. Nitekim ülke yönetimine ilgilenmekten çok yabancı devletlerin müdahalesi altında bulunan mahalli isyanları desteklemiş ve Milli Mücadeleye karşı düşmanca tavır almıştır.

Anadolu'da vatanın parçalanmasını önlemek ve yabancı devletlerin işgalinden kurtarmak için Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlatılan Milli Mücadele Dönemi'nde I. TBMM hakimiyeti milliye ve halkçılık ilkelerinin somut yaşama geçirilmesinin bir ürünü olarak yerinden yönetim ilkesine önem vermiştir. Nitekim 1921 Anayasası mahalli idare birimlerini (vilayet ve nahiyeleri) muhtariyete (özerklik) sahip bir tüzel kişilik olarak kabul etmiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'tan beri gelen gelenekçi merkezîyetçi sistem tersine çevrilmiş, yerinden yönetim ve özerkliklere ağırlık verilmiştir.

Yeni Türk Devleti'nin kuruluş aşamasında TBMM'nin birçok bölücü olaylarla mücadele etmiş olması ve ayrıca genç Türkiye'nin çağdaş bir yapıya ulaştırılması, yapılan ve yapılacak olan devrimlerin yerleştirilebilmesi için 1924 Anayasası yerel yönetimlerin muhtariyetinden vazgeçmiştir. Buna karşın bu durum genç Cumhuriyetimizin yerel yönetimlere önem vermediği anlamına da gelmemektedir. Nitekim, Mahalli İdarelerin ülkenin gelişmesi açısından önemli yere sahip olduğu kabul edilmiştir.

« مرکزیت وعدم مرکزیت »

جفتنده حسن حرمیت بسالہ یکمز دوستلر بز دن برسی
 « باشمزہ بر عدم مرکزیت چیقار دیکمز » دیوردی . عدم مرکز
 یقی بز دن اول قانون اساسی ۱۰۸ نجی ماده سندہ « ولایاتک اصول
 اداره سی توسیع مآذونیت وتفریق وظائف قاعدہ سی اوزر نہ مؤ
 سس اولوب در جاتی نظام مخصوص ایله تعیین قانہ جقدر » بندی
 ایله موضوع بحث اینتش ایدی . شایان حیرت بر شی وارایسه اوده
 قانون اساسینک اک روحی نقطہ سنی طرفد اولرینک الان کورمنک
 ایستقہ ملری . اسباب رحمانی اورو پانک هر طرفندہ حقایق بدییہ
 درجہ سنہ واران عدم مرکزیت ایله اصول مرکزیت آره سندہ
 حریت ایله استبداد آره سندہ کی قدر فرق وار . بز مسئلہ بی بحث
 موضوع اینتکاکمز بیاه بشن ذوات زردندہ وطنہ اہانت اولق
 اوزرہ تلق اید بیلور . . . مشروطیت مرکزیتہ یا خود عدم مرکزیتہ
 استاد ایدر . آتدلو -- سابقون عنصر نبی تمیز ایدن فکر تشبث
 واستقلال شخصی انکلتزہ دہ عدم مرکزیتی ، بر اصولک تکامل
 تدریجییدہ مشروطیتی تا سسس ایدی . سائر اورو یا ملتری اداره
 مشروطہ بی مملکتل نندہ تالیقہ قرار ویرکاری زمان انکلتزہ بی تقلید
 ایدر . فقط مشروطیتک مناننی تا مین ایدن اسباب اساسیہ بی
 نظر دقتہ آلد فلزندن حکمدار لک اداره کینیہ سی کاملاً اصلاح
 اید یلہ مدیکی کی بعض جمہور یلر دہ بیاه قرالینک استبداد نبی
 پارلنتو نککی تعقیب ایدی . پانکمز اورو پادہ حکومت افراد ملنک
 حیات خصوصیہ سنہ بزده اولد نبی کی مدا خلہ ایدہ مدیکندن
 مرکزیت مملکتزده کی قدر اجرای تحریبات ایدہ میور . یونکله
 برا بر جمیتک اک منور طاقی اصلاحات ایستور ، مقصدہ وصول
 ایچین بر یوک بو یوک جمیتلر تأسیس ایدیور وعدم مرکزیت
 اورو پانک هر طرفنہ یا بیلور .

* Art. 108. — L'administration des provinces aura pour base le principe de la décentralisation. Les détails de cette organisation seront fixés par une loi.

مرکزیتہ استناد ایدن مشروطیتدہ تفتیش مملکتک بر قطعہ
 سندن باشلیہ رق جہات سائرہ سنہ انتشار ایدر . مأمور نیک قسم
 اعظمی مرکز تعیین ایدہ یکی ایچین ولایتلرک مصالح عمومیہ سی
 اولر دن متأثر اولسان افراد ایله اداره اولنور . بر اداره ایستر
 بر کیشی طرفندن کلین « حکمدار » ، ایستر بش یوز کیشی ،
 « پارلنتو » ، نتیجہ لریک ایکسیدہ بر قابی یہ چیقور : استبداد .
 دیکشن کیفیت دکلی کیت .

عدم مرکزیتہ استناد ایدن مشروطیتدہ ایسہ تفتیش مملکتک
 اجزا سندن ، ناحیہ لردن باشلیہ رق ند ریجا بویوبہ ، بویوبہ مرکزہ
 منتهی اولور . طبعییدر کہ ناحیہ ، فضا ولایت مجالیسی ، مأمور لرینی
 اک بسیط منفعلتری متضامی ناموسلی ومقتدر ذواتدن انتخاب ایلر ، بمنو
 نیتلری حالندہ ابقا ، عدم متنو نیتلری حالندہ تبدیل ایدرلر بونی بیان
 مأمورلر دہ لایزندن کلد یکی قدر اہالی بی خوشنود اینتککہ چالیسہ
 جملزندن غیرت واستقامت ممتازاً مظهر تشویق اولور ، البتہ بر آدملر
 بوتون کون ایچندہ باشادقلری موقک احتیاجاتی عمر نندہ اوراہہ کیتہ
 مش ، کورمہ مش وکونک بر نندہ بیلم ہانکی آمرک کیتہ اتباعاً
 چانطہ سی قولتوغندہ چیقہ کلن بر مأمور دن دہا ایی بیلر دہا ایی
 ادراک ایدرلر . اگرذات شاہانہ ناک اوہام مترا بدہ لری بو درجہ
 بالابرواز اولسہ ایدی مرکزیتی محافظہ شرطلہ استبداد ملوکانہ لرینی
 مجلس مبہو نانک تحت تأمیندہ دہ اجرا ایدہ بیلر لدی . حکومتنک
 بیتوب توکنمہ یہ ن قوافل مأمور نبی ایستد یکی کی دوشوندنرین ،
 چالیسہ ایران ، خلق ایدن بر آدم ایچین بر قاج یوز . موئی ایستیان
 شکلہ قومتمدن قولای نہ تصور اولسہ بیلر ! مرکزیت استبدادک
 قالیدر . ولایتلر یوزک هیچ بر یزدہ حیات محلینک انکشافہ
 مساعده اینتین ، دنیا ناک اوج قطعہ سندہ مؤسس بر جسم ایہرا
 طورلقدہ بوتون قوہ اجرا تیہ بی بر شہردہ صوکرہ دہ برا لدہ تشبث
 ایدن ونہایت مو جودیت ملیہ مزہی اسانندن کبیر مکدہ اولان
 ساری اخلا قمز انی ، متذنب قاترہ نی تولید ایدہ ن ہب
 اہالیدہ کی فقدان تشبث ایله اداره دہ کی فرط مرکزیت ! ایستہ

بو آفلر اوزرینہ وطندا شلریزک نظر دقتلر نیک جلب ایدیلد یکی کور
 دیکمز ایچین در کہ مساعی ونشر یاتی قورو شکا بترین زیادہ حقایق
 اجتماعیہ یہ استناد ایدہ بر جک بر جمیت تشکیک نہ لزوم حس ایتدک .

ایستیان ۱۹۰۶ پارس م . صباح الدین

مجله اداری... ماهی ماه... امیر داد... مرسر ایچون... مکتب ادب...

ABAB Directeur-Propriétaire: M. HIRAN Jeudi 17 Septembre 1908 - N. 6818

مجلس مرکب نشر اول آور

نسخه ۱۰ باره

اهالی و مسوولان کندی... مجلس مرکب نشر اول آور... مجلس مرکب نشر اول آور... مجلس مرکب نشر اول آور...

مجلس مرکب نشر اول آور... مجلس مرکب نشر اول آور... مجلس مرکب نشر اول آور... مجلس مرکب نشر اول آور...

مجلس مرکب نشر اول آور... مجلس مرکب نشر اول آور... مجلس مرکب نشر اول آور... مجلس مرکب نشر اول آور...

شروط

١٣٣٤ - ١٩١٨

امروز رابطہ رابطہ عالیہ

جمعہ ابرنی: ٢٢ ربیع الآخر ١٣٣٢ - کلون نان ٢٥ ١٣٣٥/١٩١٧

طر بزون وحوالیسی عدم مرکزیت جمعیتک پروغرامیدر

غزواتہ جمعیت وبقصر نکلی

مادہ ١- وطن وملنک تعالی وانکشافی وحکومتک قوبہ وترصینی واجباتی عدم مرکزیت اداری اصولک تطبیقہ قابل اولہ جفی قناعت نظریات بناء تمامیت ملیکہ عنایہ محفوظ فائق وسلمتت عنایہ اطرافندہ طویلایق شرطیہ تشکیل ابتدیکمز جمعیتک عنوانی (طربزون وحوالیسی عدم مرکزیت جمعیتی) در .

٢- حقوق طبیعہ واساسیہ ملتہ ابتداء اداری عدم مرکزیتک شکل وماہیتک انین وتقریری حق طبیعیتک طربزون وحوالیستہ کی قسم ملتک آرزو وادارہسی اعلا ایدہ جک مؤسسامہ تخصیصی .

٣- حقوق اساسیہ مانی وشکل ماہیت مشروطیتی تحت ایدن قانون اساسی عنایتک وضع وتقریری حقتک ہیئت عمومیہ مانی بمنزل ایدن مجلس مؤسسامہ حصری .

٤- قوڈ سیابہ واجرائیہ فی وسلاحک تشریحی فی غصا املہ خیبہ وشخصیہ لیت فدا ایدہ ملک ودولتی حرب عمومیہ سیراہ سال رسالت متعددہ معلومہ فی تربیت وساحہ فہمہ ایصال ایدن ہیئت اجرائیہ دولت وحتی تشریحہ وارکان اتحادیہ اشوجبات شدنی تخریرا وحقها امر وایالات وبالواسطہ اجاع ایدن وایتدیرن رؤسای اجرائیہ والمسوم مامورین دولت ومنسوبات اتحاد حقارندہ اشخاص سارہ متعددہ بہ ترجیحا وموقوفہ مقنات عاجلہ عدلیہ اجراسی اسباب وسائلہ توسل .

٥- حیاتیات شقیہ میجرورہ بہ بیادردن مقدم ہیج بزورہ ملک اولیان وحقی قوت لامتون کینتک بومدت قلبہ طرفندہ جمع وادستار اولتان ومؤسسات ملیہ وساحہ ونجارہ وگہ منفرد سورندہ واشخاص زدندہ مستعمل وقدخر بولتان جسم بزورنت حکومتجہ درحال وضع بد ایلہ تحت محافظہ آذریلہ قی امادہ اموال منصرفہ کومہرہ تالیہ استحقاق حق اسباب توسل .

٦- اقلیتک حقوق اساسیہ وسیاب لری تایدن وقتنا اتحاد نس اصولک تطبیق واجراسی .

٧- اشبو سیاسی نظامنامہ اساسیک تبدیل ونوسنی قوتورہ ہائیدر .

اعضا اعضا اعضا اعضا اعضا اعضا
بیم کاری محمدکامل اسد سلاوی منشاوارم دورین فیڈلوزادہ شاطر زاد
حسن خان

حاکمیت ملیه

37

دور بحریریه ایچون هیئت تحریریه، انوراداره
ایچون، مدرسه، نوبله، سراجست اوژور .

دوچ ایضابن اوراق اعاده ایملر .
نسخه ۳ فروردور .

ملکی : ملک اراده سی حاکم لیدلور .

صاحب امتیاز و مدیرمسئول: رحیب زهدی
آدرس: آنتورپ - حاکمیت ملیه

آبونه شرایطی :
تالی [۳۰۰] آلی ایاتی
[۱۹۰] فروردور .

۲۱ شباط ۱۳۳۶ نوسرو ۱۰

هفته دهه ایکی دفعه نشر اولور

جمعه ابرتینی

برنجی سته

عصرک پر نسیلیری

پوتون انورام جهانک حرکت محروم سنده
و سلو نیک دائمی برصالح اساس اوان اوزور
اورده یه قوبدین مایت برنسیلیریک عامل
اوله ایی کورودنور . عصرکردنری مختاف
انورام ایچون تحملقرسا قضیبات اجرا ایدن
ایچر بالیم ایله مایت و انتفال اساسلریک
پومادله سی هیچ شپس اریکچ ایچر ایلیزیک
تولیدی ه هیچ اوانازسه توفیق ایله تیجه ک
چکدر . برنسیلیریک فردانده استقلالقری
و موجودیتلری اوردناردهش اولان ایملر
برنسیلیریک افراط و تفریط ساعد اولانلندن
توتو، تیصفاق و منق سیانلر کتیب ایچکدن
کندیلری اوردناره یله چکدر ایدر، برمساله
جوق مومدر . هر قومک سادق و انکشاف
تانه ملتک و موجودیتک ساعلام بر ایمان
ایله قاشق برحیص ازاسی ملیتی در . فقه
ملک ذنبیلری اوزورده نایت فکرلر تولید
ایده چک اولان برمساله ایمان ه برکون یک
اولایانه قیصفاق و خودکام برقمعه انقلاب
ایده بیاید .

هر مات ه مایتک قاشق تاریخ نظرلر
لریته و مدنیت قوشته استناد ایچدر برک
سورویله وحدان مللی تمجید ایچر ایتدور
اورده که مللارک استاد ایچر ایچر تاریخ اورد
اوزق زامانلردن استسسل و تراکم ایچش
عشاقه مربوط ایسه بر ملت اوردنر اساسل
بر موجودیت ساعدورده ذلیله بیاید . حال بوک
تاریخک و قدیم مذنبلرک سفحان طر اوتلر
و فقهلر اوزورده مختاف اقوامه عائد مختاف
و قدیشیق خاطر ایدن هر قوم استناده سو
ایده چکدر . بو غیرتمه ارامش و حدودلر
اوزورده باشلان تک دعورالریک شنب
ملتیتری قوتل مایتلره مربوط اولور بر جن
یکی و حق لر تولید ایچدی یکی رایب با لیم
شهر اولدی اخیال منساب دکادر . خصوص
سیله بر اوشاخه ایدن آورو ایچر بالیم نیک
شکلده درام ایچر مایتک چارمنق بی ان ایچون
مستفید اولدی . منتقل و اینلریته شنده
مربوط کورچک اولدی بیکدیجه عیالیه
سوق ایده لک بر طرفی حیا ایچک مسورویله
عصر دیده سیاسی انکاره برل بولسی
جوق تکندور .

هر قلمه مربوط ملت برنسیلیریک
قورقونچ ایچر بالیم استیلاریت آلت اولدینق
باشموس هر قلم هیچ برده ه هیچ بر
مات ایچون ناذیل اعتراض ه اساس اوله
یادین بر طرفدن حرب هموس، دیگر طرفدن
تذنیفات علبه کانی درجه ده آتبات ایندی .
اسلا و اتحادی، جرمن اتحادی، لایبن اتحادی
کی نظرلر عین هر قلم اولدیلری سالد
دها بر یوک مایلرک صرف منابیت هر قلم
دلایلر کندیلریته تسلط ایچدی هیچ بر ملت
حسن قبول ایچدی ایچون ه قوری نظرله
دن عبارت قاشق . بولنارلر اسلا اولدیلری
سالد هیچ بر زمان روس اسلا اتحادی
تیجوسی آتد . ازیان ایسته ده بلر . بولنارلری
یه منلاهرتا تورک عداوتکله هیچ بر زمان
سیاست محروم لرنده تورکیا لهنه فداکارلره
سوق ایچک ممکن اولاماز . اوله اوله بر
نظرله روس چارلنی جبراً بولنارلری استیلایه
اوشوق ایچدی بیلدی . تورکیا اوزورده ن قانده ن
منورک چارلرک قطفه نظری ده بولدن
باشق برشی دکلدی .

حال بوک ساعده اساس اوان ه خصوصیه
در اول برصالح تأمین ایچک اوزورده اولایه
انورام ملت برنسیلیری ه بوله تیج وانیلا
اللیت ه حدود سنازه لرته ه سیاسی
، قانومالره مشعل اولانق لازم کلدی .
تسکیم و یاسورده منهد دنملر آمریشای
مثال اولدیلر ابراد ایچش ه اوردنر موجود
مختلف توریکلر بو قوملره عائد آثار ملیتی
هیچ برسوق و ادعایه اساس اولایه بیچی ذکر
ایلمشدر .

شوحلره و یاسون برنسیلیریک تأیید
ایچدیکی ملت اساسلری ه شده یه قدر بر
چورقلمک پاکلش آکلادیلری وجه ایله
ملکتلریک حدودی خارجدیکی انورام ایله
منابیتلر دکادر . بولندن دولاییدرک تور
کیاده برار استاتک، تراکیاده بر بولنارستان
و یونانستاک ه ازیبرده یه برنانتستک
ادعا ایچدیچک هیچ برسوق بولدر . ازیبرده
یونان استهال قاشق برجه اذ زیاده
مدانله ایچدیچک اساس بورد . یوقسه
ازیبرده دولرک اکثریت تشکیل ایدر
ایچدیگری آری برمساله ؛ و برنانتستک
ایله هیچده علاقه دار دکادر . ملکت عیالیته
بر طرفده ه برکوبده برنانتستک هرمانکی

بر قوم اکثریت تشکیل ایده بیاید ه فقط
هیچ بر زمان بو کیت اوزورک مناسبتلر
اولدینق دولر بوکری و یانفسانک الحسانی
ایجاب ایلمدن .

اکثریت مسأله سی آری بر وجودیت
و مایت تشکیل ایتک ادعایه بولونان قوشلر
ایچون و شوع بنشد . نلا هر بلر ه حاجدن
آشغیده پوتون هر یستاک اکثریت مایه سی
تشکیل ایچدی . بولندن دولاییدرک اولرک
استقلالقری قبول ایچدیچک مایت برنسیلیریته
موافق کورویور .

بنام علیه عصرک برنسیلیری . قدیشیق
منازه لری ایچر بالیم ساعد ملت برنسیلیری
دکل ه هر قومک سادق و انکشافی تانه
جوق ساعده کاز بولونق استادن توتو ه
مسائلک برنسیلیری در . بو شکلده بر مایت
اساس ایسه آتیق عمومی اعتبارله هر ملت
اکثریت تشکیل ایچدی ه و اوزورده بر
ماشینک خاطر ات ه قدیم برمدینک آثار
استاد ایچدیکی حدود داخنده ساکن اولان
پوتون اهللی عینی اوصاف ساسب و حقوق
ایله آغونله جتی بر مایت اوله بیاید . بو یک
خارجنده ه هر قلمه و نه تاریخلک عیالیه
وضوح ایله آمین و تقریر ه مقتدر اوله مادی
مشوش و منق خطرات ذنبیه استناد
ایچدی . بر حدود ایچدی باشلان انسانلری
یله یکدیجه عیالیه سوق ایچدیچک بر
مایت برنسیلیری بر عصرک برنسیلیری سایلان
و مسوریه باشلاماز .

قیصفاق و خودکام ملت تمسلیری ه
شخصی خودکاملتک عیالیه و نیله چرچوه
شدن ملاتسوق کیش برحدوی احاطه
ایچندن عبارتدر . دها بر یوک ساعده
دها منق و تیجراز بر مایت منقلب اولان
بر منصب ه نایت مهم بر عکس العدل تولید
ایچدی که بین انالیته در . روده بولنارلری
کیرن بر عکس اعدا در . ناپولونک روسی
استیلا سندن قول اسارت تمنق ایچدی اولان
بر کوبیل باطله ایله قولی کسش ه
و فرانسوزک ایچر اوزورده تمنق اساسی اعاده
ایچدیورم ؛ و قدیشیق ه او کوبیل کچوک
تمنق ایچسار ایله مقدس بریاد کچوک
طشورودی . حال بوک برکون اولار اوتدینر
عینی شنده ایچدی برین المل اولدی . برشیرت بر
کون، احتیالک عینی خودکاملتدن توتو

افراط محمله مایت چرچوه لرندن قاشق
پوتون انسانی احاطه ایچدیچک بر ه بتاک ه
وجوه کثیره چکدر .

بزه وضیت مایت من حدود منزه تقریر
ایچش بر ملتی بورد . نازک حدودی . قیل ایچدی
یکذرت مایت برنسیلیریک جیزدیکی حدودور .
بولک داخنده باشلان انانلری ه هر قلمی
زاور . ان قوشویلری ناولوروسه اولسون
ملاتسوز عه ایچدیور . عینی زمانده ملک
عیالیته هر طرفی ایچون فاندله کورویچک
اداری عدم هر کجی تروج ایله هر قومک
کدی عیالیه امکان نکشانی ده تأمین ایچش
اولورور . عصر من برنسیلیری اولدیلر
آکلادینر مایت اساسی بورد . بر هیچ بر
ملتی هر قلم ایچدی بوغنی ایسته مدیکم
هر قلم منقته آری بر هر قلمه منسوب
و ملاتسوزلری ده و تیجه ایچدی قبول
ایچدی . شندی قدر خوبیک اثره قیصافی
اولدیلر بزه خیانت ایچش اولان خرسینان
وطه اشملر مزین بر قشق . عینی برنسیلیری
منابه ایچدی بیاید . فقط اولدیلر . شینی خلوص
بچی اول برنسیلیری عینی ایتدینر و حقیقتا
ساق کورمک حقیقور .

بولشه و برنم و شرقی مللری
بولشه و بیکرک قنقاس کیدیلری اوزون
کیشق قوشیلری آتلا بوق قنقاس اوزورده
دوروی تقرب ایچدی ه بحر حوز ساعده
استراتیجیک باکو قدر ایتدینر ایدن شومن .
دورق مختلرک اولدیلر جنوب اقوامی
و قنقاسیالک مختلرکله قری و ایلر احاطه
لریته آتیق ایستملری ه دیگر طرفدن تور
وسپیک قرقیم شپه جیز بر سنده خطب
ایچدی که اوردنر کز ساعده لریته و کاسمان اوزون
ده کیشق حاکم اولدی وضیعی یک زیاده
چیدایشدر .

وضیت محرومک بوکونکی شکل کورده
ان زیاده اهمیت نظر دفعه آله جتی قنقاس نظرلر
شایدن کلن بوقنقاس جیزیه قوشی چیدیندی
کوجوک مایلرک قنقاس نظر بورد . آوروپا
ایچون یک زیاده شایان اوزورده اولدیلر اوزورده
برشیرت ه آذربایجان و طغغغان حکومتلرله
شالیله قش مللری و کورچینده ابرنستان
حکومتلری بولشه و بیکرک قنقاس توتو . مقتدر
اوله جانیلر ایدر ؛ دها و دوروی بو جزیانه

KAYNAKÇA

I. BELGESEL KAYNAKLAR

Düster, Birinci Tertip, C.I, II.

Tertibi Sani, C.V.

Üçüncü Tertip, C.I, V.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.I-IV, Ankara: 1982.

Meclis-i Mebusan Levâyih ve Tekâlif-i Kanuniyye

Encümen Mazbataları, D.1, Ankara: 1993.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C.I, IV, VI,
VII, Ankara: 1944 - 1959.

II. ESKİ YAZIYLA YAZILMIŞ OLANLAR

1. GAZETE VE DERGİLER

Alemdar

Tanin

Hakimiyet-i Milliye

Tanzimat

İçtihad

Tarik

İkdam

Tazminat

Osmanlı

Terakki

Sabah

Türk Yurdu

Sebil-ür Reşad

Volkan

Sırât-ı Müstakim

Yeni Tasfir-i Efkar

Söz

Zuhre

Şura-yi Ümmet

2. KİTAPLAR

Ahmet Mithad. Üss-i İnkılap. C.II. İstanbul: 1294.

Ahmet Nazif. Usulü Asair. Dersaadet: 1331.

Ali Haydar Mithat. **Mithat Paşa Hayat-ı Şahsiyesi Hidemat Menfaat Hayatı**. C.I. İstanbul: 1324.

Bediüzzaman Saidi Nursi. **Nutuk**. Dersaadet: 1327.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Raporu. (Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti 1327 Kongresinde Katip-i Umumi Tarafından Kırâat Olunan Merkezi Umumi Hulâsası).

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1332 Senesi Kongresi Müzakere-tıyla Bu Babta Yazılan Makalatı Muhtevi Risalesidir. İstanbul: 1332.

M.Bedri. **Kırmızı Kitap**. İttihat ve Terakki, Adem-i Merkeziyet, Dersaadet: 1330.

M.Sabri. **Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Beyannamesi**. Paris: 1908, T.T.K. Yazma No: 129.

M.Şemsettin. **Zulmetten Nura**. İstanbul: 1331.

Maarif Nazırı Emrullah. **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Bin Üçyüz Yirmiyedi Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Programına Dair İzahname**. Konstantiniye: 1330.

Mithat Paşa. **Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali**. Dersaadet: 1326.

Muslihiddin Adil. **Mukayeseli Hukuku İdare**. Selanik: 1327.

Mustafa Şeref. **Hukuku İdare-i Vilayet**. Dersaadet: 1329.

Mustafa Zihni. **Tevsi-i Mezuniyet**. İstanbul: 1324.

Osmanlı Ahrar Fırkası Programı. İstanbul: 1324.

Prens Sabahattin. **Teşebbüs-i Şahsi ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah**. Dersaadet: 1324.

—————. **İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Açık Mektuplar: Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah**. İstanbul: 1324.

- . **Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah.**
Dersaadet: 1327.
- . **27 Teşrin-i Evvel 1328 Tarihi ile Muallâ-yı
Padişahiyeye Takdim Edilen Açık Bir Arıza.** İstanbul:
1328.
- . **Türkiye Nasıl Kurtulabilir? Meslek-i İçtimai ve
Programı.** İstanbul: 1334.
- Yusuf Akcura. **Üç Tarz-ı Siyaset.** İstanbul: 1324.

III. YENİ YAZIYLA YAZILMIŞ OLANLAR

KİTAP VE MAKALELER

- Abadan, Yusuf. “Siyasi Teori Açısından Türkiye’de Adem-i Merkeziyet
Problemi”. **A.Ü.S.B.F.D. C.XX.** Aralık: 1965. s. 25-40.
- Abdurrahman, Şeref. **Tarih Söyleşileri (Müşahabe-i Tarihiye).**
Sadeleştiren: Mübeccel Nami Duru. İstanbul: 1980.
- Ahmad, Feroz. **İttihat ve Terakki (1908 - 1914), Jön Türkler.**
İstanbul: 1971.
- Ahmet Cevdet Paşa. **Maruzat.** Yay. Haz.: Yusuf Halaçoğlu. İstanbul:
1980.
- Akdağ, Mustafa. **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası.**
İstanbul: 1995.
- Akgün, Seçil. “Memleket Sandıkları” **Mithat Paşa Semineri.** T.T.K.
Yay. Ankara: 1986. s. 185-213.
- Akşin, Sina. **100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki.**
İstanbul: 1980.
- . “31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar
Fırkası”. **A.Ü.S.B.F.D. C.XXVII.** Ankara: 1972. s. 96-118.
- . “Siyasi Tarih (1789 - 1908)”. **Türkiye Tarihi.** C.III.
İstanbul: 1990. s. 73-184.

- . **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Mutlakiyete Dönüş, (1918 - 1919, 1919 - 1920)**. C.I, II. İstanbul: 1992.
- Arıkan, Zeki. "Mithat Paşa'nın Aydın Valiliği". **Mithat Paşa Semineri**. T.T.K. Yay. Ankara: 1986. s. 127-165.
- Atatürk, Mustafa Kemal. **Nutuk**, C.I, II, III. Bugünkü Dille Yay. Haz.: Zeynep Korkmaz, İsmet Gönülal. Ankara: 1981.
- Ateş, Toktamış. **Osmanlı Toplum Yapısı**. Ankara: 1995.
- Aybars, Ergün. **İstiklal Mahkemeleri**. Ankara: 1975.
- Aytepe, Oğuz . "Ömer Fevzi Eyüboğlu (1884 - 1952)". **Toplumsal Tarih**. C.IX. Mayıs 1998/25. s. 26-33.
- Barkan, Ömer Lütfi. **Kanunlar**. Ankara: 1943.
- . "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat" ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi". **İ.Ü.H.F.M.**, C.XI. 1995/3-4. s. 203-204.
- . "Tımar". **İ.A.** C.III. s. 288-301.
- Başaran, Arif. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra İdaresinde Eyaletler, Beylerbeylerinin Görev ve Yetkileri". **Türk İdare Dergisi**. 1975/354. s. 3-16.
- Baykal, Bekir Sıtkı. **Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti**. Ankara: 1964.
- . "93 Meşrutiyet" Belleten. C.VI. 1992/ 21 - 22. s.29-55.
- Bayur, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılabı Tarihi**. C.I. ks.I. C.II ks.IV, C.III ks.IV. İstanbul: 1983.
- Berkes, Niyazi. **Türkiye'de Çağdaşlaşma**. İstanbul: 1978.
- Birinci, Ali. **Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Olanlar**. İstanbul: 1990.
- Çadırcı, Musa. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi". **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**. C.I İstanbul: 1982. s. 210-229.

- . “Tanzimat Döneminde Yönetim”. **Belleten**. C.LII. 1987/311. s. 104-130.
- . “Türkiye’de Muhtarlık Kurumu’nun Tarihi Gelişimi”. **Çağdaş Yerel Yönetimler**. C.II. 1993/3. s. 129-142.
- Çavdar, Tefvik. **Özgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş 1860 - 1918**. Ankara: 1982.
- Çoker, Ziya. “Yerel Yönetimler ve Anayasa” **Çağdaş Yerel Yönetimler**. C.V Kasım 1996/6. s. 17-26.
- Demirbaş, Bülent. “Mondros Mütarekesi ve Sonrası”. **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**. C.III. İstanbul: 1982, s. 1110 - 1122.
- Develioğlu, Ferit. **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat**. Ankara: 1984.
- Dumant, Paul. “Tanzimat Dönemi”, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**. Çev.: Servet Tanilli. C.II. İstanbul: 1995. s. 129-142.
- Duran, Lütfi. **İdare Hukuku**. İstanbul: 1982.
- Ege, N. Nurettin. **Prens Sabahattin’in Hayatı ve İlmi Müdafaları**. Fakülteler Matbaası. İstanbul: 1977.
- Engelhard, Ed. **Tanzimat**. Çev.: Ayda Düz. İstanbul: 1976.
- Erbay, Yusuf. “T.C. Devletinin Genel Yönetim Sisteminde Taşra Teşkilatının Karşılaştığı Karar Alma Sorunları ve Bunların İyileştirilmesine İlişkin Bazı Öneriler”. **Türk İdare Dergisi**. Mart 1993/398. s. 75 - 108.
- Ergin, Osman Nuri. **Beledi Bilgiler**. İstanbul: 1934.
- Eryılmaz, Bilal. **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**. İstanbul: 1996.
- . **Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi**. İstanbul: 1992.
- Ezbudun, Ergun. **1921 Anayasası**. Ankara: 1992.

Fındıklıoğlu, Z. Fahri. **Le Play Mektebi ve Prens Sabahattin.**
İstanbul: 1945.

—————. **Metodoloji.** C.I. İstanbul: 1945.

Gökalp, Ziya. **Türkçülüğün Esasları.** Yay. Haz.: Mehmet Kaplan.
İstanbul: 1970.

Göker, Ziya. “Bugünkü Uygulama İçinde Merkezden Yönetim,
Yerinden Yönetim”. **Türk İdare Dergisi.** Aralık 1991/363.
s. 29-36.

Gökacı, M. Ali. **Dünya’da ve Türkiye’de Belediyecilik.** İstanbul:
1996.

Gözübüyük, A.Şeref. **Yönetim Hukuku.** Ankara: 1994.

Günday, Metin. **İdare Hukuku.** Ankara: 1992.

Güneş, İhsan. **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin
Düşünsel Yapısı (1920 - 1923).** Eskişehir: 1985.

—————. **Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyet Geçiş
Süreci: I. ve II.Meşrutiyet.** C.I, II. TBMM Vak. Yay.
Ankara: 1998.

Gürel, İ. Hakkı. “Memleketimizde Vilayet İdare Tarihine Bir Bakış”.
İdare Dergisi. Ankara: 1945. s. 13-20.

—————. **İl İdaresi.** Ankara: 1952.

Halaçoğlu, Yusuf. “Osmanlı Devleti Teşkilatı”. **Büyük İslam Tarihi.**
C.XII. İstanbul : 1983. s. 360-410.

—————. **XIV - XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet
Teşkilatı ve Sosyal Yapı.** Ankara: 1995.

Hanioğlu, Şükrü. **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön
Türkler (1889 - 1902).** İletişim Yay. İstanbul: 1985.

—————. “Baticılık”. **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye
Ansiklopedisi.** C. V. İstanbul: 1982. s. 1384 - 1393.

- . **Bir Siyasi Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi.** İstanbul: 1981.
- . **“Türkçülük”. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi.** C.V. İstanbul: 1982. s. 1394 - 1399.
- Imbert, Paul. **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri.** Çev.: Adnan Cemgil. İstanbul: 1996.
- İnal, Namık Kemal. **Osmanlı Devri’nde Son Sadrazamlar.** C.I. İstanbul: 1964.
- İnalcık, Halil. **“Padişah”.** İ.A., C.IX. s. 487 - 520.
- İpşirli, Mehmet. **“Osmanlı Devleti Teşkilatı”. Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi.** Ed.: Ekmeleddin İnanoğlu. C.I. İstanbul: 1990. s. 220-280.
- Kansu, Aykut. **1908 Devrimi.** İletişim Yayınları. İstanbul: 1995.
- Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi.** C. VI, VII, VIII, IX. Ankara: 1995 - 1998,
- Kartekin, Enver. **Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi.** İstanbul: 1981.
- Kayalı, Kurtuluş. **“Hürriyet ve İtilaf”. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi.** C.V. İstanbul: 1982, s. 1436 - 1441.
- Keleş, Ruşen. **Yerinden Yönetim ve Siyaset.** İstanbul: 1994.
- Kılıçer, Turgut. **“Türkiye Mahalli İdaresinde Gelişmeler”. Türk İdare Dergisi.** 1973 / 344, s. 130-143.
- Kurat, Yuluğ Tekin. **“Mithat Paşa ve Henry Loyard”. Mithat Paşa Semineri.** T.T.K. Ankara : 1980. s. 180-215.
- Kuran, Ahmet Bedevi. **Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele.** İstanbul: 1959.
- Kutay, Cemal. **Prens Sabahattin Bey, Sultan II.Abdülhamit, İttihat ve Terakki.** İstanbul: 1965.

- Küçük, Cevdet. "Osmanlılar'da Millet Sistemi ve Tanzimat".
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. C. IV.
İstanbul: 1982. s. 1007 - 1024.
- Lewis, Bernard. **Modern Türkiye'nin Doğuşu.** Çev.: Metin Kıratlı.
Ankara: 1984.
- Montron, Robert. "Doğu Sorunu'nun Başlangıçları". **Osmanlı
İmparatorluğu Tarihi.** Çev.: Server Tanili. C.II. İstanbul:
1995. s. 2-70.
- Mardin, Şerif. **Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri, 1895 - 1908.**
Ankara: 1964.
- . **Türk Modernleşmesi (Makaleler 4).** İstanbul:
1991.
- . "İslamcılık". **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye
Ansiklopedisi. C.V.** İstanbul: 1982. s. 1400 - 1404.
- Meriç, Osman. "Anayasalarda Mahalli İdarelerle İlgili İlkeler ve İdare
Vesayet". **Fehmi Yavuz'a Armağan. S.B.F.D.** Ankara: 1983.
s. 25-40.
- Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedisi. C. II.**
İstanbul: 1981.
- Mufassal Osmanlı Tarihi. C.III.** İstanbul: 1959.
- Mumcu, Ahmet. **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri
ve Gelişimi.** İstanbul: 1992.
- Mustafa Nuri Paşa. **Natayic-ül Vukuat Kuramları ve Örgütle-
riyle Osmanlı Tarihi.** Sadeleştiren: Neşat Çağatay. Ankara:
1992.
- Nadaroğlu, Halil. **Mahalli İdareler.** İstanbul: 1982.
- Onar, Sıddık Sami. **İdari Hukukunun Umumi Esasları. C. II.**
İstanbul: 1966.
- Ortaylı, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı.** İstanbul: 1995.

- _____ . **Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler, 1840 - 1878.** Ankara: 1974.
- _____ . "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler". **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi.** C.I. İstanbul: 1982. s. 231-244.
- _____ . **Türkiye İdari Tarihi.** Ankara : 1979.
- _____ . "Kadrolar ve Politika". **Mithat Paşa Semineri.** T.T.K. Ankara: 1986. s. 227-235.
- _____ . **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği.** İstanbul: 1985.
- Özgen, Hüseyin / Erbay, Yusuf. "T.C. Devleti'nin Genel Yönetim Sisteminde Taşra Teşkilatının Karşılaştığı Karar Alma Sorunları ve Bunların İyileştirilmesine İlişkin Bazı Öneriler". **Türk İdare Dergisi.** İstanbul: 1993, s. 26-34.
- Özkaya, İnyetullah. **Osmanlıcılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti.** İstanbul: 1952.
- Özkaya, Yücel. "XVIII.Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi". **T.T.C.F.D. C.XXVII.** Ankara: 1977/3-4. s. 23-37.
- Öztekin, Mukadder. "İdare ve Hükümet Faaliyetinde Tevsi-i Mezuniyet ve Düzen". **İdare Dergisi.** 1956. s. 107-120.
- Öztuna, Yılmaz. **Osmanlı Tarihi.** C.IX. İstanbul: 1994.
- Ramsaur, E.E. **Jön Türkler ve 1908 İhtilali.** Çev.: Nuran Yavuz. İstanbul: 1982.
- Reşit, M. "Erzurum İsyanı. Bir Meşrutiyet İnkılabı Olabilirdi". **Hürriyet.** 29 Kasım 1950. s. 2.
- Rıza Nur. **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?.** Yay. Haz.: İlhami Yalınkılıç. İstanbul: 1996.
- Sarıca, Murat. **Siyasi Tarih.** İstanbul: 1980.

- . **100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi**. İstanbul: 1973.
- Sencer, Muzaffer. “Türkiye’nin Sosyal Sorunları Açısından Prens Sabahattin”. **Prens Sabahattin Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?**. İstanbul: 1965. s. 20-28.
- . “Tanzimat’a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi”. **Amme İdaresi Dergisi**. C. XXVII. Ankara: 1984. s. 101-117.
- Scalieri, G.C.. **La Régération Contitutionnelle Décentralisation et La Réforme Administrative**. Constantinople : 1911.
- Shaw, Stanford / Slaw, E. Kural. **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**. C.II. İstanbul: 1983.
- Şeyhülislam Cemaladdin Efendi. **Siyasi Hatıram**. Yay. Haz.: Selim Kutsan. İstanbul: 1994.
- Şimşir, Bilal. **Fransız Belgelerine Göre Mithat Paşa’nın Sonu**. Ankara: 1970.
- . “Mithat Paşa’nın İkinci Sadrazamlığı ve İngiltere”. **Mithat Paşa Semineri**. T.T.K. Yay. Ankara: 1986. s. 237-341.
- Taner, Timur. **Osmanlı Toplumsal Düzeni**. Ankara: 1979.
- Tanör, Bülent. **Osmanlı - Türk Anayasal Gelişmeleri**. İstanbul: 1992.
- . **Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları (1918 - 1920)**. İstanbul: 1992.
- Tansel, Selahattin. **Mondros’tan Müdanya’ya Kadar**. C.I. İstanbul: 1991.
- Tekeli, İlhan / Ortaylı, İlber. **Türkiye’de Belediyeciliğin Evrimi**. Ankara: 1978.
- Temo, İbrahim. **İbrahim Temo’nun İttihat ve Terakki Anıları**. Yay. Haz.: Bülent Demirbaş. İstanbul: 1987.

Tönük, Vecihi. **Türkiye’de İdare Teşkilatı’nın Tarihi, Gelişimi ve Durumu.** Ankara: 1945.

Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye’de Siyasal Partiler 1859 - 1952.** İstanbul: 1952.

—————. **Türkiye’de Siyasal Partiler.** C. I, II, III. İstanbul: 1984 - 1989.

—————. **Hürriyet’in İlanı.** İstanbul : 1959.

—————. **İslamcılık Cereyanı.** İstanbul: 1962.

—————. “Meşrutiyette Muhalefet”. **Vatan.** 11 Eylül 1949. s. 2.

—————. “Muhalefetin Zayıf Tarafı”. **Vatan.** 23 Şubat 1950. s. 2.

—————. “Muhalefetin Teşekkülü”. **Vatan.** 6 Ocak 1950. s. 2.

—————. **Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılma**

Hareketleri. İstanbul: 1960.

—————. **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku.** İstanbul: 1975.

Us, Hakkı Tarık. **Meclis-i Mebusan 1293 = 1877.** C.I. İstanbul: 1940.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Tarihi.** C.II, C.III ks. II. Ankara: 1993.

—————. **Mithat Paşa Taif Mahkumları.** T.T.K. Yay. Ankara: 1985.

—————. **Mithat Paşa ve Yıldız Mahkemesi.** T.T.K. Yay. Ankara: 1967.

Üçok, Coşkun / Mumcu, Ahmet. **Türk Hukuk Tarihi.** Ankara: 1981.

Ülken, Hilmi Ziya. **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi.** İstanbul: 1979.

Veinstein, Gilles. “Büyüklüğü İçinde İmparatorluk (XVI yy.)”. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi.** Çev.: Server Tanilli. C.I. İstanbul: 1991. s. 198-273.

- Yakut, Kemal. **II. Meşrutiyet Dönemi'nde Sosyal ve Ekonomik Alanda Yapılan Reform Hareketleri**. Yayınlanmamış Master Tezi. Anadolu Üniversitesi. Eskişehir: 1991.
- Yalçındağ, Selçuk. "Yerinden Yönetim Yerel Yönetim". **Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi**. C.IV. 1995/2. s. 3-20.
- Yaman, Talat Mümtaz. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Mülki İdaresinde Avrupalılaşma". **İdare Dergisi**. Ankara: 1940. s. 67-79.
- Yayla, Yıldızhan. **Anayasalarımızda, Yönetim İlkeleri Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif**. İstanbul: 1982.
- Yazıcıoğlu, Recep. **Yönetim Sistemimizin Yeniden Düzenlenmesi**. Erzincan : 1992.
- Yüce, Turhan Tufan. **Anayasa Değişikliği Dolayısıyla 1924 Anayasası ile 1961 Anayasası Arasındaki Temel Yapıları Yönünden Bir Karşılaştırma**. Erzurum: 1971.
- Yücebaş, A. Hilmi. **Mithat Paşa**. İstanbul: 1944. s. 16-27.
- Yücel, Yaşar. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Décentralizasyon". **Bellekten**, C.XXXVIII. 1974/152. s. 680-700.
- . "Mithat Paşa'nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları". **Mithat Paşa Semineri**. T.T.K. Ankara: 1986. s. 175-183.
- . "Tartışmalar ve Açıklamalar". **Mithat Paşa Semineri**. T.T.K. Ankara: 1986. s. 220 - 239.